

BEREND T. IVÁN
RÁNKI GYÖRGY

**A MAGYAR
GAZDASÁG
SZÁZ ÉVE**

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

Berend T. Iván – Ránki György

A magyar gazdaság száz éve

Berend T. Iván – Ránki György

A magyar gazdaság száz éve

Kossuth Könyvkiadó
és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1972

©, Bernd T. Iván, Ránki György, 1972.

Könyvünk címe a magyar gazdaság évszázados történetét ígéri. Ezzel azonban csak jelezni szeretnénk, hogy a modern magyar gazdaság történetét kívánjuk feldolgozni a 19. század közepétől úgyszólván napjainkig.

Az elmúlt két évtized egyre gazdagodó, új elméleti és módszertani kérdésekre kiterjedő gazdaságtörténeti irodalma tanulmányok és monográfiák sorában igyekezett feltárni a magyar gazdaság e korszakban megtett fejlődésének útját. A felkutatott rendkívül gazdag levéltári és statisztikai források, a modern közgazdasági elmélet módszereivel készült elemzések és számítások a 19. század közepétől eltelt időszak egyes rövidebb-hosszabb történeti periódusát vagy a gazdaság sajátos részterületeit dolgozták fel. A vaskos szakmonográfiák vagy szakfolyóiratok hasábjain közzétett tanulmányok, két évtized tudományos termése azonban — közvetlenül és áttételeken át is — csak az olvasóközönség szűk rétegeihez juthatott el.

Az eredmények összefoglalásának és a széles olvasóközönséghez való eljuttatásának igénye teszi meggyőződésünk szerint indokolttá jelen kötetünk közreadását. Legfőbb törekvésünk abban állt, hogy a hatalmas anyag megfelelő válogatásával, rostálásával és a legfontosabb összefüggések bemutatásával, rövid terjedelemben, széles olvasóközönség igényéhez alkalmazkodva, egységes koncepcióval rajzoljuk fel a modern gazdasági fejlődés fő vonalát. Ez a munka természetesen feltételezte számos régi kutatási eredmény új értelmezését, de nem kívánta meg sem új részletek feltárását, sem a legutóbbi években kifejtett nézeteink új — a szakmai viták rostáján még át nem

ment — aspektusokkal történő gazdagítását. Könyvünk a gazdasági fejlődésről szól, és nem lép fel a társadalmi fejlődés párhuzamos ábrázolásának igényével. Mégis fontosnak tartottuk a gazdasági fejlődés néhány legközvetlenebb társadalmi hatásának, elsősorban a munkásosztály kialakulásának és fejlődésének figyelemmel kísérését.

Végezetül szeretnénk köszönetet mondani mindazon barátainknak és kollégáinknak, akiknek kutatási eredményeit — különösen a mezőgazdaság történetében és a kvantifikációs eljárások területén — az elsősorban saját kutatásainkra épülő összefoglalásban nagymértékben hasznosítottuk.

Budapest, 1971. augusztus

A szerzők

A népvándorlás kései hullámával, a 9. században a Kárpát-medencébe érkező pásztorkodó magyarság a 10. században végleg letelepszik, megszervezi államát, s fokozatosan beilleszkedik az európai feudális rendbe. A kereszténység felvétele, a földművelésre való áttérés és a jobbágyság rendszerének kialakulása a 11—13. század között megindítja azokat a gazdasági-társadalmi fejlődés-tendenciákat, amelyek a korabeli Európát jellemezték. A kései indulás okozta lemaradásból való felzárkózás határozott mozgásiránya a 15. század közepére érkezett csúspontjához, s ha a jobbágyparaszti árutermelésre alapozott agrárfejlődés és a kiteljesedő pénzáradék nagyjából a nyugat-európai fejlettség jeleire is utalnak, a városfejlődés elmaradottsága, a mezővárosok domináns szerepe és az iparos-kereskedő polgárság gyengesége a fejlettség alacsonyabb szintjét tükrözte.

Azok a fejlődési jelenségek azonban, amelyek a 16—17. századtól Nyugat-Európát áthatották: a mezőgazdasági árutermelés fellendülése, a jobbágyszerviszonyok fellazulása-eltűnése, az ipar jelentékeny kiszélesedése a kézműves manufaktúrák révén, s ami mindezzel együttjárt, virágzó kereskedelem és városiasodás, már nem voltak nyomon követhetők Magyarországon.

A világkereskedelmi útvonalak eltolódása az Atlanti-óceánra, valamint áruösszetételének, jellegének átalakulása a kelet-európai országok, s ezen belül Magyarország helyzetét alapjában megváltoztatta. Mindez együttjárt a török európai benyomulásával, hosszan elhúzódó háborúskodással és Magyarország középső területeinek a 16—17. században 150 évig tartó török

megszállásával. A török hódoltság megszűnése viszont maga után vonta, hogy a 16. században a magyar trónra is meghívott Habsburgok Magyarországot most már egészében, s mind teljesebben vonják be birodalmuk rendszerébe.

Mindezen hatások akadályozták, fékezték a régi feudális viszonyok felbomlását, a mezőgazdaság átalakulását, az ipari-városi fejlődés nyugati útjainak követését, s hozzájárultak a tradicionális viszonyok, az elmaradottság konzerválásához, több évszázados stagnációt idézve elő. A modernizálódás csak rendkívül gyengén, lassan törhetett keresztül.

Magyarországon, mint a közép- és kelet-európai országok többségében a 16—18. században — Engels közismert kifejezésével élve — „a jobbágyság második kiadására” került sor. A 15. században fellazulásnak induló jobbági kötöttségek újból megmerevednek, a feudális járadékmunka (robot) és természetbeni formái helyett lassanként eluralkodó pénzjáradék ismét háttérbe kerül, hogy a jobbágyrendszer korábbi szakaszára emlékeztető formák nyomuljanak előtérbe.

Az egymást követő rendelkezések megszüntetik a parasztok 13. század végén elnyert szabad költözködési jogát, visszaállítva a szigorú röghöz kötést. Mindez korántsem pusztán jogi változást jelentett, hanem a legszorosabban összekapcsolódott a gazdálkodás új jellegével. A röghöz kötést ugyanis mindennek előtt a jobbági robotmunkával dolgozó nagybirtok munkaerő-szükséglete indokolta, ami az önkezelésű földesúri majorságok visszaállításával függött össze. A tőkés útra térő paraszti vagy tőkés bérlő által kialakított, bér munkára alapozott árutermelés nyugati tendenciájával szemben tehát a robotoltató földesúri nagybirtok árutermelése bontakozik ki.

Mindez a városok helyzetét is erősen befolyásolta. A földesurak politikailag és gazdaságilag egyaránt a gyenge városi polgárság fölé kerekednek, és visszaszorítják a városok fejlődését. Ez időtől a városi fejlődés fő útja nem az iparosodásra alapozódik. A társadalmi munkamegosztás alacsony színvonalú marad. A városi ipar gyenge, a szűk körre korlátozott kereskedelmi tőke képtelen az ipari vállalkozásra. Az ipar megreked a céhes keretek között, s a városok megőrzik középkori arcula-

tukat. A városi-ipari fejlődés erős korlátozottsága azután visszahat a mezőgazdaságra is, és a szűk belső piac révén tovább korlátozza fejlődését.

A 16—18. századi Magyarországon, mint több más közép-kelet-európai országban a feudális viszonyok fokozatos felbomlása helyett azok konzerválódása, kései szakasza figyelhető meg.

A nyugat-európai gazdasági fejlődés előrehaladása, a nagyipar térhódítása, majd az ipari forradalomnak a 18. század végétől és a 19. század első felében lejátszódó folyamatai végül is nem maradtak hatástalanok Kelet-Európa országaira. A magyar gazdaság is reagálni tudott a fejlettebb területekről érkező hatásokra, s a kései jobbágyrendszer, főként a 18. század végétől, s a 19. század első felében, a modern tőkés fejlődés sajátos, lassú kibontakozásának színterévé vált. E lassú kibontakozás ellentmondásos kereteit a Habsburg-monarchia jelentette. A 18. századtól ugyanis Magyarország gazdaságilag is a monarchia szerves részévé vált, ami egyrészt elősegítette a természeti adottságokból és a fejlettségi szintből következő munkamegosztást, s főként a nagy agrárpiac révén lendületet adott a tőkés agrárfejlődésnek. Másrészt viszont lehetővé tette a Habsburg-abszolutizmus céltudatos gazdaságpolitikájának érvényesítését. Ezt a gazdaságpolitikát elsősorban az szabta meg, hogy a birodalom nyugati tartományaiban a kapitalizmus előfeltételeinek kialakulása mintegy fél évszázaddal előbbre járt, mint Magyarországon, de tőkefelhalmozásukat és gazdasági fejlődésüket továbbra is számos feudális gát, belső gyengeség akadályozta, aminek ellenszerét részben a monarchia keleti tartományai erőforrásainak vám, adó és más eszközökkel történő elszívásával próbálták ellensúlyozni. Megindult a mezőgazdaság fokozatos lassú modernizálódása, a bér munkára alapozott árutermelés kialakulása, a robotoltató földesúri üzemek¹ tőkés nagyüzemmé való ellentmondásoktól terhelt átalakulása. Megjelennek az első nagyobb ipari vállalkozások is, s a 19. század közepéig mintegy 400 kézi erővel működő manufaktúra létesül. Az ipari forradalom azonban még nem vette kezdetét.

A magyar gazdaság modern tőkés átalakulásának történelmi

fordulópontja az 1848—1849. évi forradalomhoz kapcsolódik. A jobbágyság intézményének megszüntetésével, a nemesi kiváltságok felszámolásával, a polgári jogegyenlőség bevezetésével, a hivatal- és birtokbírhatás szabadságával új társadalmi-gazdasági feltételek alakultak ki. A 19. század közepén a forradalom vívmányai nyomán valósult meg általános érvénnyel a szabad bér-munkavállalás és vállalatalapítás, valamint a modern hitelezés lehetősége.

Mindez azonban korántsem eredményezhetett azonnali fordulatot a gazdasági fejlődésben. A társadalmi feltételek alapvető átalakulása ellenére ugyanis túlságosan sok régi intézmény, jog és szokás élt tovább. A polgári-városi fejlődés megelőző gyengeségei következtében az ország politikai, társadalmi, sőt gazdasági vezetése is a csak a lassan polgárosodó volt nemesség kezében maradt. Ennek bázisát a nagybirtokrendszer úgyszólván változatlan fenntartása alapozta meg, de nem egy középkori törvény vagy intézmény (bányatörvény, céhrendszer) állta még útját a kibontakozásnak.

Mindettől elválaszthatatlanul nehezedett az országra az Ausztria ellen folytatott — a forradalom küzdelmeivel összefonódó — szabadságharc vereségének súlyos következménye. Az évekig tartó katonai közigazgatás és fegyveres erőszak körülményei eleinte úgyszólván minden előrehaladást megnehezített, s a gazdasági fejlődés számos feltételét nem biztosították. A forradalom alapvető, s visszavonhatatlan vívmányainak a jobbágyszabadításnak megerősítésére, igaz, nem egy ponton az udvarhű nagybirtokosok javára korrigálva, 1853-ban, császári pátens formájában került sor. Számos más kérdést csak az évtized vége felé rendeznek. Az ország helyzetének politikai rendezetlensége, a Habsburg centralizációs törekvések, az alkotmányos állami élet hiánya s a változatlanul éles politikai ellentétek, a magyar politikai vezető rétegek tartós passzív ellenállása évtizedekre nyomta rá bélyegét a magyar gazdaságra is. Annál is inkább, mivel Ausztria ezekben az években gazdaságilag is igyekezett kiaknázni katonai győzelmét. Első intézkedései között pl. már 1850. október 1-től megszünteti az osztrák örökös tartományok és Magyarország között húzódó vámhatá-

rokat, amelyek azután 1851. július 1-től maradéktalanul eltűntek. Ez az intézkedés, a birodalom polgári átalakításának, a régi belső vámhatárok eltüntetésének része volt, de az adott helyzetben jól kapcsolódott a feltörő osztrák nagytőke törekvéséhez, hogy az elmaradottabb magyar gazdaságot a fejlett osztrák gazdasághoz kapcsolja; nyersanyagellátó területté, árupiaccá változtassa, és a maga számára monopolizálja.

Az átmeneti lezáratlanságok és rendezetlenségek bénító állapotának 1867-ben az osztrák—magyar kiegyezés vetett véget. Az egységesülő Németországból kiszoruló, pénzügyi nehézségekkel küzdő, politikai és katonai vereségeket szenvedett Habsburg-ház és osztrák arisztokrata-polgári vezető réteg csakúgy meg egyezésre kényszerült, mint az ellenállásba belefáradt, saját paraszti tömegeivel szemben szilárd államhatalmat óhajtó, és az ország lakosságának több mint felét kitevő nemzetiségiek feletti hegemoniáját féltő magyar birtokos osztály. A megkötött kiegyezés értelmében Ausztria lemondott centralizáló törekvéseiről, és a birodalmat kétközpontú, dualista állammá alakította át, amelynek keretében Magyarország saját kormányzatot, polgári államigazgatást kap. Az új rendszerben a magyar birtokos osztály hegemoniája az országon belül, hosszú időre megszilárdult, tisztán belügyi kérdésekben az ország nagyfokú önállósággal rendelkezett. Ennek fejében viszont a nemzeti szuverenitás néhány követelményéről le mondtak: az összbirodalmi érdekek miatt mindenekelőtt az önálló hadseregről és külpolitikáról. Intézményesen ez abban öltött testet, hogy nem csupán az uralkodó személye volt közös, de közös hadügy-, külügy- és ezekkel kapcsolatos pénzügyminisztérium is működött. Ami pedig a vámközösséget illeti, a kiegyezési törvény tíz évre deklarálta a vám- és kereskedelmi szövetséget, s kimondta a tízévenként történő megújítás lehetőségét. Egyben valutaközösséget teremtett Ausztria és Magyarország között. Az osztrák nemzeti bank pedig 1878-tól Osztrák—Magyar Bankká alakult át.

Ezen a ponton a modern magyar gazdasági fejlődés egyik sajátos, s többé-kevésbé jellegzetes kelet-európai feltételét konstatálhatjuk. Nem csupán arról volt ugyanis szó, hogy a tőkés fejlődés előtt a forradalom nem tisztíthatta el maradéktalanul

az utat; emellett és ezzel összefüggésben arról is, hogy a tőkés fejlődés nem önálló nemzeti állam keretében bontakozott ki, mint a legtöbb nyugat-európai országban, hanem nagy birodalom, a Habsburg birodalom, illetve az Osztrák—Magyar Monarchia keretében. A birodalmi keretek pedig sajátos fejlődési feltételeket teremtettek a birodalomhoz tartozó minden ország számára. Az Osztrák—Magyar Monarchiához tartozó Magyarországon ezek a sajátos feltételek rendkívül ellentmondásosan hatottak a gazdaságra, és erősen befolyásolták a következő évtizedek fejlődését. A monarchián belül Magyarország egyszerre volt uralkodó nemzet és más nemzetiségek elnyomója, ugyanakkor pedig bizonyos értelemben kiszolgáltatottja is a monarchia fejlettebb gazdasággal rendelkező területeinek. A kérdés bonyolult politikai mozzanataitól a gazdaságtörténet keretében eltekintve, maga a gazdasági pozíció is ellentmondásosnak ítéltető. Ez az ellentmondásos állapot a monarchiához tartozó országok számára ugyanis egyidejűleg kölcsönös előnyöket és hátrányokat is jelentett. A birodalom keretei sajátos nagybirodalmi integráció kialakulására vezettek, s ez minden ország számára lehetőséget nyitott a széles piacon való együttműködésre, az adottságaikból fakadó komparatív előnyök kiaknázására. A közös piacon érvényesülő hatások között ugyanis az egyes országok nem fejlesztették gazdaságuk és iparuk minden ágát, hanem viszonylag korlátozott erőforrásaikat az adott helyzetben legkedvezőbb területekre koncentrálták.

Ez mindenekelőtt az osztrák—cseh területek iparosodásának és a magyar mezőgazdaság Kelet-Európában gyorsnak nevezhető — és viszonylag fejlettebb szintre emelkedő — tőkés átalakulásának kedvezett. Ugyanakkor az iparon belül is lehetőségeket nyitott a sajátos munkamegosztásnak. Az osztrák—cseh textilipar és más fogyasztási iparok (fa-, bőr-, üvegipar) mellett a magyar malomipar és részben cukoripar jutottak nagy lehetőségekhez. Az egyes ágazatok előtt megnyíló széles monarchiai piacok mellett azonban a kölcsönös előnyök túlhaladtak ezen körökön, hiszen a közös pénzrendszer, az egymás közötti kereskedelem lehetősége és ebből fakadóan az ún. zárt gazdaság előnyei, a devizaprobléma ismeretlensége a monarchián belül

megkönnyítették a gazdaság finanszírozását, s az elmaradottabb területek számára lehetővé tették, hogy valóságos belső erőforrásaikat, felhalmozási lehetőségeiket meghaladó mértékben fejlesszék gazdaságukat. Különösen az összmonarchiai jellegű infrastruktúra, az európai szintű közlekedési hálózat és fejlett bankrendszer tükrözte ezeket az előnyöket Magyarországon. A fejlettebb területek tőkefelhalmozása viszont, amely közrejátszott az elmaradottabb területek beruházásainak finanszírozásában, jócskán gyarapodott a monarchia elmaradottabb területei olcsó élelmiszer- és nyersanyagforrásainak, valamint védett, biztosított értékesítési és hitelpiacainak kiaknázásából. A formailag egyenlő feltételeket biztosító közös piac ugyanis természetesen, a szabad verseny belső törvényei szerint, az erősebbnek kedvezett. Ausztria számára ez annál is előnyösebb volt, mivel fejlettsége csak a monarchián belül, illetve a kelet-európai, balkáni országok relációjában biztosított fölényt, s az európai piacon egyenlő feltételek között kevésbé állhatta volna meg a helyét. „Az osztrák ipar teljesítőképessége nagymértékben attól függ — hangzott el az Osztrák Ipartanács 1910. december 16-i ülésén —, hogy a világpiac nagy fogyasztópiacal rendelkezessünk. Ha azonban a világpiac olyan okokból, amelyeknek ismertetésére most nem térek ki, mégsem áll rendelkezésünkre, úgy legalábbis az Osztrák—Magyar Monarchia piacára van szükségünk”. (Verwaltungsarchiv. Wien. Handelsministerium. 123—1911. 695.)

S éppen ennek kapcsán kell rámutatni, hogy a monarchia keretei között biztosított komparatív előnyök másik oldalaként kölcsönös hátrányokat is el kell szenvedni: az osztrák—cseh mezőgazdaságnak a magyar nagybirtok versenyét, a magyar iparnak az osztrák—cseh ipar gyilkos konkurrenciáját. A hátrányok azonban nemcsak kölcsönösök voltak, hanem természetesen jobban sújtották az elmaradottabb országokat. A formailag egyenlő előnyöket biztosító közös piacon megvalósuló gazdasági együttműködés, amikor egyrészt elősegítette a modern tőkés fejlődés fellendülését, egyben annak fékjeit is működésbe hozta, az elmaradottság elemeit is konzerválta. Ez részben a gazdasági fejlettségi szintkülönbségek hatásaként jelentkezett,

és legfőbb következménye az iparosodás akadályozásában mutatkozott. Ehhez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a monarchián belül az elmaradottabb országok, így Magyarország számára nem nyílt lehetőség, hogy az iparosodottabb partnerrel szemben a mesterséges védelem, a vámkorlátok fegyveréhez nyúljon, holott a 19. század 70—80-as éveitől úgyszólván egész Európa ismételten és egyre erősebben alkalmazott már vámvédelmet. Ezen a helyzeten az sem változtatott, hogy a monarchiát körülvevő vámok erősen szolgálták a magyar nagybirtok érdekeit, magas agrár-védővámokkal bástyázták körül a monarchiai piacokat, s az agrárérdekek védelmében a gazdaságpolitika még a balkáni országokkal való vámháború kockázatát is nemegyszer vállalta. A monarchián *belüli* vámvédelem hiánya ennek ellenére kiváltotta, s a századforduló után különösen megerősítette a magyar vámonállóság követelését, az önálló vámterület gazdaságpolitikai-politikai törekvéseit.

A modern tőkés fejlődés nemzeti piacot teremtő hatásai alapján kibontakozó erős nemzeti törekvések Magyarországon különösen felerősödnek, a fejlődés akadályozottsága, az iparosodottabb államokkal szemben érvényesülő alárendelődés következtében. Az elmaradottabb — a nemzetközi és a birodalmi munkamegosztás előnyei mellett sok hátrányos, kedvezőtlen hatásnak is kitett — Magyarország egyes hangadó uralkodó köreiből és az általuk befolyásolt nemzeti tudatban az első világháború előtti évtizedekben mindez úgy jelentkezett, mintha az elmaradottságnak, a nemzetközi munkamegosztásban elszenvedett sérelmeknek egyedül csak a nemzeti önállóság hiánya, vagy nem teljes biztosítottsága lenne az oka, s nem a megelőző fejlődés sajátosságai révén kialakult elmaradott gazdasági struktúra. Mintha a minél szilárdabb nemzeti keretek kivívása, a fejlettebb partnerek minél teljesebb kirekesztése, vagyis az önálló vámtarifák segítségével történő biztonságos nemzeti elzárkózás hozhatna csak gyógyírt a szinte kizárólag nemzetinek ítélt sebekre.

I. rész

A modern tőkések gazdaság kialakulása Az ipari forradalom kora (1848—1914)

1. A tőkés átalakulás alapjai: demográfiai változások, a hitelrendszer és az infrastruktúra kiépülése

Magyarország a 19. század közepén, az 1848-as forradalom, illetve az 1867. évi kiegyezés által kialakított soknemzetiségű, magyarok, románok, horvátok, szlovákok, szerbek és németek lakta polgári állam kereteiben 325 ezer km² területen, 800 km hosszúságban és 600 km szélességben terült el a Kárpát-medencében.

Az ország területének középső részét a Nagy-Alföld széles, lapos, erősen homokos, déli területen kiváló humusz talajú területei képezték. A nyugati országrész, a Dunántúl dombos, vízben gazdagabb vidéke ipari települések számára is kedvezőbb volt, annál is inkább, mivel két fontosabb szénmedencéjét már a 19. században felfedezték. A későbbi fejlődés szempontjából pedig majd a 20. század első felének bauxit- és kőolaj-felfedezései játszottak szerepet. Az északi és keleti területeken a Kárpátok hegyvonulatai borították gazdag fakincessel, méhükben pedig jelentős szén, vasérc, színesfém és só kincsekkel. Még nagyobb nyersanyaggazdagság jellemezte az ugyancsak a Kárpátok hegyvonulataival átszelt Erdélyt.

A földrajzi-éghajlati adottságok megfelelő létfeltételeket biztosítottak a modern gazdaság kibontakozásához.

Demográfiai változások és az oktatás szerepe

A kapitalizmus kifejlődését Európa-szerte a lélekszám robbanásszerűen gyors és éppen ezért gyakorta „demográfiai forradalomnak” nevezett növekedése kísérte.

Magyarország népessége ezekben az évtizedekben ugyancsak gyorsan növekedett. Az 1787. évi összeírás szerint az ország lakossága 9,3 millió fő volt. 1850-ben már 13,8, 1869-ben 15,4, 1910-ben pedig 20,9 millió fő. A népesség átlagos növekedése 0,75% volt, amely a születések számának 42,5 ezrelékről 34,2 ezrelékre való csökkenésének és a halálozási arány 34,5 ezrelékről 22,7 ezrelékre való visszaesésének volt az eredménye. A természetes szaporodás az 1880-as évektől már évi 11 ezreléket tett ki, s az egész korszak alatt 6,8 millió főnyi lakosságyarapodást eredményezett. (Lásd az 1. táblázatot.) Meglepő-

1. TÁBLÁZAT
A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE

Év	Létszám ezer főben	Évtized	Évi átlagos növekedés %-ban
1857	13 768	1857—1870	0,93
1870	15 512	1870—1880	0,15
1880	15 739	1880—1890	1,03
1890	17 464	1890—1900	0,98
1900	19 255	1900—1910	0,82
1910	20 886		

nek tűnhet tehát, hogy a lakosság tényleges számának növekedése éppen akkor mérsékeltebb — 1869 és 1910 között csak 35%-os —, amikor a gazdaság fejlődése legdinamikusabb szakaszába lépett. A lakosság gyarapodását azonban még e korszak elején is befolyásolta, hogy éppen a hetvenes évek elején játszódik le az utolsó nagy „középkori” járvány (kolera), amelynek

közvetlen hatását minimálisan negyed millió elhalálozásra becsülték. Ezért a népességszám 1869 és 1880 között stagnált. Az ezt követő előrehaladás eredményét azután a nagyarányú kivándorlás csapolta le. A 19. század utolsó évtizedeiben mintegy félmillió, a 20. század elején másfél évtized leforgása alatt 1,4 millió fő hagyta el az országot. A visszavándorlás figyelembevételével a tiszta veszteség végül is 1,3—1,4 millió főt tett ki. Az 1880-as évektől a világháborúig eltelt évtizedek népességszaporulatának mintegy egyötödét emésztette fel tehát a kivándorlás.

A kivándorlás természetesen egyáltalán nem tekinthető speciális magyarországi jelenségnek, hiszen az Osztrák—Magyar Monarchia elmaradott tartományai, főként Galícia, Bukovina és Dalmácia, ugyanezen években 1,8 millió kivándorlót küldtek — főként — a tengeren túlra. A kivándorlás legnagyobb hulláma idején összesen mintegy 4—5 millió lakos hagyta el Közép- és Kelet-Európa országait, ami a századeleji amerikai bevándorlás 50%-át tette ki.

A magyarországi népességnövekedés eredményei tehát végül is nem alacsonyak. Szembetűnő azonban, hogy a növekedés forrásai némileg elmaradottabbak a korabeli Nyugathoz képest: a 34⁰/₀₀-es születési ráta magasabb, és a 23⁰/₀₀-es halálozási ráta is jelentősen nagyobb, mint az európai országok többségében. Magyarázatát nyilván az ország viszonylag elmaradott egészségügyi ellátásában, a túlságosan magas gyermekhalandóságban, a tömegbetegségeként pusztító tbc-ben kereshetjük. (1905-ben az európai nagyvárosok között Budapest az elsők között állt a tüdővész elterjedtsége tekintetében.)

A bekövetkezett változások és előrehaladás világos jeleként észlelhetjük az átlagos élettartam számottevő emelkedését. A 19. század elejéről nem állnak rendelkezésre adatok, de ha Magyarországra nézve is elfogadjuk a 25 év körüli európai átlagéletkort, akkor a századforduló 37 és a világháború előtti 39,5 év már jóval kedvezőbb képet mutat, még akkor is, ha a nyugat-európai 45—50 év között mozgó élettartamhoz képest közel 10 év elmaradás látható.

A lakosság relative gyors szaporodása, a mobilitás fokozódása-

val párosult, amely mind az ország társadalmi szerkezetét, mind településföldrajzi viszonyait átalakította. A belső migráció fokozatosan emelkedett, és 1910-ben már a lakosság közel 1/3-a (6 millió ember) máshol élt és dolgozott mint ahol született. A belső migráció fő irányát természetesen a főváros, valamint néhány vidéki centrum alkotta, s eredményeként egyfelől a vidéki és városi lakosság számarányában mutatkozott jelentős eltolódás, másfelől az ország (különösen északi) peremvidékén jelentkezett népességveszteség az ország középső területei, mindenekelőtt a Duna—Tisza köze és Pest megye javára.

A fővárosba bevándoroltak száma a korszak utolsó három évtizedében közel 400 000 főt tett ki, s a főváros lakossága 1869 és 1910 között 270 ezerről 880 ezerre emelkedett. A modern urbanizáció ugyan aránytalan mértékben a fővárosra összpontosult (a főváros környéki községek is közel 200 000 főnyi lakosság-szaporulatot értek el), mégis a városfejlődés mindazokra a helységekre kiterjedt, ahol a forgalmi és közigazgatási központ az iparosodáshoz tudott kapcsolódni. Természetesen ez a városokon belül is nagyarányú változásokat idézett elő. Jó néhány régi kereskedő- vagy bortermelő város, amely későn jutott vasúthoz vagy kiesett a fő forgalmi vonalakból, nem telepedett falain belül vagy környékén nagyobb üzem és nem vált közigazgatási központtá, elvesztette jelentőségét. Egészében a városi lakosság közel megkétszereződött ebben az időszakban, és 1913-ban az ország lakosságának mintegy 1/4-e élt városokban. A jelentősebb városokban az iparból és forgalomból (közlekedésből és kereskedelemből) élő népesség már meghaladta a lakosság 50%-át, belső magja kezdett modern városias külsőt öltetni. Középületek, iskolák, kórházak épültek, megjelennek a kövel vagy aszfalttal burkolt utcák, a téglaházak, a csatornahálózat és részben a vízvezeték, sőt a századfordulót követően már a villanyvilágítás is.

A demográfiai átalakulások fontos kísérő jelenségeként ugyanakkor jelentős változások indultak meg és játszódtak le a népesség műveltségi szintjében, iskolázottságában is, ami a munkaerő minőségének további számottevő emelőjévé vált.

A modern tőkés termelés a korábbival szemben összehasonlít-

hatatlanul bonyolultabb szerkezetével, a gépek közlekedésben és termelésben történő térhódítása, az ár- és hitelmechanizmus, az új jellegű kereskedelmi tevékenység kialakulása révén nem használhatja a régi színvonalú, tudatlan-tanulatlan, legnagyobb tömegeiben analfabéta munkaerő-tömeget. A modern fejlődésnek ezért egyik legfőbb mozzanata az emberi munkaerő színvonalának, minőségének emelkedése.

A 18. század végétől a legtöbb európai országban oktatási reformok vetik meg a tömegoktatás alapját, majd általában a 19. században vezetik be a kötelező ingyenes népoktatást. Magyarországon erre Eötvös József minisztersége idején az európai színvonalú 1868. évi 38. tc. révén került sor. A törvény kimondta az általános tankötelezettséget 6-tól 12 éves korig az elemi, 15 éves korig pedig az ún. ismétlő iskolákban. Az iskolák építését a községeknek kötelező erővel írták elő. 1869-ben 2,3 millió tanköteles korú gyermek volt az országban, de ezek közül a működő 13,6 ezer iskolát csak 1,1 millióan, a tankötelesek nem egészen 48%-a látogatta. A kötelező népoktatás bevezetése idején a lakosság kultúrszínvonalának rendkívüli elmaradottságára mi sem jellemzőbb, mint hogy az 1870. évi népszámlálás idején a népességnek mindössze 31%-a tudott írni és olvasni. A hetvenes évektől eléggé gyors növekedés indult meg, 1880-ra már közel 16 ezer iskola működik, és ezeket a tanköteleseknek már 77%-a látogatja. Az írástudók aránya ekkor már 46%-ra nőtt.

A századforduló idejére az elemi iskolai tanulók létszáma meghaladta a 2,3 millió főt, a tankötelesek 82%-át. Az 1910/11-es tanévben pedig 17,7 ezer elemi iskolában közel 44 ezer tanító 2,7 millió gyermeket, az iskolakötelesek 89%-át tanította. Ebben az időszakban az iskolaköteles korú népességnek már 68%-a tudott írni és olvasni. A gazdaságban foglalkoztatott keresők között kedvezőbb volt az arány (a nők és öregek körében ugyanis magasabb volt az analfabetizmus), és 1910-ben a keresőknek már csak 25—28%-a volt írástudatlan. Ezen belül azonban — s ez a modern gazdasági fejlődés szempontjából különösen jelentős — a mezőgazdasági foglalkoztatottak között arányuk elérte a 36%-ot, a bányászatban és kohászatban mint-

egy 25%-ot, az iparban viszont már nem egészen 12%-ot, a közlekedésben, kereskedelemben és hitelügyekben pedig mindössze a 10% alatti arányt.

Az analfabetizmus felszámolása tehát rohamléptekkel haladt előre az országban, s egyre inkább az idősebb generációkra szorult vissza. A legfőbb új termelési-gazdasági területeken már csak a foglalkoztatottak kicsiny töredékére terjedt ki. A magyarországi tömegoktatási színvonal viszonylagos fejlettsége természetesen aligha tudott többet biztosítani, mint a tömeges és általános írástudatlanság felszámolását.

A népiskolai oktatás azonban általában nem is tűzött maga elé messzebb nyúló célokat, mint a lakosság tömegeinek elemi szintű felkészítését, ami alkalmassá tette őket a modern gazdaság által támasztott ismeretek elsajátítására, a szakmunkához szükséges további ismeretek befogadására.

Az elemi képzés a legnagyobb tömegek számára nemcsak alapozást nyújtott, hanem egyben a képzés egészét, befejezését is. A továbbtanulás csupán kicsiny töredék útja volt.

Az 1868-as oktatási törvény elrendelte ugyan (59. §), hogy minden 5 ezer lakosnál nagyobb lélekszámú helység köteles felsőbb népiskolát vagy polgári iskolát nyitni, ennek ellenére a középiskolai képzés a vizsgált korszakban mindvégig rendkívül szűkkörű maradt. A századfordulóig az összes középiskolás korú népesség 4%-ára, a világháború előtt is alig 5%-ára terjedt csupán ki.

A szűkkörű és jól felszerelt középiskolákban valódi elitoktatás folyt, a kornak megfelelő magas színvonalú tantervek alapján és jól képzett tanerők irányításával, nagy követelményekkel. A magyar középiskolai rendszer európai színvonalon állt. Ez a képzési forma azonban latinos jellegű képzési struktúrájával nem volt gazdasági irányultságú. A középiskolai képzettséggel rendelkezőknek 1910-ben mindössze 15%-a található az iparban és a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági foglalkoztatottaknak ekkor mindössze 0,6%-a végzett 4-, 6- vagy 8-osztályos középiskolát. Az arány a bányászati-kohászati ágakban nem sokkal jobb, alig haladja meg a 3%-ot, az iparban pedig eléri az 5%-ot.

A középiskolai végzettségűek legnagyobb számmal a keres-

kedelem és hitel, a közlekedés, valamint a közigazgatás területén helyezkedtek el. Arányuk ezekben az ágazatokban — az előbbi felsorolás sorrendjében — 25, 21 és 18%, a közel 7,8 millió összes kereső közül azonban alig több mint 320 ezer főt képviselnek.

E jellegzetes vonások még inkább megfigyelhetők a felsőoktatásban. Az egyetemi hallgatók száma a századfordulóig 10 ezer fölé, 1910/11-re pedig 14 ezer főre emelkedett. Bár egyes szakokon kiváló színvonalú képzés folyt, az egyetemi oktatás egész struktúrája rendkívül elmaradott volt. A világháború előtt a magyar egyetemi hallgatók 15%-a teológus, 43%-a pedig jogász volt. A mérnökhallgatók aránya a 12%-ot sem érte el.

Az egyetemi végzettségűek rendkívül szűk köre és korszerűtlen képzési struktúrája folytán a felső szintű képzés gazdasági jelentősége úgyszólván elenyésző volt. A termelési ágazatokban a foglalkoztatottak sorában arányuk lényegében százalékosan nem is fejezhető ki.

Az első világháború előtti években az egy tanulóra jutó, — 1910. évi kiképzési költség alapján számítva — a lakosság iskolázására költött addigi összes ráfordítás, az ún. emberi beruházás — az egyetemi képzés nélkül — meghaladta a 2,5 milliárd koronát. Ez az összeg az 1867-től 1913-ig terjedő évtizedek összes magyarországi tőkefelhasználásának és belső erőből történő beruházásának számottevő hányadát tette ki. A vizsgált négy és fél évtized során ugyanis a belső felhalmozásból ténylegesen a gazdaságba befektetett tőke összege 10 milliárd korona körül mozgott. Az infrastruktúra kiépítésétől a különböző termelési ágazatokig terjedő összes belföldi investíciónak hozzávetőlegesen 1/4-ével volt egyenlő a képzési beruházás, ami rendkívül magas arány, és világosan utal e befektetések méreteire. Ennek a „beruházási” összegnek nem egészen 1/5-e jutott az iparra és mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra. E képzési beruházások a gazdasági növekedés fontos tényezőivé váltak.

A gazdaság tőkés átalakításának kedvező feltételei közepette a 19. század második felében és a 20. század elején Magyarországon, a közép- és kelet-európai országokhoz hasonlóan a legdinamikusabb növekedés, a legnagyobb kihatású változás a modern hitelrendszer és az infrastruktúra kiépülése révén játszódott le. Ezek az ágazatok álltak a gazdasági fejlődés élvonalában.

A forradalom előtti Magyarországon a Pesti Hazai Első Takarékpénztár megalapításával (1836) és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank létrehozásával (1841) indult meg a modern hitelrendszer kiépülése. 1848-ig azonban csupán kisebb takarékpénztárak alapítására került sor, s mindössze 36 pénzüintézet létesült az országban. A forradalom és szabadságharc leverése után a hitelrendszer fejlődése megtorpant, s csak az ötvenes évek stagnációját követően kezdődött némi fellendülés. 1866-ban már 80 pénzüintézet működött, zömében változatlanul takarékpénztárak, amelyeknek működése számos akadályba ütközött. A bécsi kormány pl. Magyarországra is kiterjesztett egy régi osztrák rendeletet, amely a jótékonysági egyletekre vonatkozott. Szűk korlátok közé kellett tehát a takarékpénztáraknak beszorítaniuk alapszabályaikat, holott ebben az időben már többségükben részvénytársasági formában működtek. Kormányintézkedések korlátozták a takarékpénztárak által nyújtott jelzálogkölcsönök kamatlábát is: 5%-nál magasabb kamatot nem szedhettek. Az egyetlen nagyobb alapítás, amelynek kezdeményezése a nagybirtokos érdekképviselői szerv, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) nevéhez fűződött, a Magyar Földhitelintézet 1863. évi létrehozása volt. Bár az intézet 1866-ig 36 millió korona kölcsönt folyósított, külföldi tőkeforrások hiányában távolról sem tudta fedezni a hiteligényeket, kielégíteni a hiteligénylők valóságos ostromát.

A magyarországi hitelrendszer fejlődésében a kiegyezéssel ugrásszerű változás következett be. 1867 és 1873 között nagy fellendülés bontakozott ki. A konszolidáció és a fellendülés hatására, amely a kiegyezést megelőző politikai válságot és

mérsékelt konjunktúrárt felváltotta, mindenekelőtt megindult a külföldi, főként osztrák banktőke nagyarányú behatolása. Az osztrák Rothschildok a bécsi Creditanstalttal és a magyar nagybirtok és nagytőke képviselőinek részvételével 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot; osztrák és angol tőkésék a bécsi Angol—Osztrák Bank és magyar tőkésék részvételével 1868-ban az Angol—Magyar Bankot; a frankfurti—párizsi Erlanger-bankház a bécsi Franco—Osztrák Bankkal 1869-ben a Franco—Magyar Bankot alapították. Ugyancsak az Erlanger-bankház alapította, most már a Franco—Magyar Bank részvételével, 1871-ben a Magyar Általános Földhitel Részvénytársaságot. 1872-ben pedig az Általános Municipális Hitelintézetet. Az öt bankot viszonylag magas részvénytőkével létesítették; a magyarországi hitelintézetek között valóságos óriások voltak. Együttes tőkeerejük 1872-ben megközelítette a 280 millió koronát, és az összes magyarországi hitelintézet tőkeerejének több mint felét képviselték.

Az öt külföldi érdekeltségű nagybank mellett a kiegyezést követő években a hitelintézetek egész sora keletkezett; köztük kisebb bankok külföldi és belföldi tőkével, valamint takarékpénztárak főleg a belső tőkefelhalmozás alapján. A kapitalista fellendülést Európa-szerte kísérő „gründolási láz” — amely 1872-ben érte el tetőfokát — elsősorban éppen hitelintézetekre irányult. A nagybankok nyakra-főre létesítettek kisebb bankokat és takarékpénztárakat — az Anglo—Magyar Bank 15 vidéki bankot — csak azért, mert így részvényeiket magas felárral továbbadhatták. Példájukat a kisebb hitelintézetek és magántőkésék is követték.

Jellegükben és tevékenységükben a kiegyezés után alakult nagybankok az ötvenes évek francia bankalapításai nyomán elterjedt Credit-Mobilier típusú bankok voltak. Ez a banktípus dominált az osztrák hiteléletben, ilyen volt a vezető bécsi bankház, a Creditanstalt, s ezt ültették át a magyarországi gyakorlatba is.

Nagybankok és kisbankok, nagytőkésék és kistőkésék versenyeztek egymással a „gründolás”-ban és a tőzsdei spekulációban, amellyel a részvények árfolyamát igyekeztek felhajtani.

A takarékpénztár-alapítási láz olyan méreteket öltött, hogy mondogatni kezdték: „nemsokára Pest nemcsak minden városrészének és utcájának, hanem minden nagyobb házának is saját takarékpénztára lesz”.

A kiegyezést követő években gombamódra szaporodó bankok és takarékpénztárak száma 1873-ra 78-ról már 429-re emelkedett, miközben tőkeállományuk több mint háromszorosára (169-ről 531 millióra) ugrott. A nagy alapítási periódust ekkor heves erővel zárja le, rázza meg a Magyarországon először jelentkező gazdasági válság. A gazdaság fejlettségi szintjének megfelelően a válság hatása legerőteljesebben éppen a hiteléletben jelentkezett.

1873. május 9-én kitört a „nagy krach” a bécsi tőzsdén. Kezdetét vette a kapitalizmus eddigi történetének legmélyebb válsága. A bécsi krachot csakhamar követte a pesti tőzsde; a szédelgésre alapított vállalatok, főként hitelintézetek egész sora kártyavárként omlott össze, és maga alá temetett számos egyébként életképes vállalatot is. A fővárosban és vidéken közvetlenül a tőzsdekrach után 26 bank és takarékpénztár került csődbe vagy kezdte meg felszámolását. Súlyos hitelválság lépett fel, amelyen a bankjegykibocsátás növelése sem segített. A következő években folytatódott a pusztulás; a válság következtében összesen 74 hitelintézet szűnt meg, köztük az Anglo—Magyar Bank, a Franco—Magyar Bank és testvérvállalatai is. A külföldi tőke, amely a kiegyezést követő években oly rohamosan nyomult be a magyarországi hitelszervezetbe, a válság okozta veszteségek miatt megingott, egy időre beszüntette magyarországi tevékenységét, visszavonult a magyarországi piactól. A kiegyezés után létesült öt nagybank közül egyedül a Hitelbank vészelte át a válságot; csupán a legerősebb külföldi tőkeérdekeltség, a Rothschild-csoport tudta megtartani magyarországi előretolt állását.

A nyolcvanas évek elejétől lassan kibontakozó újabb konjunktúrahullám nyomán a magyar bankrendszer fejlődése is új lendületet nyert. Ezúttal is főként külföldi pénzcsoportok és bankházak lépnek fel kezdeményezően a magyar piacon. 1879-ben az osztrák nagytőke a francia nagytőkével szövetségben teszi

meg az első lépéseket, majd 1881-ben az Union Générale-Länder-bank csoport létrehozta a Magyar Országos Bankot. Ezzel egyidőben az osztrák Union Bank és francia szövetségesei (Société Générale és a Banque de Paris) igen jelentősen — 10—10 millió forintba — emelik az addig 0,5, illetve 1,5 millió forint tőkével működő Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank és a Magyar Jelzáloghitelbank alaptőkéjét. Ezzel a korábbi két kisbank a magyar hitelügy jelentős tényezőjévé válik.

Egy osztrák—francia csoport a nagy múltú Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alaptőkéjét kétszeresére emelte, amiáltal a Hitelbankkal együtt a nyolcvanas évek elejére már öt külföldi érdekeltségű nagybank működött az országban.

Osztrák—német csoport alapította 1890-ben a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankot.

Néhány új alapítás mellett több nagy múltú, de addig szerény keretek között működő pénzügyintézet emelkedett tehát a nagybankok sorába. Ugyanakkor a felhalmozódó tőkének ismét jelentős részét fektették újabb pénzügyintézeti alapításokba: a takarékpénztárak, népbankok, vidéki bankházak egész sora alakult. A bankok és takarékpénztárak száma 1900-ra már 1011-re rúgott. A növekedésre azonban nem is annyira a pénzügyintézetek számának — 1873-hoz képest — több mint kétszeresre emelkedése, mint inkább a tőkeállomány (alap- és tartaléktőke, valamint takaréketét-állomány) mintegy megötszöröződése (531 millióról közel 2,4 milliárd koronára) vet fényt. Ugyanakkor az általában is gyors fejlődésen belül a külföldi érdekeltségbe tartozó nagybankok, elsősorban a leginkább kiemelkedő Kereskedelmi Bank, Hitelbank, Leszámloló Bank, valamint a jelentős részben belföldi tőkével dolgozó Pesti Hazai Első Takarékpénztár, amely ugyancsak a vezető bankok közé tartozott, az átlagosnál jóval gyorsabb koncentrációt értek el. A Kereskedelmi Bank tőkeereje 1880 és 1900 között 38 millió K-ról 503 millió K-ra, a Leszámloló Bank tőkeereje 19 millióról 110 millióra emelkedett. A négy nagy bank, s a befolyásuk alá tartozó néhány egyéb pénzügyintézet együttes tőkeereje a magyarországi hitelrendszer össztőkeerejének 47%-át képviselte.

A vezető nagybankok a századforduló körül nemcsak hatal-

mas tőkeerejükkel emelkedtek ki a pénzügyi intézetek sorából, de azzal is, hogy fontos gazdasági-pénzügyi területeket monopolizáltak már, s befolyásuk a gazdaságban ezen üzleti tevékenységük révén is növekedett. A Hitelbank pl. az 1873. évi válságot követően megszerezte az államkölcsön üzletek monopóliumát és „a magyar állam bankárjává” vált. Emellett döntő szerepet játszott a nyolcvanas évek elejétől kezdve megélénkülő vasútépítések finanszírozásában is. 1873—94 között a bank mintegy 60 nagy belföldi finanszírozó üzletet hajtott végre, és ezeknek több mint a fele esett államkölcsönökre és vasútépítésre. Mindezeket a nagy üzleteket jó összeköttetései, az arisztokráciával való kapcsolatai segítették elő. A Magyar Jelzáloghitelbank 1881-től kezdve főként a községi kölcsönök kibocsátását monopolizálta. Az ebben az üzletágban elért dús profitoknak nem kis része volt abban, hogy — szerény kezdet után — tőkeerejének növekedése 70-szeres volt a század utolsó két évtizedében.

Végül — de nem utolsósorban — említjük meg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot, amely csak a kilencvenes évek folyamán jutott ilyen monopóliumos üzlethez, de ez azután annál nagyobb profitot biztosított számára. Ez a helyiérdekű vasutak finanszírozása volt.

A pénzügyi intézetek üzleti tevékenységében természetesen a vizsgált periódusban mindvégig döntő szerepet játszott a mezőgazdaság hitelezése. A jelzáloghitelek állománya a 19. század második felében a pénzügyi intézetek tőkeállományának általában 50—60%-át tette ki. A jelzáloghitelekhez képest 1867 után mindvégig alacsonyabb volt a bankok váltótárca üzlete, vagyis kereskedelmi és ipari hitelezése. Mindez egyértelműen mutatja a kiépült bankrendszer erősen agrárcentrikus tevékenységét.

Ezen a ponton jutottunk el a magyarországi bankrendszer jellegzetesen közép- és kelet-európai sajátosságát mutató vonásaihoz. Ha a bankrendszer születése sok hasonlóságot mutatott is a kontinentális pénzügyi intézeti fejlődéshez, a fejlettség eltérő szintje — a hasonlóságok ellenére is — figyelemre méltó különbségeket idézett elő. A legszembevetőbb vonások egyike, a banktevékenység előbb bemutatott elsődleges mezőgazdasági irányultsága. Ebben azonban korántsem merül ki a bankok speciális

szerepe. A pénzüintézetek ugyanis Közép- és Kelet-Európában, s ezen belül Magyarországon is, hasonlíthatatlanul nagyobb, kezdeményezőbb szerepet játszottak, mint Nyugaton. A gazdaság modern tőkés átalakulása e térségben nem indult meg egyidejűleg a nemzetgazdaság különböző, egymásra kölcsönösen befolyást gyakorló területein. A legdinamikusabb mezőgazdasági fejlődés ugyanis nem kapcsolódott egybe a gazdasági átalakulás mindent magával ragadó széles folyamával. A mezőgazdaság átalakulása sem mehetett volna azonban végbe a gazdaság más ágait fejlettségi szinten megelőző hitelszervezeti fejlődés nélkül. Az agrárérdekek és az ehhez kapcsolódó export-igények (szállítás) játszottak tehát vezető szerepet a modern bankrendszer életre hívásában és gyors fellendülésében.

A századforduló után a magyar bankrendszer újabb fontos expanziós szakasza bontakozott ki. A pénzüintézetek száma gyorsan tovább növekedett, és a legelmaradottabb vidéket is sűrűn behálózva elérte a 1842 intézményt. Még gyorsabb volt a pénzüintézeti tőkeállomány emelkedése. A saját tőke és takarékbetét-állomány másfél évtized alatt több mint kétszeresére emelkedve megközelítette az 5,7 milliárd koronát. (Lásd a 2. táblázatot.)

A bankrendszer nagyarányú fejlődése azonban korántsem korlátozódott csupán mennyiségi változásokra. Mindenekelőtt szembeűnő a század végén felbukkant új jelenségek kiteljesedése: a bankok számának és tőkeerejének gyors fejlődésével egyidejűleg még gyorsabban törnek előre a vezető budapesti nagybankok, a század végén kiemelkedő négy nagybank és a közűjuk felemelkedő ötödik, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., s egyre inkább kiterjesztik befolyásukat a kisebb, de központi helyzetet betöltő fővárosi és vidéki pénzüintézetekre. Az öt nagybank a századfordulón még csak 16 fiókkal és 19 érdekelt-ségűkhöz tartozó pénzüintézettel rendelkezett. 1913-ban a fiókok száma már 76, az affiliált intézeteké pedig 153 volt.

A kialakult bankcsoportok ellenőrzésűk alá vonták az egész magyarországi hitelszervezet tőkeerejének többségét: 1913-ban már 58%-át. (Lásd a 3. táblázatot.)

A lejátszódott átalakulás elválaszthatatlanul együtt járt a bankok jellegének változásával. A monopolhelyzetben levő

2. TÁBLÁZAT

A HITELÜGY FEJLŐDÉSE

Év	Hitelintézetek		Saját tőke		Takarékbetét-állomány		Váltótárca-állomány		Jelzáloghitel-állomány	
	száma	1848 = 1	ezer K	1848=1	ezer K	1848=1	ezer K	1848=1	ezer K	1848=1
1848	36	1,0	3 724	1,0	19 138	1,0	2 696	1,0	17 250	1,0
1860	38	1,1	5 026	1,3	76 244	3,9	44 966	16,7	108 384	6,3
1867	107	2,9	28 874	7,8	143 126	7,5	81 208	30,1	170 050	9,9
1873	637	17,7	199 588	53,5	348 416	18,2	276 648	102,6	333 676	19,3
1890	1 225	34,1	348 532	93,5	1 104 595	57,7	662 890	245,9	938 658	54,4
1900	2 696	74,9	833 379	223,8	1 773 631	92,7	1 313 391	487,2	1 924 679	111,6
1913	5 993	166,5	2 568 397	689,6	4 123 596	215,5	3 266 227	1211,5	3 941 786	228,5

3. TÁBLÁZAT

ÖT VEZETŐ BANKCSOPORT PÉNZINTÉZETI ÉS IPARI ÉRDEKELTSÉGE*

Év	A pénzüntézetek			Az iparvállalatok		
	száma	tőkeereje milliárd K-ban	összes pénzüntézeti tőke %-ában	száma	tőkeereje milliárd K-ban	összes ipari részvény tőke %-ában
1900	19	2,4	47,0	44	0,12	17,0
1913	133	7,7	57,0	225	0,71	47,0

* A pénzüntézetek esetében az összes tőke, az iparvállalatok esetében az alaptők^c figyelembevételével.

Forrás:

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Szikra, 1954. 396. old.; Berend—Ránki: Magyarország gyáripára 1900—1914. Szikra, 1955. 65., 69., 156. oldal.

nagybankok egyre gyorsabban terjesztik ki érdekeltségeiket az iparra is, s a hatvan-hetvenes évek domináns credit-mobilier típusú, hitelezéssel és spekulációs befektetésekkel foglalkozó bankjai vállalkozó, finanszírozó, széles érdekeltségi kört tartósan kézben tartó, német típusú investíciós bankká alakulnak át.

Vasútépítés ; a modern közlekedés megteremtése

A közlekedési hálózat kiépítésének igénye, mint a magyar gazdaság modernizálásának egyik első lépése, úgyszólván a vasutak európai megjelenésével egyidős Magyarországon. Az elmaradott útviszonyok, a korlátozott víziszállítási lehetőségek mellett a vasútépítés látszott az egyedüli kivezető útnak a mezőgazdasági feleslegek külföldre szállításához, s az exportlehetőségek révén a nagybirtokra nehezedő tőkehiány leküzdéséhez. Érthető tehát, hogy a 19. század első felének nagy magyar

reformpolitikusa, *Széchenyi István* már a harmincas évektől átfogó terveket dolgozott ki a modern közlekedés megteremtésére. *Kossuth Lajos*, aki a negyvenes évektől mindinkább a magyar polgári forradalom és nemzeti függetlenség politikai vezérévé, előkészítőjévé válik, maga is nagy súlyt helyez a vasútépítés és gőzhajózás megindítására, fejlesztésére. A vasutak vonalvezetéséről folytatott nyilvános vitákat hamarosan tettek is követték, s közép- és kelet-európai mértékkel mérve korán, 1846-ban átadták a forgalomnak az ország első, Pestet Váccal összekötő mindössze 46 km hosszúságú vasútvonalát, ami a tervezett Bécs—Pest vasútvonal részét képezte. 1848-ig összesen mintegy 200 km vasútvonal épült ki.

A Habsburg Birodalom 1830-as években meginduló vasútépítkezése nyomán születő monarchiai vasútrendszer részeként, birodalmi szempontokból és az osztrák élelmiszerimport igényeitől vezetve az 1850-ben megteremtett közös vámterületen fellendülő forgalom igénye a vasútépítés gyors kibontakozását mozdította elő. Elsőként Bécs és Pest vasúti összeköttetését teremteték meg, de a jelentősebb építkezések, főként az évtized második felétől, már a főváros és a nagy mezőgazdasági centrumok kapcsolatát is biztosították, 1866-ig 2160 km hosszúságú vasúthálózattal. A Bécs—Pest—Szeged—Temesvár vonal a legfontosabb gabonatermő délvidéknek, a Bécs—Szolnok—Debrecen vonal pedig az állattenyésztés Tiszán túli centrumának bekapcsolását jelentette.

A felépült vasútvonalak 97%-a három nagy vasúttársaság kezében volt, kettő kimondottan az osztrák Rothschildok tulajdonában, de a harmadik is befolyásuk alatt állt. A kiegyezés előtt felépített magyarországi vasutak központja ennek megfelelően világosan felismerhetően Bécs volt, s a magyar vasutak úgyszólván az osztrák vasúthálózat kiegészítését képezték.

„Amit az alkotmány visszaállítása előtti vasutakról mondani lehet — állapította meg a Pester Lloyd — az az, hogy nem érdemlik meg a vasúti rendszer vagy vasúthálózat nevet... ahány vasút, annyi zsákutca, pusztá kiágazásai a Lajtán túli vasutaknak... Magyarországnak a külvilággal Bécsen és Trieszten keresztül legyen kapcsolata...” (Pester Lloyd. 1869. jan. 9.)

Az 1867. évi kiegyezés után a vasútépítkezés rendkívüli fellendülésének lehetünk tanúi Magyarországon. Miután a nagy magyarországi vasútkonjunktúra idején — az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig — Ausztriában (1854-től) az államilag támogatott magánvasúti politika érvényesült, a magyar vasutak is magánalapítások voltak. (Az 1873-ig megnyíló vonalak mindössze 16%-a volt állami.) A magánvasutak állami támogatása abban a formában jutott kifejezésre, hogy egy-egy vasútvonal állami engedélyezésekor, általában 90 évre, a befektetett tőke után, ha a kimutatott jövedelmezőség ezt nem érte volna el, 5% kamatot biztosítottak. A kamatgarancia rendszere példátlan üzérkedési, nyereszkesedési lehetőségekre adott módot. A nagy vasútépítkezések korszaka egyben a nagy panamák periódusává is vált.

A magánvasúti üzlet az engedély megszerzésével kezdődött. Ez kiváló vadászterület volt az arisztokraták és más politikai „személyiségek” számára, akik jó összeköttetések révén „kijárták” valamely vasútvonal építésének engedélyezését saját nevükre, illetve a velük kapcsolatban álló tőkeérdekeltség számára. Az országgyűlés 1868 és 1872 között évente 4—5 vasút-engedélyt iktatott törvénybe.

Az engedélyezést igen sokszor nem az építkezés megkezdése, hanem az engedélyokirattal való spekuláció követte. Az engedélyiratok rendszeres adásvétel tárgyát képezték és addig, amíg valamely engedélyezett vasútvonal tényleges kiépítésére sor került, a gyakran egymást követő koncessziótulajdonosok, nemzetközi szélhámosok és jó politikai összeköttetésekkel rendelkező hazai „engedélyesek” sora gazdagodott meg.

Az állam 1870-ben csak 1 millió, 1871 és 1873 között évi átlagban több mint 8 millió, 1874-ben 15,8 millió forintot fizetett ki kamatbiztosítás címén.

Hatalmas nyereszkesedésektől kísérve 21 bank közreműködésével (közülük 15 osztrák bankház volt) az osztrák Rothschildok vezetésével, de francia, belga, német és angol tőkét is közvetítve a kiegyezés utáni években épültek ki a magyarországi vasutak fő vonalai. Ezek között az első ipari szempontból is figyelmet érdemlő vasutak: a Pest—Hatvan—Salgótarján vonal (1867),

a Hatvan—Miskolc (1870), majd a Salgótarján—Losonc és a Miskolc—Bánréve (1871) vonalak. Ennek ellenére a fővonalak kiépítése idején az ipari vonalak az összes vasúthálózatnak csupán 10%-át tették ki.

A gátlástalan, szédelgésekben, csalásokban tobzódó vasútláz eredményeként a kiegyezés utáni években rendkívül meggyorsult a vasútépítés. Az 1850-es évek 250 km-es átlagával szemben a kiegyezést követően évente mintegy 600 km, 1867 és 1873 között összesen több mint 4000 km új vasútvonalat adtak át a forgalomnak; a vasúthálózat hossza az 1866. évinek csaknem háromszorosára, jóval 6 ezer km fölé emelkedett.

Az 1873-as válság okozta megtorpanás a vasútépítkezések lendületét is megtörte. Néhány évi stagnáció után a nyolcvanas évek elejétől kerül sor az újabb nagy fellendülésre. Ezekben az években kötik össze a korábban megépített fővonalakat a helyi-érdekű vasútvonalak sűrű hálózatával. 1900-ban már 17 ezer, 1913-ban pedig több mint 22 ezer km hosszúságú vasúthálózat üzemelt az országban.

Ezekben az években a vasútépítés rendszerében lényeges változás megy végbe. Míg előzőleg a nagy vasútépítés az államilag támogatott magánvasúti rendszer jegyében játszódott le, a válságot követően az állam közreműködése jelentősen növekszik. Ausztria 1877 decemberében tér vissza az államvasúti rendszerre.

Mint Ausztriában, Magyarországon is a válság nyomán bajba jutott vasúttársaságok szanálása jegyében veszi kezdetét az államosítási folyamat. A fordulatot a Tiszai Vasút 1880. évi államosítása jelentette. *Baross Gábor* miniszteri tevékenysége idején és azt követően, a vasutak mind nagyobb része kerül az állam tulajdonába. A századforduló idejére a mintegy 14 ezer km hosszúságú vasúthálózat mellett mindössze kereken 3 ezer km magánvasút üzemelt az országban. Az államosítás nemcsak a panamák következtében lerontott vasutak válság idején különösen veszteségessé váló üzletének átvállalását, megváltását jelentette, de egyre inkább állami gazdaságpolitikai célok érvényesítését is. Az állam részben a közlekedés gyorsabb fejlesztésére, részben a vámpolitikai megkötöttségek vasúti tarifa-

politikával történő valamelyes ellensúlyozására törekedett. Az állami közreműködés végül is fontos szerepet játszott az európai mércével mérve is fejlett magyar vasúthálózat kialakulásában.

A magyarországi vasútsűrűség közép- és kelet-európai mértékkel mérve különlegesen fejlett volt. A századforduló idején 100 km²-re közel 5 km, 100 ezer lakosra pedig kereken 87 km vasút jutott, ami nagyjából megegyezett az osztrák—cseh területek szintjével, jóval meghaladva az egyéb kelet—délkelet-európai fejlettséget, s közel állt a nyugat-európai szinthez. (Lásd a 4. táblázatot.)

4. TÁBLÁZAT
A VASUTAK FEJLŐDÉSE

Év	A vasútvonalak hossza km-ben	100 km ² -re jutó vasútvonal km-ben
1846	35	0,0
1850	222	0,1
1867	2 285	0,8
1873	6 253	1,9
1890	11 246	3,4
1900	17 108	5,2
1913	22 084	6,8

A fejlett vasúthálózat természetesen gyökeresen átalakította az ország közlekedését, megteremtette modern gazdasági vérkeringését. A vasút jelentősége azonban korántsem merült ki a szállítási lehetőségek megnövekedésében. A vasút multiplikátorrá válik, kiépülése a gazdaság más ágaira is rendkívüli befolyást gyakorol sokirányú piacteremtő hatásaival. Mindenekelőtt kibővíti a munkaerő piacát, hatalmas tömegeket mozdítva ki tradicionális mozdulatlanságából, és százezrek számára lehetővé téve a bér munkássá válás folyamatát. A tömeges vasútépítés azonban a föld- és tőkepiac helyzetét is jelentősen megvál-

toztatta, s a vasútláz korában rendelkezéseivel az ipar legfőbb piacává is vált.

A vasút elterjedésével párhuzamosan kezdődött meg a modern hajózás megteremtése is. A gőzhajó az 1830-as években jelent meg a Dunán.

A fejlődés eleinte mérsékelt ütemben haladt előre: a kiegyezés előtti Magyarországon 135 gőzhajó és 523 uszály látta el a vízi forgalmat.

Ezt követően azután a hajózás rendkívüli fejlődése játszódott le. A víziutak fejlesztése, állandó és kiterjedt folyamszabályozási munkák — közöttük az 1878. évi berlini szerződés után megindított aldunai munkálatok, amelyek öt ütemben, végül is 1896-ra fejeződtek be — nyomán az első világháború éveire 3,5 ezer km hosszúságú gőzhajóval hajózható víziút állt rendelkezésre az országban. A Dunagőzhajózási Társaság hajóparkjának állandó bővülése, majd a nyolcvanas években a Magyar Államvasutak hajózási vállalatának létrehozása, s az utóbbinak 1894-ben a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MEFTER) néven történő önállósulása a folyami hajózás gyors fejlődését eredményezte. Az első világháború éveire 338 gőzhajó és 1500 uszály bonyolította le a forgalmat.

A kiegyezést követően kezdődött meg a magyar tengerhajózás kiépítése is.

A kor hatalmas munkálataira azonban más, rendkívül jelentős létesítmények is jellemzők voltak. Ezekben az évtizedekben modern úthálózat épült ki, amely az egész országot átfogta, s megszületett a modern postahálózat is.

A dualizmus évtizedeiben tehát hatalmas beruházásokkal kiépül a modern infrastruktúra, s a termelés fellendülésének meghatározó tényezőjévé válik.

2. A nemzetgazdaság átalakulása: mezőgazdaság, ipar, áruforgalom

A mezőgazdaság fejlődése

A 19. század közepén Magyarország egyoldalú agrárország volt, ahol a lakosság 80—85%-a a mezőgazdaságban talált megélhetést. A termelés legfőbb ágazatát pedig a jobbágyrendszer és más feudális intézmények bénították. Az 1848-as forradalom felszámolta Magyarországon a jobbágyviszonyokat. A márciusban meghirdetett s áprilisban a király által jóváhagyott törvények középpontjában a földesúri bíraskodás, a földesúrnak az úrbériális földek után járó szolgáltatások (IX. tc.), valamint a papi tized megszüntetéséről intézkedő (XIII. tc.) törvénycikkek álltak. A jobbágyrendszer felszámolása a jobbágyság egészére kiterjedt, de a korábban használt földet csakis úrbéres jobbágyok kapták meg. Ez az intézkedés a családtagokkal együtt mintegy 3 millió telkes jobbágyot érintett, viszont további 4 millióra rúgott azoknak a száma, akiknek telke jórészt oly csekély volt, hogy önmagában a föld nem biztosította a megélhetést. Emellett a volt majorsági, illetve szerződéses jobbágyok is föld nélkül maradtak. Egészében a különböző speciális eseteket, a vidékenként jelentkező eltéréseket, a köztulajdonban maradt réteket, legelőket is figyelembe véve a föld mintegy 50%-a kerülhetett a parasztság birtokába, a másik fele pedig megmaradt a földesuraknak. Emellett a felszabadulás jó néhány, más kisebb feudális megkötöttséget sem törölt el, és számos esetben lehetővé tette, hogy a vita a felszabadult jobbágyok kárára rendeződjék. A szabadságharc leverése után viszont nem került sor a jobbágyság felszabadítására vonatkozó törvények nullifikálására, s az 1853-as úrbéri pátens lényegében a törvény végrehajtási utasítását tartalmazta. Az 1853-as úrbéri pátens tehát nem változtatott a jobbágyfelszabadítás alapelvein, de megerősítette a végrehajtás olyan gyakorlatát, amely még inkább a földesúrnak kedvezett, s lehetővé tette, hogy a földesúri

s a paraszti kézbe kerülő földek végleges elkülönítése még évtizedekig elhúzódjon.

Bár az ún. úrbérrendezés, az úrbéri perek még hosszan foglalkoztatták a földesúri közvéleményt, a bíróságot, nemegyszer a csendőrséget is, a magyar mezőgazdaság fejlődési útja hosszú időre eldőlt. A volt robotoltató földesúri nagybirtok fokozatosan átalakult bér munkával dolgozó tőkésüzemmé (a tőkés agrárfejlődés ún. porosz útja), míg a parasztság jelentős tömegei föld nélkül maradtak, s agrárproletárként, cselédként keresték megélhetésüket a nagybirtokokon.

A jobbágyszabadítással önmagában azonban még nem teremődött meg a modern mezőgazdasági fejlődés feltétele. Hiányzott a piac (illetve a kihasználásához szükséges közlekedési lehetőség), a tőke és a modern munkaszervezés. Mindezek csak fokozatosan alakultak ki.

Mindenekelőtt a vasútépítés segített az akadályok leküzdésében. Az első fő vonalak felépítése nyomán lehetővé válik, hogy a vámkorlátok lebontása után a magyar mezőgazdaság fokozottabban használja ki az osztrák piacot.

Ha lényeges fordulatról ugyan aligha beszélhetünk, valamelyest a hitelviszonyok is javultak. A hitelszervezet terebélyesedésével a jelzálogkölcson állománya megnyolcszorozódik. Az 1863-ban létrejött Magyar Földhitelintézet, amelynek kizárólagos feladata a magyar mezőgazdaság hitelhiányának enyhítése, s a 60-as években az osztrák hitelintézetek nagyobb hitelezési készsége enyhíti a hitelhiányt. Ezzel is összefüggésben állt, hogy növekedett a nagybirtok gépállománya, többezer vető- és kaszálógép jelenik meg, s 1871-ben 2420 gőzcséplőgépet írnak össze. Változás jelei mutatkoznak a mezőgazdasági termelés szerkezetében is: a burgonya, a cukorrépa és a kender vetésterülete növekszik, és csökken az ugar. Egészében azonban a mezőgazdaság gyorsabb ütemű kapitalizálódásáról csupán a 60-as évek végétől beszélhetünk.

A kiegyezést követő fél évszázadban a magyar birtokstruktúrában nem következett be lényegesebb változás.

A jobbágyszabadítás jellegének megfelelően a mezőgazdaságban mindvégig a nagybirtokrendszer dominált. Az 1895. évi

agrárstatisztika tanúsága szerint a gazdaságok 0,2%-át reprezentáló 1000 katasztrális holdat meghaladó birtokok tették ki az ország földterületének több mint 32%-át, míg a 100 katasztrális hold alatti paraszti birtokok, az összes birtok 99%-a, csupán a földterület 52%-át foglalták magukban. (Lásd az 5. táblázatot.)

5. TÁBLÁZAT
FÖLDBIRTOKMEGOSZLÁS 1895-BEN

A gazdaságok		
nagysága kat. holdban	száma az összes gazdaság %-ában	területe az összes terület %-ában
0— 5	53,6	5,8
5— 20	35,3	23,6
20— 100	10,1	22,9
100—1000	0,8	15,4
1000—	0,2	32,3

A nagybirtokrendszer konzerválása érdekében még biztosító intézkedéseket is foganatosítottak: a korábban is fennálló hitbizomány (fideicomissii) intézményét az 1867-ben hozott törvény megerősítette, s ennek alapján 64 új hitbizományi birtokkal 2,3 millió katasztrális holdra emelkedett a szabad forgalomból kivont, feloszthatatlan és eladhatatlan birtokok területe.

Ugyanakkor viszont néhány agrárpolitikai intézkedés a meglevő parasztgazdaságok megerősítését segítette elő. Ezek közé sorolható néhány olyan törvény, amely a jobbágyfelszabadítás óta függőben maradt kérdéseket a parasztság számára kedvezően rendezte (pl. a még fennmaradt szőlődezsma eltörlése), az életképebb parasztgazdaságok kialakulását elősegítő tagosítások és a századforduló körül alkalmazott telepítési akciók, amelyek a nagybirtok számára feleslegessé vált csekély földterületeket

állami közreműködéssel a parasztgazdaság kiegészítésére fordították.

A birtokstruktúra alapvető mozdulatlansága ellenére a modernizálás más feltételei kedvezőbben alakultak.

A hitelezés, amely az egész 19. század folyamán a mezőgazdaság fejlődésének központi kérdése volt — mint utaltunk rá — 1867-ig csak nagyon lassan javult. A kiegyezés után viszont a magyar hitelrendszer fejlődése mellett az osztrák tőke közvetlenül is növekvő mértékben vállalt érdekeltséget a magyar jelzálogüzletben. Az Osztrák Nemzeti Bank (1878-tól: Osztrák—Magyar Bank) jelzálogosztálya — más bécsi hitelintézetekkel együtt — egyre nagyobb összegben folyósított kölcsönöket a magyar nagybirtokosoknak. Ugyancsak gyors ütemben emelkedett a hazai hitelintézetek földbirtokra nyújtott jelzálogkölcsön-állománya. Az Osztrák—Magyar Bank és a magyar hitelintézetek magyarországi jelzálogkölcsönei 1867-től (170 millió korona) 1900-ra kerekén 11-szeresére emelkedtek, majd a következő évtizedben ismét megkétszereződtek (1913: 3,8 milliárd korona). A jelzálogkölcsönök $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ része pedig a földbirtokokra esett. A kölcsönök természetesen nagy szerepet játszottak a mezőgazdaság technikai fejlesztésében. Nem változtat ezen az sem, hogy a földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsönök nem kerültek mind befektetésre, hanem azok egy részét a földesurak fényűző életmódjuk folytatására, a parasztok pedig leginkább újabb földdarabok vásárlására használták fel.

A kiegyezés után tovább terjedt a tőkés nagybérleti rendszer is. A nagybirtok egy részének bérbeadása, pontosabban az így kapott bérleti díj lehetővé tette az önkezelésben maradt gazdaságok modernizálását. A tőkésbérlet terjedését mutatja, hogy 1910-ben a 200 holdon felüli birtokkategóriákban a földbirtokosok és a bérlők aránya már 2,3:1. A századfordulón a 100 holdon felüli birtokok területének közel egyötöde tőkésbérlők kezén volt. A Dunántúlon ez az arány már majdnem egyharmad, a Duna—Tisza közén is több mint egynegyed stb. A jobb hitelezés a kedvező értékesítési lehetőségekkel együttesen vezettek a magyar mezőgazdaság jövedelmezőségének emelkedéséhez. A nyugat-európai, de mindenekelőtt az osztrák és német iparo-

sodás a külső piacokat jelentősen kibővítette, s a gyorsan fellendülő vasútépítés, amely elsősorban a legjobb mezőgazdasági vidékeket kapcsolta a közlekedési hálózatba, az értékesítési lehetőségeket jelentősen megkönnyítette. A magyar mezőgazdaság kivitele tehát ugrásszerűen emelkedett, s a hatvanas évek végének évi 5—7 millió mázsás átlagával szemben csupán a gabonakivitel az I. világháború előtti évekre 15 millió mázsa fölé ugrott. Mindamellett a belső piac is bővült, ha viszonylag lassabb ütemben is, ami ugyancsak kedvezően hatott a mezőgazdaság konjunkturális helyzetére. A 70-es évek közepéig tehát igen nagyarányú fellendülés mutatkozik a magyar mezőgazdaságban.

Ezt a fellendülést szakította félbe a 70-es évek közepén kibontakozó agrárválság, amely elsősorban a tengerentúli olcsó gabona európai megjelenésének volt a következménye. A szállítás megoldásával az amerikai áru nagy mennyiségben, s az alacsonyabb önköltség folytán olcsóbban versenyezhetett a nyugat-európai piacon, és kiszorította onnan a magyar agrárcikkeket. A feudális maradványokkal terhelt, valamint — ezzel szoros kapcsolatban — egyoldalú, extenzív, főként gabona-termelésre alapozott magyar mezőgazdaságot a válság különösen súlyosan érintette. Az elmaradottságból következően magas önköltséggel termeltek. A gépesítés még meglehetősen kezdeti fokon állt, a termelékenység alacsony volt.

Az 1870-es évek végétől az agrárválság által meggyorsítva Európa-szerte — Anglia kivételével — védővamos politikát vezettek be. A Monarchián kívüli piacokra irányuló magyar export a védővámrendszerekre való áttérés után megnehezült, hiszen a magas vámtételek miatt a jóval alacsonyabb önköltséggel termelt amerikai búzával való verseny szinte lehetetlenné vált. Az Osztrák—Magyar Monarchia részeként azonban Magyarország egyidejűleg élvezhette a Monarchia által bevezetett védővámrendszer előnyeit, ami a Monarchia piacán monopolhelyzetet biztosított a magyar mezőgazdasági termények számára. A válság hatására bekövetkező árcsökkenést — az 1880-as években a 70-es évekhez képest 17%-os — kiküszöbölni ugyan nem lehetett, de a nagyobb visszaesést sike-

rült elkerülni. A monarchiai piacok tehát ellensúlyozták az európai védővamos politika bevezetése által előidézett piac-kieséseket. Ugyanakkor a gabonaválság Magyarországon is előmozdította a gépesítést, valamint a gabonaneműekkel szemben más, belterjesebb művelési ágak térhódítását. A magyar mezőgazdaság korszerű technikai átalakítása az 1860-as évektől indult meg, majd a nyugat-európai országokhoz képest háromnegyed-, egy évszázados késéssel az 1870—80-as évektől kapott nagyobb lendületet.

A mezőgazdaság technikai fejlődésének fontos tényezője a gépesítés, amely az 1870-es évek elején még rendkívül alacsony szintű volt. Az előrehaladás mindenekelőtt a hagyományos eszközök (eke, sarló stb.) tökéletesítésében, számszerű és minőségi fejlődésében jutott kifejezésre. Bevezettek új, állati erővel hajtott gépeket is, de a legnagyobb fordulatot a gőzgép mezőgazdasági alkalmazása jelentette. 1871 és 1895 között a gőzcséplőgépek száma közel négyszeresére, az állati erővel meghajtott cséplőgépeké 15-szörösére, a lóvontatású vetőgépeké közel hétszeresére, az arató- és kaszálógépeké háromszorosára nőtt. Az I. világháborúig azután a gőzcséplők száma ismét háromszorosra, az 1871. évi 2500 darabbal szemben mintegy 30 ezer darabra ugrott. Ez lehetővé tette a cséplés teljes gépesítését, ami az első és egyetlen gépesített mezőgazdasági művelet volt ebben az időben Magyarországon. (Lásd a 6. táblázatot.)

A mezőgazdaság fejlődésében, az új modern vetésforgó mellett fontos szerepe volt a trágyázás meghonosításának. Az istállótrágyázást illetően a 19. század végére a nagy- és középbirtok jó része már megfelelő trágyateleppel és trágyakezeléssel rendelkezett, s e birtokokon az istállótrágyázásnak fontos szerepe volt. A századfordulót megelőzően a rendelkezésre álló trágyamennyiség országosan 9 évenkénti trágyázást tett lehetővé.

A talajerő pótlásában — a szerves trágya mellett — a 19. század közepétől Európa-szerte egyre növekvő szerepet nyert a műtrágyázás, amely Magyarországon a századforduló körül jelent meg. Amíg 1898-ban az 1 katasztrális hold szántóra jutó műtrágya még csak 2,6 kg körül mozgott, 1913-ban már 12 kg-ot tett ki.

6. TÁBLÁZAT

A MEZŐGAZDASÁGI GÉPEK ELTERJEDÉSE

Megnevezés	1870	1895	Az 1895. évi géppark az 1870. évi géppark %-ában
	darab		
Eke	1 109 000	1 593 000	143,5
Állati erővel hajtott cséplőgép	3 347	49 352	1474,5
Állati erővel hajtott vetőgép	6 878	45 934	667,8
Állati erővel hajtott aratógép	1 927	4 964	257,6
Gőzcséplőgép	2 467	9 509	385,4
Gőzeke	7	179	2557,1

A szántóföld termőképességének fokozásában jelentős szerepet töltött be a talajjavítás is, ami e korszakban ugyancsak figyelemre méltó növekedést mutat. E munkálatok közül — amelyek 1879-től indultak meg — a legjelentősebb a lecsapolás volt. Az 1879—1918 között lecsapolt terület mintegy 2,5 millió katasztrális holdat tett ki. A lecsapoláshoz képest jóval szerényebb eredmények születtek az öntözés (1900-ig 20,5 ezer katasztrális hold) és az alagcsövezés (1912-ig közel 40 ezer katasztrális hold) terén.

A mezőgazdaság technikai fejlődése alapján nőtt a művelés alá vont terület nagysága, és jelentős változás következett be a művelési ágak arányában is.

A szántóföld területe 1873 és 1913 között közel egyharmaddal, 5,5 millió katasztrális holddal nőtt. A szántó növekedése legnagyobb mértékben a terméketlen terület csökkenéséből (kb. 1/3 rész), valamint a legelő és rét feltöréséből állt elő. A művelési ágakban bekövetkezett változás eredményeként a szántó aránya az 1873. évi 35%-ról 1913-ra 45,5%-ra emelkedett.

A szántóföld kiterjesztése már önmagában is jelentős mutatója

a mezőgazdaság fejlődésének, különösen akkor, ha a terméketlen területek rovására történik. Ettől elválaszthatatlan természetesen a vetésterület növekedése és az ugarterületek csökkenése is. A kiegyezés körüli időszak mezőgazdaságának elmaradottsága tükröződött az ugarterület rendkívül magas arányában is: az 1870-es évek első felében a szántóföld területének közel 22%-ára rúgott. Az e téren bekövetkezett jelentős előrehaladást mutatja, hogy az előbbi arányszám az 1910-es évekre 8%-ra csökkent. Mindez összefüggött a középkori ún. nyomásos gazdálkodás gyors kiszorulásával, s a modern vetésforgó-rendszerek alkalmazásával.

A szántóföldi termelést vizsgálva szembeötlő az egyes termékek termésmennyiségének nagyarányú növekedése. 1871—1880 és 1900—1910 között a búza termésmennyisége két és félszeresére (16,5 millió q-ról 41 millió q-ra) nőtt, a kukoricáé több mint kétszeresére, a rozsé, árpáé és zabé 55—80%-kal. Rendkívül nagy növekedés figyelhető meg egyes ipari, valamint takarmánynövények terméseredményeiben: így a burgonyánál 3,7-szeres, a cukorrépánál több mint 6-szoros, a takarmányrépánál 7,6-szeres és a vetett takarmányoknál közel 5-szörös a növekedés. A termésmennyiség ilyen nagymértékű megnövekedése, egyrészt a vetésterület kiterjesztése, másrészt pedig a termelékenység — az átlagtermés — növekedése következtében állt elő. (Lásd a 7. táblázatot.)

A vetésterület — az említett változások eredményeként — 1900—1910-re az 1871—1880-as évekhez képest több mint 30%-kal — 15 millió katasztrális holdról közel 20 millió katasztrális holdra — nőtt. A legnagyobb arányú növekedés 1876—1880 között figyelhető meg, amikor is a bevetett terület a megelőző 5 éves periódushoz képest 1,7 millió katasztrális holddal — vagyis 12%-kal — emelkedett.

A learatott terület növekedése lényegében csak néhány növény esetében figyelhető meg: az 1871—1880-as évekhez viszonyítva az 1901—1910-es évek növekedésének 44%-a a búzára, 23%-a a kukoricára és 25%-a a vetett takarmányokra esett. E növények learatott területe az említett időszakot tekintve 50, 34, illetve közel 200%-kal növekedett. Jelentős arányú növekedés figyel-

7. TÁBLÁZAT

A FŐBB NÖVÉNYEK TERMÉSEREDMÉNYEI

Megnevezés	1864—66	1911—13	Az 1911—13. évi termés az 1864— 66. évi termés %-ában
	millió mázsa		
Búza	17,2	49,1	285,5
Rozs	11,2	13,2	117,9
Árpa	6,7	16,8	250,7
Zab	6,2	13,6	219,4
Kukorica	13,4	48,5	361,9
Burgonya	7,3	54,9	752,0
Cukorrépa	2,0	43,3	2165,0

hető meg a takarmányrépa, cukorrépa, valamint a burgonya learatott területét illetően is, míg a rozs, a zab, a hüvelyesek és több ipari növény — dohány, repce és kender — területe csökkent. Ennek megfelelően figyelemre méltó változás következett be a vetés, illetve a learatott terület struktúrájában.

A búza aránya pl. az 1871—1880-as évek learatott területének közel 27%-áról az 1901—1910-es évekre mintegy 31%-ra nőtt. Mivel azonban a többi gabonafélék részesedése csökkent, a gabonaneműek aránya végül is 64%-ról 60%-ra esett vissza. Valamelyes növekedés figyelhető meg a kukorica és a burgonya vetésterületének arányában is. Jelentősen nőtt a répafélék és a vetett takarmányok részesedése.

A termésmennyiség növekedésének másik fontos tényezőjét a termésátlagok jelentős növekedése képezte. 1871—1880 és 1901—1910 között a búza esetében az emelkedés 66%-os, a kukoricáé 60%-os, a rozsé 71%-os, a zabé 79%-os, különösen gyors a burgonya (160%-os) és a takarmányrépa (119%-os) átlagtermésének növekedése.

A búza átlagtermése az 1871—75. évi katasztrális holdankénti 3,5 q-ról az 1886—1895-ös évekre 7,1 q-ra emelkedett, majd stagnált.

Stagnálás, sőt egyes esetekben egyenesen visszaesés figyelhető meg a századforduló után, illetve a 90-es évek második felétől más termékeknél is.

Figyelemre méltó fejlődés jellemezte, főként az 1880-as évek után, az állattenyésztést is. 1870—1911 között a sertésállomány 74, a szarvasmarha-állomány 34%-kal növekedett. 1895-ben az állatállomány összértéke több mint 770 millió forintba rúgott, amelynek 53%-át a szarvasmarha, 28%-át a ló, 13%-át pedig a sertésállomány reprezentálta. (Lásd a 8. táblázatot.) Az

8. TÁBLÁZAT
ÁLLATÁLLOMÁNY

Megnevezés	1870—75	1910—14	Az 1910—14. évi állomány az 1870—75. évi állomány %-ában
	millió darab		
Sertés	4,44	7,58	170,7
Szarvasmarha	5,28	7,32	138,6
Ló	1,67	2,20	131,7
Juh	15,08	8,55	56,7

állattenyésztés jelentős helyet foglalt el a nemzeti jövedelem termelésében. A századfordulón — az 1899—1901-es évek átlagában — a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem (2,21 milliárd korona) több mint 40%-a (915,6 millió korona) az állattenyésztésből eredt. A növénytermesztésből és az állattenyésztésből eredő jövedelem aránya 1:0,87.

Az állattenyésztés fejlődése azonban pusztán a létszámadatakkal nem ábrázolható. Figyelembe kell ugyanis venni a minőségváltozást is. A tárgyalt korszakban e téren jelentős előrehaladás következett be. Megfigyelhető ez már 1884—1895 között is, de főként 1895 után, amikor is az állattenyésztés fejlődését csak alig fejezi ki a létszámnövekedés, annál jelentősebb viszont a minőség javulása; fajtajelleg-változás megy végbe.

Különösen nagy haladásnak lehetünk tanúi a szarvasmarha-állomány esetében. Míg 1884-ben az állomány több mint 80%-át az alacsony hús- és tejhozamú, főként igázásra alkalmas magyar fajta tette ki, addig 1895-ben e fajta aránya már csak az állomány kétharmadára, 1911-ben pedig kevesebb mint egyharmadára rúgott.

Fontos mutatója a szarvasmarha-tenyésztés belterjesebbé válásának a tehenállomány növekedése is. 1884-ben a szarvasmarha-állomány 37%-át, 1911-ben már több mint 46%-át tették ki a tehenek, ami önmagában is a tej és tejtermékek termelésének növekedésére vezetett.

A szarvasmarha minőségének javulásához hasonlóan, nagyarányú jellegváltozás következett be más állatfajtáknál is. A sertésállományon belül a hússertés aránya 1884 és 1911 között 11%-ról 20%-ra nőtt.

Az állattenyésztésben a fordulat az 1880-as évektől következett be, amikor is komoly erőfeszítések történtek a modern, belterjes istállózott állattenyésztés fejlesztésére. A nagybirtokokon sorra jönnek létre a modern tenyészetek, 1890-ben több mint 180 jelentősebb szarvasmarha-tenyészet volt Magyarországon. Az állattenyésztés fejlesztésében jelentős szerepet vállalt magára az államhatalom is, nemesített állatok külföldi beszerzése, hazai elosztása, szállítási díjakban nyújtott kedvezmények, kamatmentes hitelek stb. formájában. Fontos szerepet játszott az állategészségügy állami támogatással történő fejlesztése is.

A magyar állattenyésztés — a nagybirtok túlsúlya ellenére — elsősorban a paraszti birtokon nyugodott. Az állatállomány túlnyomó része a parasztság kezén volt. 1911-ben a szarvasmarha-állománynak több mint négyötöde, a sertésállománynak közel 85%-a, a lóállománynak pedig több mint 87%-a a 100 holdon aluli gazdaságokban található. A 100 holdon felüli birtokok egyedül a juhtartásban (az állomány közel 62%-ával) játszottak vezető szerepet.

A mezőgazdaság, főként az állattenyésztés minőségi fejlődése alapján, a századforduló után is figyelemre méltó előrehaladást mutat, annak ellenére, hogy a növénytermelésben már a fejlődés ütemének lassulását figyelhetjük meg.

A mezőgazdaság fejlődésének üteme az ipar fejlődése mögött elmaradt ugyan, de egészében mégis rendkívül gyorsnak íté-
hető. A növénytermelés évi növekedése a kiegyezés időszakától
az I. világháborúig elérte a 2%-ot, az állati termékek termelés-
növekedése pedig az 1,7%-ot.

Ennek alapján a mezőgazdaság bruttó termelésének évi nö-
vekedése 1,8% (más számítások eredményeit is figyelembe véve
2—2,2%) volt. (Lásd a 9. táblázatot.)

9. TÁBLÁZAT

A BRUTTO MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ALAKULÁSA 1867—1913

Év	1.	Évi átlagos növekedés %-ban	2.	Évi átlagos növekedés %-ban
1867—70	1814	2,2	3060	1,8
1911—13	5265		6935	

Számításra lásd:

1. *Berend—Ránki*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyaror-
szágon 1867—1914. Történelmi Szemle, 1966. (1900. évi árakon.)

2. *Katus László*: Economic Growth in Hungary During the Age of
Dualism. 1867—1918. Studia Historica 62. szám. 1970. (1913. évi ára-
kon.)

Az I. világháború előtt a mezőgazdaság meghatározó szere-
pet játszott mind a foglalkoztatás, mind pedig a bruttó nemzeti
termék előállított mennyisége szempontjából.

A gyáripár kialakulása és fejlődése

A 19. század első felében a társadalmi munkamegosztás szín-
vonala Magyarországon még igen alacsony volt. A rendelke-
zésre álló statisztikák az 1840-es évekre a városi és vidéki

lakosság arányát 1:19-hez jelölik meg. A szerény ipari népesség zömét az önálló kézművesek tették ki. Számuk mintegy 230 ezer fő volt, ami kiegészült még mintegy 78 ezer kisipari segéddel és inassal, továbbá 23 ezer fő „gyárdolgossal”, vagyis gépi és kézi erővel működő nagyüzemben dolgozó munkással. Az ország lakosságának tehát — családtagokkal együtt — mintegy 5%-át tette ki az ipari népesség.

Mint az előbbi adatokból kitűnik, nemcsak az ipar szerepe volt jelentéktelen, hanem emellett az iparon belül a kis- és kézműipar dominált. Az ipari tevékenység nagy része a középkorból fennmaradt, sőt, Magyarországon a török hódítók kiűzése után, a 18. századtól újjászülető és másodvirágzását élő céhrendszer keretei között folyt.

A belső munkafolyamatot megosztó nagyüzem rendkívül kevés volt. Egyes statisztikák szerint az alig több, mint 450 ún. nagyüzem többsége is csak 20—40 munkással dolgozott. Egy részük a földesurak birtokán létrehozott melléküzem volt, a birtokokon termelt termékek (malmok, szeszfőzdék stb.) vagy az ott található nyersanyagok feldolgozására (vashámorok, üveg-huták stb.). Munkásaik gyakorta a nagybirtok jobbágyaiból kerültek ki. Gőzgép úgyszólván alig volt az országban. Az 1841. évi összeírás 9 gőzgépet (100 lóerő teljesítménnyel) talált az országban, de ebből 5-öt nem az iparban használtak. Ha számításba vesszük, hogy a 40-es években újabb gőzgépeket is vásároltak, akkor is az évtized végéig aligha több, mint két tucat gőzgép működött az iparban.

A harmincas évek végétől meginduló tudatos társadalmi iparpártolás és az iparalapítás ösztönzése nyomán néhány nagyobb, reprezentatívabb gyár jött létre. *Széchenyi István* reformpolitikai tevékenysége eredményeként alapították meg a Pesti Hengermalom Társaságot, az első magyarországi gőzmalmot 1838-ban, amit néhány gyári jellegű, répafeldolgozásra berendezett cukor-gyár, valamint sörgyár és szeszgyár követett.

Gyakorlatilag ezekben az években indul meg a szénbányászat és a régi technika ellenére mennyiségileg jelentékenyen növekszik a vasgyártás is. A kisebb mezőgazdasági gépműhelyekből kibontakoznak az első, kicsiny gépgyárak, amelyeknek számát

növelik betelepülő külföldi iparosok alapításai (Ganz Ábrahám), és az első osztrák ipari alapítások (a Dunagőzhajózási Társaság által létrehozott Óbudai Hajógyár, amely 1000 munkással a legnagyobb iparvállalatok egyikévé vált). *Kossuth Lajos* nagy iparosítási agitációja, a követelt, de a bécsi udvar által elutasított vámvédelem pótlására életre hívott védegyleti mozgalom — amelynek mintegy 100 ezer tagja a 40-es évek közepén kötelezte magát hazai termékek vásárlására — és a Gyáralapító Részvénytársaság a textilipar fejlődését is elősegítette, amit az első jelentősebb gyárak, a Gácsi Posztógyár, a Goldberger és Felmayer kékfestő üzemek és a Valeró selyemgyár létrejötte, illetve fejlődése jelzett.

Az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc leverése után a Magyarországra nehezedő abszolutisztikus elnyomás körülményei közepette az 1851-ben bevezetett közös vámterület adta új helyzetben az ötvenes évek sem voltak kedvezőek az iparosodás fellendüléséhez. A főként osztrák tőkével meginduló vasútépítkezések nyomán mégis ekkor indul meg a gépi nagyipar térhódítása. Főként az ipar kitermelő ágazataiban figyelhetünk meg jelentős vállalkozásokat. Az osztrák Rothschild-ház két hatalmas, s a magyar közlekedést is mintegy monopolizáló vállalata, az Osztrák Államvasút Társaság és a Dunagőzhajózási Társaság játszott vezető szerepet a magyar szénbányászat kiépítésében. Az Osztrák Államvasút Társaság megvásárlása kapcsán ugyanis a Rothschildok kezébe kerültek az akkori Magyarország délkeleti részén, a Krassó-Szörényben fekvő hatalmas állami uradalmak, amelyek többek között magukba foglalták a stájerlak-aninai és resica-dománi feketeszénbányákat.

A Dunagőzhajózási Társaság pedig ugyanekkor szerezte meg Magyarország másik feketeszén-területét, a pécsi szénmedencét. A két társaság a bányák hozamát jelentékenyen megnövelte, és Magyarország feketeszén-termelését majdnem teljesen kezében tartotta. Emellett az önkényuralom korszakában az egyelőre még másodrendű jelentőségű barnaszénbányászatban is jelentékenyen megnő az osztrák tőke érdekeltsége. (A Miesbach—Drasche Téglagyár Társulat terjeszkedése az esztergomi szénmedencében stb.)

Magyarország kiépülő és a forradalom előtti állapothoz képest mintegy megtízszereződő széntermelésének 75—80%-a az osztrák tőke kezében volt.

A — főként a vasútépítés szükségleteivel kapcsolatban megnövekedett — vastermelés jelentős része is osztrák alapítású bányákból és gyárakból származott. Az Osztrák Államvasút Társaság vasérctelepein európai viszonylatban is jelentős ipari kombinátot fejlesztett ki, amely a maga termelte vasérből saját szenével és saját erdőségeinek fájával állította elő a nyersvasat, maga finomította és dolgozta fel resicai gépgyárában saját vasútjai ellátására sínekké és szerelvényekké.

Az Osztrák Államvasút Társaság telepein működött 1863-ban a Magyarországon üzemben levő gőzgépek összlóerejének több mint 17%-a.

Minthogy az Osztrák Államvasút Társaság vastelepei lényegében saját szükségletre termeltek, az ausztriai vasgyártás pedig az ötvenes évek közepéig csak gyengén fejlődött, a vasszükséglet növekedése a hazai vállalkozók számára is lehetőségeket teremtett. Így jött létre 1852-ben — három kisebb vastermelő társaság egyesüléséből — a Rimamurányi Vasmű Egyesület. A magyarországi nyersvastermelés 1865-ben megközelítette az 1 millió mázsát. Termelési és technikai színvonalának viszonylagos elmaradottsága ellenére fontos szerepet töltött be Magyarország gyárparában.

A gépgyártás fejlődéséhez a mezőgazdaság fellendülése is hozzájárult. Az osztrák közlekedési társaságok lényegében saját szükségletük fedezésére termelő üzemei mellett a forradalom előtt alapított fontosabb gépműhelyek indultak fejlődésnek. Ezek közül kiemelkedett a Ganz-gyár, amely főleg vasúti kerekeket öntött, és malomberendezéseket gyártott; továbbá a Röck-, Vidats-, Schlick- és Oetl-gyár, amelyek a vasalkatrészes ekétől a cséplőgépig különféle mezőgazdasági munkaeszközöket gyártottak. 1863-ban a vasöntödék és gépgyárak gépparkjának teljesítőképessége csupán 218 lóerőre rúgott, ami az osztrák gépgyártás gépesítésének egykilencedét jelentette.

A belső felhalmozás során összegyülemelő tőkék legnagyobb, mobilizálható része ezekben az évtizedekben a kereskedő tőké-

sek kezén volt. Az osztrák—cseh iparosodás igényeinek és a magyar tőkés agrárfejlődés nyitotta lehetőségeknek alapján, a közös vámterületen fellendülő terménykereskedelem biztosította a felhalmozás legfőbb forrásait. S a kereskedőtőke kezén gyűlemlő tőkék gyümölcsöző befektetésére a hatvanas évektől legjobb lehetőséget éppen a magyar mezőgazdaság egyes termékeinek, főként a gabonának a feldolgozása és liszt formájában történő exportálása kínálta. Már a kiegyezés előtti években rendkívüli érdeklődés támadt a malomalapítások iránt.

Az 1860-as években Pesten és Budán nagyobb részvénytársasági malmok jöttek létre.

1867-ig Pesten már 14 „nagyberendezésű” malmot alapítottak, de vidéken is egymás után létesültek nemcsak helyi jelentőségű, de exportra is dolgozó malmok. A malomiparban alkalmazott gőzgépek lóereje 1852-től 1863-ig csaknem 13-szorosára emelkedett.

Elégge jelentős fejlődés ment végbe a szesziparban is.

A kitermelő és nehézipari ágazatok mellett ugyanakkor jelentős külföldi ipari befektetésekre is sor került, különösen a cukoriparban.

Az 1853—56-os évek során az osztrák cukoriparban komoly fejlődés, gépesítés megy végbe, és ez az osztrák vállalkozókat arra indította, hogy kihasználva az olcsó nyersanyag és alacsonyabb munkabérek nyújtotta nagyobb profitlehetőségeket, Magyarországon cukorgyárakat alapítsanak. Ezekben az években osztrák tőkések mintegy 14 modern cukorgyárat létesítettek Magyarországon, köztük jelentős üzemeket Félszerfalván és Nagysurányban.

A kiegyezés előtti évek ipari fejlődése ellenére tehát az abszolutizmus korában legfeljebb a gépek sporadikus megjelenéséről beszélhetünk. Az egész magyar iparban mindössze 480 gőzgép működött, összesen alig több, mint 8,1 ezer lóerő kapacitással. De nemcsak a gőzgépek rendkívül csekély számát tekinthetjük önmagában bizonyító tényezőnek, hanem azt a körülményt is, hogy a gőzgéppark tulajdonképpen és csupán az ipar *egyetlen* területének meginduló gépesítését jelzi; a 480 gőzgépből ugyanis 308 az élelmezési iparban található.

Az 1867. évi kiegyezés után részben a kiépülő bankok alapítási tevékenysége — amely az iparra is kiterjedt —, még inkább a vasútláz lendületének hallatlan feszítő ereje és általában a lendületbe jövő gazdaság növekvő felhalmozási lehetőségei biztosították az ipari növekedés gyorsabb előrehaladását is. A kiegyezés utáni évek fellendülése a magyarországi gyáripár fejlődését — ami addig főként az egyéni tőkefelhalmozáson alapult — összekapcsolta a részvénytársasági formával.

Bár az ipari részvénytársaságoknak csak kisebb része volt teljesen új vállalat, nagyobb része egyéni vállalkozás formájában már előbb is működött, a részvénytársaságok alapítása mindenképpen fontos állomást jelentett, mert a tőkebefektetés megnövekedésével új és fejlettebb technika alkalmazására adott lehetőséget. A fellendülés főként azon ágazatokat jellemezte, amelyeknek kialakulását a kiegyezés előtti évtizedekben már megfigyelhettük. A konjunktúra élvonalában továbbra is az élelmezési ipar állott.

A részvénytársasági formában keletkezett új vállalatok egyharmada — s az egyéni alapítások jelentős része is — a malomiparra esett.

A budapesti malmok búzaőrlése az 1866. évi kb. félmillió mázsáról 1875-ig közel 3 millió, 1879-ben pedig 4,3 millió mázsára emelkedett, tehát több mint nyolcszorosára ugrott, őrlőképességük pedig még nagyobb arányban nőtt.

Az iparág fejlődésének fontos tényezőjeként emelhetjük ki korszerű technikai felkészültségét. Különösen nagy jelentőségű technikai újítás volt malomkövek helyett a hengerszék alkalmazása. A műszaki fejlesztés jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi malomipar a kiegyezés utáni években a közös vámterület piacán uralkodó helyzetre, sőt a Monarchia határain túl világpiaci jelentőségre emelkedjen.

Az élelmiszeripar — a malomipar mellett — másik legjelentősebb ágaként a már az 1850-es években fejlődésnek indult *cukoripar* bontakozott ki.

A feldolgozott cukorrépa mennyisége a kiegyezést követő évtizedben több mint 80%-kal, a cukortermelés 124%-kal nőtt. Már ez az adat is világosan bizonyítja, hogy a cukorgyártás

műszakilag is sokat fejlődött. (A sajtolási eljárás helyett mindinkább áttértek a lúgozás — diffuzőrök — alkalmazására.)

A nehézipar fejlődése a kiegyezés után elsősorban a *szénbányászat* területén mutatkozott meg. A széntermelés 1866-tól 1873-ig 7 millió mázsáról 16,3 millió mázsára, tehát jóval több mint kétszeresére emelkedett, de a szénfogyasztás növekedésével mégsem tudott lépést tartani. A technikai előrehaladást jelezte, hogy a bányákban a vasból készült szállítópályák előtérbe kerültek a fapályákkal szemben, s a gőzerővel működő szállítóeszközök a vízi és állati erővel működőkkel szemben. A széntermelésének zöme a két — már említett — osztrák vállalat mellett a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányáiból került ki.

A *vasércbányászat* a kiegyezés után ugyancsak fellendült: 1869 és 1873 között 2,9 millió q-ról közel 5,5 millió q-ra, tehát majdnem kétszeresére emelkedett. A vasércbányászat mintegy harmadrészét az osztrák tőke tartotta kezében, s az érc legalább ötödrészét — a hetvenes évek átlagában 1 millió mázsát — Ausztriába szállítottak ki feldolgozásra. A *nyersvastermelés* növekedése ezért elmaradt a vasérctermelés mögött: 1,1 millió q-ról csupán 1,6 millió q-ra, alig 50%-kal emelkedett.

A magyarországi nyersvastermelés 1/5-ét az Osztrák Államvasút Társaság délerdélyi üzeme állította elő, második helyen pedig a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület állott az összertermelés 1/10-ével. Ezek a gyárak jártak az iparág technikai fejlesztésének élén is, s az előbbi vállalat üzemeiben alkalmazták ezekben az években elsőként Magyarországon a Bessemer-eljárást és a Martin-acélgyártást. Az államkincstár 1868-ban létrehozott diósgyőri vasgyárában a hetvenes évek végén ugyancsak martinkohókat helyeztek már üzembe.

1868-ban öltött részvénytársasági formát a Ganz-gyár, amely addigi főgyártmánya, a kéregöntésű vasúti kerék mellett a hetvenes években fejlesztette ki második, még jelentősebb műszaki szabadalmát, a malomipart úgyszólván forradalmasító *acélhengerszéket*. Ezzel nemcsak közép-európai, hanem világpiaci jelentőségre tett szert. Ugyanakkor az osztrák—magyar és a német hadsereg részére folytatott hadianyagszállításokkal (lövegek stb.) is busás profitot szerzett. 1873-ban jött létre a Magyar

Államvasúti Gépgyár (MÁVAG), amely meghonosította Magyarországon a gőzmozdonygyártást, s ezenkívül lokomobil- és cséplőgépgyártásra is berendezkedett. Rövidesen a főváros második legnagyobb gépgyárává fejlődött.

A magyar gépgyártás — amely csaknem teljesen a fővárosba összpontosult — elsősorban a közlekedés, másrészt az élelmezési ipar és a mezőgazdaság szükségleteihez kapcsolódott.

Az egyéb gépipari ágakban a korszerű gyárak száma egészen jelentéktelen volt, s a belföldi szükséglet legnagyobb részét az osztrák—cseh gépgyárak elégítették ki. Nem volt kivétel ez alól a viszonylag fejlettebb szinten álló mezőgazdasági gépgyártás sem.

A kiegyezést követő konjunktúra országszerte együtt járt az *építkezések* fellendülésével, s főként Budapesten több építővállalat „gründolására” vezetett.

A kiegyezést közvetlenül megelőző, de főként az azt követő években tehát a magyar ipar alapvető ágai is kiépülnek, főként az élelmezési ipar, a bányászat, a kohászat, valamint a vas- és fémfeldolgozás néhány ágazata jár élen. Mindez már az ipari forradalom kibontakozására, az ipar modern átalakulásának előrehaladására vet fényt. A gőzgép térhódítása ezekben az években már figyelemre méltó. Az 1863. évi és az 1884. évi összeírás között eltelt években a magyar iparban működő gőzgépek lóerőteltjesítménye 8,1 ezer lóerőről 63,9 ezer lóerőre, majdnem nyolcszorosára ugrott. A gőzgépek megoszlása azonban továbbra is meglehetősen aránytalan maradt. Az összes lóerőszámból 36,7 ezer lóerő, vagyis a teljesítőképesség közel 60%-a az élelmezési iparban koncentrálódott.

Az ipari forradalom előrehaladása, mint az egyes iparágak áttekintéséből is kitűnik, az élelmezési ipar mellett leginkább a vas- és fémiparban figyelhető meg. Az iparágban alkalmazott gőzgépek teljesítőképessége 2,4 ezerről 14,8 ezer lóerőre, mintegy hatszorosára ugrott, s ezekben az években honosítják meg a technika modern vívmányait: a faszéntüzelés helyét kokszüzelés váltja fel, a fúvóberendezéseket addig üzemeltető vízikerekeket kikapcsolják, a Bessemer- (1868) és Martin-eljárás (1873) bevezetése után a régi technikára alapozott kohók jelentős részét leállítják.

Az iparban található további mintegy 12 ezer lóerő teljesítőképességű géppark rendkívül szétaprózottan oszlott meg, s legfeljebb azt tükrözte, hogy más iparágakban is *megjelenik* a gép, de a termelést még nem forradalmasította.

Az ország ipari termelésében — két ágazatot kivéve — még nem a gépi nagyipar, hanem a kisárutermelés volt túlsúlyban.

Az 1873 és 1879 között tartó, számos területet sújtó hanyatlás és stagnáció után az ipar technikai forradalmasodásának széles körű kibontakozására, a magyar ipar újabb nagy nekilendülésére a 19. század utolsó évtizedeiben a 80-as évektől kezdődően kerül sor. Ez a folyamat szerves összefüggésben állt az állami ipartámogatás megindulásával.

Az állami ipartámogatás gondolata Magyarországon a közös vámterülettel az önálló vámvédelem lehetőségének hiányával kapcsolatban először éppen az osztrák—magyar gazdasági kiegyezés 1878-ban esedékes megújítása során merült fel. Az 1881-ben hozott első iparfejlesztési törvény, amely akkor illetéktb. mentességet nyújtott az új gyáraknak, még kevésbé volt hatékony. Valamivel eredményesebb volt az 1890-es ipartörvény, amely kamatmentes kölcsönök és szubvenciók folyósítását is lehetővé tette, s mindez a vasutak államosítása után iparpártoló tarifapolitikával egészült ki. Az 1899-es, újabb ipartörvény a kámogatás mértékét tovább növelte, s a támogatott gyárak a torábbival ellentétben — amikor többségük élelmiszeripari jellegű volt — most már elsősorban a vasiparban és a textiliparban működtek. Betetőzte az iparfejlesztési törvények sorát az 1907. évi törvény, amely most már szisztematikus előmunkálatok alapján állapította meg a fejlesztés irányát, és a kb. 50 millió koronára rúgó támogatás nagyobb részét (57%-át) elsősorban a textiliparra összpontosította. Egészében a 76 millió koronára rúgó magánvállalatoknak juttatott állami szubvenció az összes befektetésnek csupán 2%-át tette ki. Lényegesen jelentősebb volt, hogy az állam vásárolta meg az ipari termelés 13%-át, sőt egyes ágazatokban — pl. a gépiparban — közel 1/3-át. Az állam természetesen adó- és tarifapolitikával, továbbá más eszközökkel — kivéve a vámpolitikát — is előmozdította a gazdasági élet, ezen belül az ipar fejlődését.

Az állami támogatás azonban nem csupán az állam saját eszközeinek mozgósítása, sokkal inkább a külföldi tőkének az ipar területére csalogatása révén játszott fontos szerepet a századforduló idejétől. A kibontakozó új konjunktúra-hullám mérőföldkövei ugyanis kétségtől nagy külföldi alapítások voltak.

A külföldi tőke behatolása ezekben az években vezet az ország leghatalmasabb bányatársaságainak kiépülésére. Így a 90-es évek elején alakul meg az ország egyik legjelentősebb barnaszénttelepén (Tatabánya) a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. francia és osztrák tőkével. A másik legnagyobb szénbányavállalat, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., szintén az osztrák—német tőke és a magyar ipari tőke közös érdekeltségében állt, s nagyrészt ennek révén sikerült elérnie, hogy a termelést rohamosan bővítette. 1899-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya kezében volt a széntermelés 28,8%-a.

A széntermelés gyorsan emelkedett: az 1880-as 18 millió mázsáról 1900-ra közel 65 millió mázsára, több mint 3,5-szere-sére, 1913-ra pedig 102 millió mázsára, vagyis ismét közel 60%-kal nőtt. (Lásd a 10. táblázatot.)

10. TÁBLÁZAT
A SZÉNTERMELÉS FEJLŐDÉSE
(EZER MÁZSÁBAN)

Év	Barnaszén	Feketeszén	Összesen	1860 = 1
1860	2 364	2 379	4 743	1,0
1880	10 134	8 050	18 184	3,8
1900	52 081	13 672	65 753	13,9
1913	89 541	13 199	102 740	21,7

Ez a növekedés bár jelentős, mégsem érte el a belső szükséglet növekedésének mértékét, amit jól mutat a szénbehozatalnak a termelésnél jóval gyorsabb ütemű, a századfordulóig mintegy

7-szeres növekedése. Ez annak következménye volt, hogy a bányászat technikai fejlődése — ebből a szempontból elsősorban a villamos energia felhasználásával történő gépesítés az említésre méltó — jelentősen elmaradt a korszak technikai színvonalától.

A nagyobb magyar vasművek, a Rimamurányi Vasmű, valamint a Salgótarjáni Vasfinomító nagyobb mérvű átalakításokat vettek tervbe, amihez azonban jelentős tőkére lett volna szükség. Az osztrák nagybankok kihasználva a lehetőségeket — hogy kiterjesszék befolyásukat —, rendelkezésre bocsátották a szükséges tőkét, de annak feltételül a két vasmű fúzióját kötötték ki, mivel a Salgótarjáni Vasfinomító már korábban is a Wiener Bankverein érdekeltségében állt.

Így azután a létrejött új vállalatban az osztrák bankház döntő befolyást szerzett. Ez a fúzió ugyanakkor a magyarországi vasipar nagy jelentőségű fejlődését jelentette. Létrejött az ország egyik legnagyobb iparvállalata, amely az 1900-as években átszervezte termelését, profilizozta és korszerűsítette üzemait. Az acéltermelést Ózdon központosították, ahol új, hatalmas martinkemencéket építettek; a vasáruk előállításának központja Salgótarján lett. A sorozatos befektetésekkel bővített vállalat gépparkja a háború előtti években már a 45 000 lóerő kapacitást is meghaladta, és 16 000 munkást alkalmazott. Az állami vasművek — az ország második legnagyobb vas- és acéltermelője — számos vasbányát, kohót és más feldolgozó üzemet foglalt magában. Legjelentősebb üzeme a diósgyőri gyár volt, amelyben 1913-ban már 8000 munkás dolgozott. A diósgyőri gyár a haditermelés mellett elsősorban a MÁV sinszükségletének kielégítésére volt berendezve.

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. és az állami vasművek mellett még az Osztrák—Magyar Államvasút Társaság játszott fontos szerepet. E nagyvállalatok, amelyek a nagyolvasztók 57%-a felett rendelkeztek, tartották kezükben a nyersvastermelés több mint 90%-át és az acéltermelés több mint 96%-át.

A vasérc-, nyersvas- és acélgyártás mindezek alapján gyorsan fejlődött. A vasérctermelés 1900-ra elérte az 1,6 millió, 1913-ra a 2 millió tonnát, s ennek 40%-át exportálták. A nyersvas-

termelés 140 000 t-ról 460 000, majd 620 000 t-ra emelkedett, az újonnan kifejlődő acéltermelés szintje pedig a századforduló körül 350 000 t, 1913-ban pedig 800 000 t körül mozgott. (Lásd a 11. táblázatot.) Az egy főre jutó nyersvastermelés

11. TÁBLÁZAT

A VAS- ÉS ACÉLTERMELEÉS FEJLŐDÉSE

Év	Vasérc		Nyersvas		Acél	
	ezer tonna	1880=100	ezer tonna	1880=100	ezer tonna	1880=100
1867	294*	50,2	105	75,0	—	—
1880	586	100,0	140	100,0	16	100,0
1900	1666	284,3	456	325,7	427	267,0
1913	2059	351,4	623	445,0	800	500,0

* 1869. évi adat.

azonban még a háború küszöbén is messze elmaradt az iparosodottabb országok mögött: Magyarországon csak 29,4 kg-ot tett ki, holott Ausztriában 59,6 kg-ot, Németországban 250 kg-ot, az Egyesült Államokban pedig 326 kg-ot.

Jelentősebb fejlődés következett be a kiegyezés után kialakult járműgyártásban. A mozdonygyártás a nagyarányú vasútépítkezéssel párhuzamosan fejlődött, s a MÁVAG-ban csupán a század utolsó évtizedeiben is háromszorosára emelkedett. Igen jellemző a gyors fejlődésre, hogy míg az első gőzmozdonyt 1873-ban állították elő Magyarországon, s a következő 20 évben 500 db készült el, addig 1893 és 1896 között, vagyis 4 év alatt ugyancsak 500 mozdonyt gyártottak. A vasúti kocsigyártás kibővülésére jellemző, hogy míg a nyolcvanas években egyedül a Ganz-gyár foglalkozott ezzel, addig 1898-ra már öt nagy gépgyár vezette be a vagongyártást, s a kilencvenes években kétszer annyi vagon készült el (28 000 db) mint a megelőző évtizedben.

A víziközlekedés fejlődésével a kilencvenes években a hajógyártás is fellendült. A Dunagőzhajózási Társaság óbudai

hajógyára mellett a Danubius, a Nicholson és a Röck gyárak építettek hajókat.

A magyarországi gépgyártás termelésének $\frac{2}{3}$ része közlekedési eszközök gyártásából állt. Ezek mellett nagyobb szerepet kapott még a mezőgazdasági gépek és az élelmiszeripari (malomipari) gépek termelése is. A nagy múltra visszatekintő mezőgazdasági gépgyártás azonban a belső szükségletnek még felét sem fedezte.

Ezt a helyzetet a 20. század eleji fejlődés sem módosította. Ebben az időben alakult meg a korábbi angol kereskedelmi lerakatból az ország legnagyobb mezőgazdasági gépgyára: a Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth Rt. Kispesten (1900). 1912-ben készült el Magyarországon az első traktor a Kühne Gépgyárban. A világháború előtti években honosodik meg Magyarországon az autógyártás a Győri Vagongyárban és a gőzturbina előállítás a Láng Gépgyárban. 1913-ban már tíz olyan gépgyár volt az országban, amely több mint 1000 munkást alkalmazott.

A vas- és gépgyártás fejlődésének jelentős eseménye volt a Budapest melletti Csepel szigeten a Weiss Manfréd gyár megalapítása. A szerény konzervgyár magántársaságként alakult 1884-ben, de csakhamar hatalmas fejlődést tett meg, s a 20. század elején a legnagyobb magyarországi hadiüzemmé vált.

Nem történt lényeges változás abban a vonatkozásban, hogy a magyar gépgyártás továbbra is csak a nyersanyagok durvább megmunkálására szorítkozott, s így a döntő jelentőségű *szerszámgépgyártás* — bár valamelyest bővült — továbbra is jelentéktelen maradt. A különféle szerszámgépek és ipari berendezéseknek mindössze 20—25%-át termelték belföldön.

A gépiparon belül egyre növekvő jelentőségre tett szert a *villamossági ipar* is. A kilencvenes években indul meg nagyobb mértékben Magyarországon az izzólámpa és az elektromos kábelek gyártása, sőt ekkor indul meg a villamosenergia-termelés is. 1890-ig két, 1900-ig viszont összesen 43 centrálét építettek, s így Magyarországon — európai viszonylatban is — korán megindult a villamosítás. A villamosenergia-termelés a századforduló előtti 36,4 millió kilowattóráról 1913-ra 220

millióra nőtt. (Ennek ellenére csupán 300 községben volt villanyvilágítás.) Ez azonban mégis messze lemaradt a nyugat-európai fejlődés üteme mögött.

A villamossági ipar fejlődésében jelentős szerepet játszottak a kiváló magyar műszaki szakemberek, akik felfedezéseikkel lehetőséget teremtettek a termelés gyors fejlődésére, s találmányaik szabadalmi révén mintegy védelmet is biztosítottak a külföldi versennyel szemben. Ezen a téren különösen a Ganz-gyár világhírű mérnökei — Bláthy, Déri és Zipernowsky — játszottak fontos szerepet, kidolgozva a váltóáramú transzformátort, s ezzel utat nyitva az erősáramú technika fejlődésének. Nagy jelentőségű volt a Bláthy által szerkesztett indukciós wattóraszámláló. Kandó Kálmán 1879-ben fogott hozzá a háromfázisú villamos mozdonnyal való kísérletezéshez, s nevéhez fűződik az első villamosvasúti vonal, a Valtellina vasút felépítése Olaszországban. E kiváló tehetségű mérnökök találmányai révén vált csakhamar világhírűvé a Ganz Villamossági Gyár.

A gyáripár 19. század végi fejlődése ellenére azonban továbbra is fennmaradt az ipar súlyos egyoldalúsága: jórészt hiányzott a szoros értelemben vett könnyűipar. A *textilipar* elmaradottságára élesen világít rá, hogy míg a századforduló idején Magyarországon mindössze 110 ezer pamutfonó-orsó volt, addig Ausztriában több mint 4,5 millió, Németországban pedig közel 10 millió! A magyar textilipar a belső fogyasztásnak csupán alig több mint 14%-át fedezte, de ezen belül a legfontosabb cikkek-nél még rosszabb volt az arány. A gyapjúszövet-termelés a szükségletnek nem egészen 10%-át, a pamutszövet-termelés pedig alig több mint 3,5%-át tette ki! A bőr- és papíripár ugyan a nyolcvanas, kilencvenes években kezdett gépi nagyiparrá alakulni, ennek ellenére azonban továbbra is súlyos elmaradottság jellemezte.

Az 1900-as évek elejétől fordulat állt be a textilipar fejlődésében. A világméretű textilipari konjunktúra s a tekintélyes állami támogatás olyan magas és biztos profittal kecsegtetett, hogy az a magyarországi és külföldi vállalkozókat egyaránt alapításokra csábította.

1900-tól 1913-ig háromszor annyi textilgyár alakult, mint a megelőző három évtizedben összesen. A textilipar termelése több mint három és félszeresére nőtt, az orsók száma 110 000-ről közel 500 000-re emelkedett. Ezekben az években néhány jelentősebb textilgyár jött létre, elsősorban a Magyar Textilipar Rt. rózsahegy-i fonó- és szövőgyára, amely a Monarchia egyik legnagyobb és legmodernebb textilüzeme volt. Számottevően fejlődött ezekben az években a Goldberger Gyár is.

A gyors ütemű fejlődés ellenére a textilgyártás a hazai szükségletnek még 1913-ban is csak 30%-át elégítette ki. Különösen nagy volt a hiány a kész textilárúk és a finomabb minőségű cikkek termelésében. A magyarországi textilipar túlnyomóan durva és félkész árut gyártott, a félkész termékeket Ausztriába vitték ki, ahonnan készáruvá feldolgozottnan hozták vissza az országba. Az összes árubehozatal 20—30%-át textilárúk tették ki. Ausztria textiliparának termelési volumene továbbra is több mint tízszeresen múlta felül a magyarországit.

Viszonylag gyorsabban fejlődtek a könnyűipar más ágai is. A *papíripar* termelése több mint háromszorosára nőtt, de továbbra is elsősorban félkész termékeket állított elő. A *bőrgyártás* a századforduló táján kezdett gépi nagyiparrá alakulni. A magyarországi bőripar azonban a hazai fogyasztásnak csupán 40%-át fedezte.

A főbb iparágak áttekintése meggyőzően mutatja, hogy a 19. század végén kibontakozó és a 20. század elején kiteljesedő konjunktúra idején az ipari forradalom felülkerekedésének lehetünk tanúi. A gépek elterjedése, a nagyipar uralkodóvá válása az összefoglaló gépstatistikák alapján is nyilvánvaló. 1884-től 1898-ig az iparban alkalmazott gőzgépek teljesítőképessége 63,5 ezer lóerőről 262,1 ezer lóerőre, több mint négy-szeresére emelkedik. A századforduló körül ennek alapján már valóban minden iparágban kialakul és vezető szerepre emelkedik a gépi termelés. (Lásd a 12. táblázatot.)

Az ipari bázis azonban a századforduló körül még rendkívül szűk és egyoldalú volt, s főként a 20. század első másfél évtizedében bontakozott ki dinamikus fejlődés az ipar néhány újabb, addig hiányzó vagy kisipari jellegű és elmaradott ágában.

12. TÁBLÁZAT

AZ IPAR ERŐGÉPPARKJÁNAK TELJESÍTŐKÉPESSÉGE

Év	Ezer lőerő	1863 = 100
1863	8	100,0
1884	81	1 010,0
1898	307	3 840,0
1913	886	11 080,0

Ismét az összesítő adatok fényénél válik egyértelművé e tény: 1898 és 1913 között a gyárak száma 2,7 ezerről 5,5 ezerre emelkedett, az alkalmazott munkáslétszám 302 ezer főről 563 ezerre, a gyárakban alkalmazott erőgépek teljesítménye pedig 307 ezer lőerőről 930 ezerre, több mint háromszorosára.

Az iparnak a 19. század második felében és a 20. század elején elért gyors ütemű fejlődését tanúsítják a termelés növekedésének adatai (Lásd a 12/a táblázatot.)

12/a TÁBLÁZAT

A GYÁRIPAR TERMELÉSÉNEK ÉRTÉKE

Év	Változatlan áron, millió koronában	Index
1860	175	100
1900	1400	800
1913	2539	1450

Forrás:

Berend—Ránki: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. Történelmi Szemle, 1966. 2. szám. (1900 évi árakon.)

A gyáripar a dualizmus kori Magyarországon rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerűen fejlődött, s az ütem különösen a századforduló körül volt igen gyors. Az ipari termelés évi átlagos növekedése a hatvanas évektől 1900-ig 6,2%-ot tett ki, 1900 és 1913 között 5,1%-ot, a vizsgált korszak egészében pedig 6,0%-ot. Mindezek nyomán az ipar a nemzetgazdaság fontos és egyre növekvő jelentőségű ágazatává vált.

A század eleji magyarországi ipari struktúra egyik legszembe-tűnőbb vonását a kis- és nagyipar sajátos arányában konstatál-hatjuk. Az iparosodás jelzett folyamata természetesen nemcsak az ipari termelés gyors növekedésében öltött testet, hanem a gépekkel dolgozó nagyipar iparon belüli gyors felülkerekedésében is. 1880-ban a gyárakban dolgozó munkások (110 ezer fő) az összes ipari munkásnak mindössze 21%-át tették ki. A század-forduló idején (306 ezer gyári munkás) már valamivel több mint 40%-át, s az 1910-es évek elején az 563 ezer főt kitevő gyári munkásság már az ipari munkások több mint felét jelentette. Bár a munkások megoszlása alapján a gyáripar az 1910-es években is éppen csak túlszárnyalta a kisipart, a gyárak jóval magasabb termelékenységi szintje következtében a nagyipar fölénye a termelés tekintetében jóval nagyobb volt, s az ipari termelés közel 3/4 részét már a nagyipar állította elő, s csupán több mint 1/4 részét reprezentálta a kisipar.

A kisipar jelentős szerepének konzerválódása mellett — a jelenség másik oldalaként — a meglevő gyáripart a különösen magas fokú koncentráltság jellemezte. Miután az a fokozatos iparfejlődés, amelynek során a kézműves műhelyek átalakulnak nagyüzemmé, majd modern, gépet alkalmazó gyárrá, csak szór-ványos jelenség volt Magyarországon, a kisüzemből gyárrá bővülés történeti folyamatának gyengeségéből eredően a termelés számos iparágban néhány újonnan, főként külföldi tőkével létrehozott gyárban összpontosult.

A meglevő nagyipari üzemek a 20. század elején az összes iparvállalatnak csupán 0,9%-át tették ki. Ezekben dolgozott az összes ipari munkásnak több mint a fele (1900-ban 51%-a). A század eleji magyar nagyiparon belül azonban további szélsőséges polarizáció tanúi lehetünk.

A 20. század elején a 20—100 munkást foglalkoztató gyárak — a gyárak több mint $\frac{3}{4}$ -e — a munkásoknak csak alig több mint $\frac{1}{4}$ -ét alkalmazták, míg az 500-as munkáslétszámot meghaladó üzemekben, vagyis a gyárak 3,8%-ában találjuk a gyári munkások több mint $\frac{1}{3}$ -át. A magyarországi mértékkel mérve óriás üzemnek számító, ezres munkáslétszámmal dolgozó gyárak — 2,3 ezer vállalat között összesen 41 ilyen üzem található — a gyári munkások $\frac{1}{4}$ -ét foglalkoztatták.

Az ipari konjunktúra másik sajátos vonásaként az ágazati szerkezet speciális arányait emelhetjük ki.

Az ipar térhódítása Európa-szerte a legfontosabb tömegszükségleti cikkeket termelő iparágakban haladt leggyorsabban előre. Ezek az iparágak ugyanis széles fogyasztópiacra támaszkodtak, a technikai nehézségek leküzdésének könnyebb lehetőségével, alacsonyabb tőkebefektetési igényekkel, alacsonyabb képzettségű munkásrétegek iránt támasztva keresletet (vagyis alacsonyabb kiképzési költségekkel), gyors tőkemegtérülést, magas profitok biztosítását tették lehetővé. Mindez egyaránt vonatkozott a nem nehézipari területek két nagy ágára: a textiliparra és az élelmezési iparra.

Az ipari forradalom a nyugat-európai vezető nagyhatalmak esetében a textilipar primátusával járt. Angliában egyenesen a textilipar abszolút túlsúlyáról beszélhetünk. Más nyugat-európai országokban pl. Belgiumban, Dániában, Hollandiában, Svédországban stb. az ipari forradalom első időszakában az élelmezési ipar részesedése a legnagyobb a gyáripar termelésében. A nemzetgazdaságok erőteljesebb agrár színezete mellett ebbe az irányba módosította az iparfejlődést a környező és részben korábban is iparosodott nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia leküzdhetetlen versenye, s ugyanakkor az élelmiszerek iránt támasztott hatalmas kereslete, felvevőpiaca.

A kelet-európai országokban az élelmezési ipar nemcsak vezető szerepet játszott, meghaladva a textilipar súlyát, hanem úgyszólván egyoldalú túlsúlyra emelkedett az iparon belül. Magyarországon ez annál is szélsőségesebb formák között jutott érvényre, mivel a Monarchia piacán az osztrák—cseh textilipar versenye a magyar textilipar kibontakozását hosszú ideig úgy-

szólván lehetetlenné tette. A 20. század elején a magyar gyár-
ipar termelésének mintegy 40%-át az élelmezési ipar állította
elő, a textilipar részesedése viszont csupán 5% körül mozgott!
(Lásd a 13. táblázatot.) (A balkáni országokban az élelmezési
ipar részaránya 50—60% között változott.)

Áruforgalom

A modern hitelezés és közlekedés, főként pedig a felgyorsuló
mezőgazdasági és ipari termelés fejlődése rendkívül nagy szere-
pet játszott a hagyományos kereskedelmi tevékenység és keres-
kedési formák átalakulásában. A modern kereskedelem a 19.
század második felében jelenik meg Magyarországon. A század
közepének belső kereskedelme még jelentős mértékben az önellátó
gazdálkodás, az alacsony fogyasztási szint tradicionális állapotát
tükrözte. A kereskedés legjellemzőbb figurája a primitív, házaló
vándorkereskedő, a feudális állapotok között kialakult regale-
bérlő italmérő vagy húsmérő, aki a falvakban gyakran pénz-
kölcsonzással, uzsorával is foglalkozik, s a letelepedett kereske-
delem egyszerűbb formáit megtestesítő szatócs. Az 1851. évi
februári császári pátens megnyitotta az utat a tőkés viszonyok-
nak megfelelő belső kereskedés kialakulása előtt. Az 1850-es
évek Magyarországon 600—700 helyen tartottak országos vásá-
rokat 2,5—3 ezer alkalommal, s mintegy 300 helyen rendszeres
hetivásárokat, így bonyolítván le a belső forgalom legnagyobb
részét. A modern kereskedelem kibontakozása leginkább a gyorsan
fejlődő Pesten, illetve Budapesten haladt előre. A 19. század
első évtizedeiben a kereskedők száma ezer fő körül mozgott,
az ötvenes évek statisztikai felmérése a valószínűleg túlzott,
ötezer főt is jelentősen meghaladó létszámról tanúskodott.

A kiegyezés után Budapest kereső népességének valamivel
több mint 7%-a, 1910-ben pedig több mint 13%-a működik a
kereskedelem és hitelélet területén.

Budapesten indul meg először az állandó és szakosított keres-
kedelmi üzlethálózat kiépülése, a nagyobb, modernebb üzletek
kialakulása. Budapest áruforgalma gyorsan nőtt, 1876—1885

13. TÁBLÁZAT
A GYÁRIPAR ÁGAZATI SZERKEZETE

Ágazat	1898				1913			
	Munkás- létszám fő	Az összes létszám %-ában	Termelési érték ezer K	Az összes termelés %-ában	Munkás- létszám fő	Az összes létszám %-ában	Termelési érték ezer K	Az összes termelés %-ában
Bányászat	69 881	23,1	98 045	6,7	84 191	15,8	179 742	5,4
Vas- és fémipar	44 545	14,7	184 125	12,6	62 081	11,5	503 087	15,2
Gépgyártás	33 008	10,9	132 011	9,0	47 638	9,1	229 991	6,9
Villamosenergia-termelés	3 003	1,0	35 095	2,4	12 768	2,4	75 023	2,3
Építőanyagipar	31 589	10,5	51 309	3,5	65 850	12,4	136 581	4,1
Faipar	28 227	9,3	96 726	6,6	69 653	13,1	224 075	6,8
Bőripar	4 722	1,6	30 928	2,1	9 412	1,8	91 245	2,7
Textilipar	13 742	4,6	53 473	3,6	46 380	8,7	208 629	6,3
Ruházati ipar	3 539	1,2	20 407	1,4	10 962	2,1	33 393	1,0
Papíripar	5 469	1,8	15 955	1,1	9 395	1,7	52 520	1,6
Élelmiszeripar	46 119	15,3	645 978	44,1	77 167	14,5	1 287 707	38,9
Vegyipar	12 145	4,0	83 831	5,7	25 548	4,8	241 993	7,3
Nyomdaipar	6 078	2,0	17 079	1,2	11 124	2,1	50 489	1,5
Összesen:	302 067	100,0	1 464 962	100,0	532 169	100,0	3 314 479	100,0

és 1906—1913 között — súlyban számítva — közel megnégyszereződött, ami nem kis részben a rohamos lakosság-gyarapodással állt összefüggésben. A kereskedelem színvonalának fejlődésére azonban nem kevésbé jellemző, hogy az ezer lélekre jutó összeforgalom is mintegy másfélszeresére emelkedett.

Előrehaladt az üzlethálózat szakosodása. A 20. század elején a budapesti kereskedőknek kereken 10%-a tüzelőeladással, 7%-a fa-, bőr- és papíráru-kereskedéssel, 2%-a könyv- és műkereskedéssel foglalkozott. A hagyományos élelmiszer-kereskedelem mellett tehát már szaküzletek hálózata épült ki. Sőt a 19. század második felében a Párizsból hódító útjára induló áruházi kereskedelem is gyökeret ver: 1911-ben megnyílik az első modern áruház.

Az elmaradottabb viszonyok azonban még Budapesten is konzerválták a kereskedelem tradicionális formáit. Az önálló kereskedők több mint 1/3-a még a tízes években is kofa, piaci árus és házalókereskedő volt.

A kereskedelem több mint 1/3-a változatlanul élelmiszerek eladásával foglalkozott, közel 1/5-e pedig textil- és ruházati cikkekkel.

A vidéken azonban mindez az előrehaladás éppen csak megindult a változatlanul uralkodó házalókereskedelem, a forgalom legnagyobb részét lebonyolító vásárok és a szakosodást még nem ismerő szatócskereskedelem uralma közepette.

A magyar gazdaság növekedésében az áruforgalom oldaláról jóval nagyobb jelentősége volt azonban a *külkereskedelem* fejlődésének. Mint a gazdaság eddig vizsgált vonásai egybehangzóan mutatták, a kelet-európai országok modern tőkés átalakulásának egyik legfőbb ösztönzője a Nyugat iparosodása révén keletkezett kihívás volt: a rendkívül kedvező és úgyszólván korlátlan értékesítési lehetőségek feltárulása. Ebben a helyzetben a nyugati—keleti munkamegosztás 16. századtól kibontakozó folyamataira, Kelet-Európa ekkor már hagyományossá vált agrárexportáló szerepére alapozva a tőkés fejlődés egyik első mozzanatát éppen a 19. század közepétől ugrásszerűen emelkedő agrárexport képezte.

Magyarország esetében az iparosodó osztrák—cseh tartományok igényei alapján, a közös vámterületen, a Habsburg-biroda-

lom egységes piacán az agrárexport lehetőségei 1850 után különösen kiszélesedtek. Ezekről az évekről nem állnak rendelkezésre részletes külkereskedelmi statisztikák, de az 1848 előtti szinthez képest 1867-ig a külkereskedelmi forgalom mintegy megötszöröződött. A kivitel és a behozatal növekedése a kiegyezés idejétől — a gazdaság fejlődési ütemének felgyorsulásából következően — újabb lendületet kapott, ami elsősorban a hatalmas búza- és lisztkiviteli konjunktúra, valamint az infrastruktúra kiépülésével kapcsolatos rohamosan növekvő — sőt 1874-ig behozatali többletet eredményező — importtevékenység következménye volt. A külkereskedelem a kiegyezés és az I. világháború közötti egész periódusban gyorsan bővült, és évi átlagban megközelítően 2%-kal emelkedett, s az utóbbi periódusban az 1850—67 közötti ugrás után ismét mintegy háromszorosára bővült.

A rendkívül gyors külkereskedelmi fejlődés mindvégig úgy-szólván változatlan szerkezeti vonásokat mutatott, a kivitel túlnyomó részét feldolgozatlan mezőgazdasági termények, s — növekvő mértékben — élelmiszeripari cikkek (liszt, cukor) tették ki, míg a behozatal nagy része késztermékekből, főként iparcikkekből állt.

Magyarország behozatalát a 19. század végéig lejátszódott fejlődés szintjét kifejezve, több mint 70%-ban késztermékek tették ki, míg a nyersanyagok (21%), valamint félgyártmányok (9%) részesedése alacsony volt. 1913-ra a késztermék-import aránya jelentősen csökkent, de még ekkor is meghaladta az összbehozatal 60%-át. A nyersanyagok és félgyártmányok aránya pedig 30%-ról több mint 38%-ra emelkedett. Az iparosodás nyomán azonban nemcsak a nyersanyag és félgyártmány-import emelkedett, de a késztermék-behozatal szerkezete is változást mutat. A késztermék-import leggyorsabban növekvő tételét ugyanis a vas-, fém- és gépipar cikkei képezték. Az 1882—1891. évek behozatalához képest (ezektől az évektől már részletes, rendszeres külkereskedelmi statisztikák készültek) a századfordulóra e cikkcsoport behozatala közel kétszeresére, az 1902—1911-es évek átlagában pedig már jóval több mint háromszorosára emelkedett, s végül az összes készáru-behozatalnak mintegy 7%-áról 13%-ára nőtt.

A kivitel struktúrája kevés változást mutatott. Az export valamivel több mint felét az egész periódusban főként mezőgazdasági nyersanyagok tették ki, míg a késztermékek aránya úgyszólván mindvégig változatlanul 37—38% körül mozgott. Az utóbbi tétel kétharmadát azonban az élelmezési ipar termékei adták.

A sajátos adottságok között viszonylag kevésbé változott a külforgalom országok közötti megoszlása. Az Osztrák—Magyar Monarchia közös piacán, s a történelmileg kialakult, tudatos osztrák gazdaságpolitikával előmozdított munkamegosztás következtében a közös valutarendszer, az egybeépült közlekedési hálózat körülményei úgyszólván természetessé tették, hogy a magyar külkereskedelem túlnyomó többsége a szó valódi értelmében nem is volt külkereskedelmi tevékenység, hiszen a Monarchia osztrák—cseh tartományaival bonyolódott. A 19. század második felében, egészen az 1880-as évek végéig, a Magyarországra irányuló behozatal 80—85%-a a Monarchia ún. örökös tartományaiból származott. A kilencvenes évek folyamán ez az arány valamelyest mérséklődött, és 80% körül stabilizálódott, majd a századforduló után lassan és fokozatosan csökkenve 70% körüli arányra szorult vissza.

A magyar kivitel még ezt a lassú mérséklő tendenciát sem mutatja, s az egész korszakban úgyszólván változatlanul az export 70—75%-a az osztrák—cseh területekre irányult.

Az Osztrák—Magyar Monarchián kívüli kereskedelemben elsősorban Németország játszott fontosabb szerepet. A behozatalban a nyolcvanas évek végétől lejátszódó folyamatot, az osztrák—cseh áruk lassú visszaszorulását, elsősorban a német áruk térnyerése kísérte. Németország szerepe a magyar behozatalban a nyolcvanas évek 4%-os átlagáról az 1910-es évekre átlagosan 11%-ra nőtt. A behozatal országonkénti szerkezetváltozása nem jelentette az osztrák áruk magyarországi piacának szűkülését, hiszen a vámkülföldi behozatal túlnyomó többségét szén, pamut és ipari nyersanyagok képezték. A legnagyobb készáru-tételt a gépek importja jelentette. Ez utóbbi termékek összehozatalának 30%-a vámkülföldről származott.

A kivitel esetében a monarchián kívüli kereskedelemben nem

volt kiugró jelentőségű partner. Németország szerepe a nyolcvanas évek 10% körüli arányáról valamelyest csökkent. Ez megfelelt a vámkülföldi gabona- és liszt kivitel visszaszorulásának. A monarchián belüli kereskedelem szerepe az exportarányokban a hetvenes-nyolcvanas évekig azért nem haladta meg az összkivitel 3/4-ét, mert igen jelentős európai gabona- és liszt-kiviteli lehetőségek voltak. A védővámok életbeléptetése és a tengerentúli gabona betörése Európa piacaira a század végére gátat állított a hagyományos magyar agrárexportnak. Ennek ellenére sem nőtt azonban meg az osztrák—cseh területek szerepe a magyar kivitelben. Az elvesztett búza- és lisztexport lehetőségeit ugyanis ezekre az évtizedekre a cukor (pl. Angliába, ahová a vámkülföldi kivitel 3%-a irányult) és iparcikkek (részben balkáni) exportja pótolhatta. Amennyire az összes export szerkezete változatlan maradt, a vámkülföldi export struktúrája olyan lényegesen átalakult. Az 1880-as évtizedben a vámkülföldi kivitel 34%-át a gabona és liszt képezte. Az 1902 és 1911 közötti évtizedben ezek a cikkek a kivitelnek már csak 9%-át tették ki. Ezzel szemben a cukor aránya az összes kivitelben 1%-ról 12%-ra, a megmunkált fa aránya 2,5%-ról 9%-ra nőtt.

A magyar külkereskedelmi mérleg Ausztriával szemben — néhány véletlenszerű év kivételével — mindig passzív volt. A külkereskedelem egésze azonban némileg eltérő képet mutatott. A vámkülfölddel folytatott kereskedelem ugyanis — a háborút megelőző öt évtől eltekintve — úgyszólván mindig aktívummal zárult. Ennek nyomán azután a századforduló előtti évek külkereskedelmi mérlege váltakozóan alakult, s nem mutatott egyértelműen aktív vagy passzív tendenciát. A századforduló utáni első évtizedben az összes külkereskedelem aktívra fordult, majd a világháború előtti fél évtized csúcskonjunktúrája idején passzív jelleget nyert.

3. A nemzetgazdaság fejlődésének eredményei, sajátosságai és ellentmondásai

A gazdaság tőkés átalakulása, modernizálódása, ha nem is egyenlő ütemben és mértékben a hitelezéstől, az infrastruktúra kiépülésétől, a mezőgazdaságon és iparon át az áruforgalom területéig minden szférára kiterjedt, és a 19. század második felétől az I. világháborúig terjedő évtizedekben a magyar gazdaság gyökeres átalakulását eredményezte.

Az állam és a külföldi tőke szerepe

A bemutatott folyamatok kibontakozásához azonban — mint arra többször is utaltunk — az alacsony fejlettségi-indulási szinten a gazdaság belső erőforrásai nem voltak elegendőek. A nemzetgazdaság fejlődési eredményének összegezésénél tehát elengedhetetlenül hangsúlyozni kell a sajátos tényezők szerepét.

A nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban igen gyakori és széles körben elfogadott nézet, hogy a kelet-európai modernizálódás sajátos faktoraként az állam szerepét emeljék ki. A magyar fejlődés is nyilvánvalóvá teszi, hogy a tőkés átalakulás, az ipari forradalom 18—19. századi nyugat-európai jelenségéhez képest az állam valóban eltérő, sajátos szerepet játszott. Emlékeztethetünk ezzel kapcsolatban a közlekedés kiépítésének erőteljes állami támogatására és ösztönzésére, ami részben a kamatgarancia rendszer, majd az államvasúti rendszer formájában az egész korszakot áthatotta. Ugyancsak felidézhetjük az iparosítás állami támogatását, ami — részben az önálló vámterület, vagyis az alkalmazhatatlan vámpolitikai fegyverek hiányában — közvetlen állami ipartámogatási intézkedésekben, tarifa-, vám-, adó- és egyéb kedvezmények nyújtásában, sőt állami szubvencionálásban is testet öltött.

Mindez valóban lényegesen eltért az angliai vagy a nyugat-európai laissez faire gazdaságpolitikától, ami ugyanezen periódusban megingathatatlannak látszott. A nyugati modernizálás

mindenesetre közvetlen és lényeges állami beavatkozás nélkül zajlott le. Ezen az sem változtat, hogy Nyugaton az állami beavatkozási politika megelőző, merkantilista korszaka nagyon sokat tett a tőkés átalakulás, az ipari forradalom kedvező feltételeinek megteremtéséért. A gyarmatok szerzésétől a kereskedelem és ipar fejlődése, valamint a csatorna- vagy útépités előmozdítása érdekében kifejtett állami erőfeszítések olyan tőkefelhalmozási feltételeket teremtettek, amelyek később valóban feleslegessé tették az állam közvetlen beavatkozását.

A kelet-európai állami funkció tehát vitathatatlanul sajátos volt Nyugat-Európához képest. Ennek ellenére sem ítélné a modern tőkés átalakulás legjellegzetesebb tényezőjének. Az állami beavatkozás ugyanis bármilyen lényeges ösztönzéseket is adhatott a vasútépités vagy az ipari alapítások területein, az alacsony fejlettségi, tőkefelhalmozási szintből eredő gyengeségeket nem pótolhatta. Nem tudott több eszközt mozgósítani, mint ami az országban szerényen rendelkezésre állt. Az ipartámogatás minden közvetlen formája is az ipari befektetéseknek — mint láttuk — csak elenyésző töredékét tette ki. A vasútépitésre kifizetett állami pénzek pedig túlnyomóan külföldi forrásokból táplálkozó államkölcsönökből eredtek.

Ezen a ponton a tőkés átalakulási folyamat kelet-európai és magyarországi sajátosságának mélyebb, lényegibb összefüggésig jutottunk. Az állam tevékenysége ugyanis főként annyiban volt igazán hatásos, amennyiben csábító feltételeket teremtett a külföldi tőke számára, különlegesen biztos és gyümölcsöző üzletté tette a beruházásokat. ~

A tőkés átalakulás sajátosabb tényezője tehát nem annyira az állam közvetlen beavatkozása, mint inkább a külföldi tőke meghatározó behatolása, közreműködése volt.

A gazdaság modernizálásának idején, különösen az első évtizedekben az ugrásszerűen megnövekedett tőkeszükséglet és az alacsony (vagy viszonylag alacsony) felhalmozási szint közötti különbség Angliától eltekintve természetesen majd minden európai ország tőkés fejlődésében fellépő gazdasági probléma volt. A kontinens országaiban úgyszólván általános érvénnyel jelentős szerepet játszott a fejlettebb, előbb tartó országok

közreműködése a modern tőkés gazdaság születésében. Franciaországban és Belgiumban az angol tőke, Németországban az angol és francia, Ausztriában pedig a francia és a német tőke tevékenysége volt különösen jelentős.

Európa nyugati országaiban azonban a külföldi tőketevékenység csupán átmeneti jelenség volt, s általában egy-két évtized múltán visszaszorult. A nyugat-európai országok ezt követően beruházásaikat már saját forrásból finanszírozták, sőt ipari forradalmuk lezajlása nyomán, a 19. század utolsó évtizedeitől maguk is egyre jelentősebb tőkeexportőrré válnak (Franciaország főként az 1880-as évektől, Németország inkább egy évtizeddel később). Ausztria maga is jelentékeny külföldi tőkét vett igénybe, s a századforduló körül az osztrák gazdaságba fektetett tőke 35%-a külföldi kézen volt. Ennek ellenére ha itt nem is játszódik le a Nyugat-Európára jellemző folyamat, vagyis a kezdeti tőkeimportot nem *váltja fel* az érett gazdaság tőkeexportja, de a csökkenő tőkeimport *mellett* egyre jobban növekedett Ausztria tőkeexportáló tevékenysége is. A századforduló körül az osztrák tőkeexport az Ausztriába irányuló nyugati tőkebehozatal összegének 80%-áig emelkedett.

Az osztrák tőkekivitel már a legszorosabban összekapcsolódott a magyar gazdaság fejlődésének ügyével. A 20. század elejére ugyanis az 5,5—6 milliárd koronára rúgó osztrák tőkeexportból 4,7 milliárd Magyarországra irányult! Magyarország mint a Habsburg-birodalom része már a 19. század közepétől — mint láttuk — jelentős osztrák—cseh tőketevékenység színterévé vált.

A kiegyezés után a külföldi tőke tevékenysége még inkább megélénkült Magyarországon. Ebben nem kis szerepet játszott a tőkeexport fellendülése. Az európai tőkeexportáló hatalmak — Angliát kivéve — lényegében ezekben az évtizedekben lépnek igazán színre, s fordulnak befektetéseikkel Kelet-, Délkelet-Európa felé.

Az első világháborúig terjedő időszakban a külföldi tőkebehozatal legfőbb formái közül Magyarországon mindenekelőtt az *államkölcön* ügyleteket emelhetjük ki. Az államkölcönök összege a századforduló körül már megközelítette az 5 milliárd koronát, 1912-ben pedig közel 6 milliárdra emelkedett.

A hatalmas államadósság-állománynak csupán 45,5%-a volt belföldön elhelyezve, ezzel szemben jóval több, mint a fele, 54,6%-a külföldön volt (és ezen belül 23,2%-a Ausztriában).

A magyarországi államkölcsonben főleg a Rothschild-konzorcium vett részt, amelyen belül az osztrák Rothschild-ház és a Creditanstalt — valamint magyar üzlettársai —, az angol és francia Rothschildok és egyre inkább a német nagybankok (Darmstädter Bank, Deutsche Bank, Berliner Discontogesellschaft) játszottak fontos szerepet, úgyhogy a közvetlen Rothschild-házak rovására a bécsi Creditanstalt, illetőleg a berlini Discontogesellschaft nyomult előtérbe.

Az államkölcsonök kamatai és törlesztései címén a század elején évenként 141 millió korona folyt ki külföldre, ebből 72 millió korona egyedül Ausztriába.

A külföldi tőkebeáramlás másik formája a Magyarországon kibocsátott záloglevelek és községi kötvények átvétele volt. Ezek túlnyomó részét, ugyancsak 54,7%-át külföldön, ezen belül 26,6%-át Ausztriában helyezték el.

Osztrák hitelintézetek által magyarországi ingatlanokra nyújtott jelzálogkölcsonök alkották a tőkebeáramlás harmadik formáját.

Csak a jelzálogkölcson-nyújtással foglalkozó három legnagyobb intézetet (Österreichische Centralbodencredit bank, Osztrák—Magyar Bank jelzálogosztálya, Österreichische Bodencreditanstalt) magyarországi ingatlanokra nyújtott jelzálogkölcsonői 1912-ben mintegy félmilliárd koronára rúgtak, amely összeg után az adósok évente 25 millió korona kamat- és tőketörlesztést fizettek.

A tőkebehatolás negyedik formájaként emelhetjük ki a külföldi tőke közreműködését a magyar vasúthálózat kiépítésében.

Az összes vasúti kötvénynek csupán kb. 30%-át helyezték el belföldön, 70%-a viszont külföldi kézen volt. Az osztrák tőke mellett német pénzcsoportok is nagy szerepet játszottak: a századforduló körül kiépülő helyiérdekű vasutak papírjainak 37%-át vették át.

A külföldi tőkebehozatal ötödik és hatodik — ha számszerűen nem is a legnagyobb, de jelentőségében talán a legfontosabb —

tételei: a külföldi tőke érdekeltsége a magyar hitelintézetekben és ipari vállalatokban. A vezető magyarországi hitelintézetek részvényeinek igen jelentős része: 55—56%-a volt külföldön, ezen belül 45—46%-a Ausztriában elhelyezve.

A kiegyezés után létrehozott öt nagybank osztrák pénzcsoportok alapítása volt, de a századforduló körül vezető szerepet játszó magyarországi nagybankok is szoros kapcsolatban állottak a külföldi tőkével. A Kereskedelmi Bank erre az időre az osztrák Wiener Bankverein üzleti csoportjába tartozott. Az osztrák hegemoniát mi sem mutatja jobban, minthogy egy 1906 szeptemberi intern megállapodás alapján a Kereskedelmi Bank magyarországi bankügyleteiből is 40%-os részesedést biztosított a bécsi banknak. A Hitelbank mögött az osztrák Rothschildok álltak, a Leszámítoló Bank részvényeinek egyharmada a 20. század elején is közvetlenül az osztrák Union és Länderbankok, valamint az utóbbi révén a francia nagybankok (Credit Lyonnais) osztrák—francia csoportja kezében van.

Az ipari alapítások iránti érdeklődés főként a nyolcvanas évektől élénkült fel. Az újonnan létrehozott iparvállalatok mögött ezekben az években túlnyomórészt osztrák vállalkozók vagy bankok álltak. A századforduló idején elért csúcsponton azután a magyar gyáripár 42%-a közvetlenül, s további mintegy 18%-a részben — magyar vállalkozókkal való társulás formájában — külföldi ellenőrzés alatt állott. A század végi gyorsuló ütemű iparosodás kibontakozása tehát lényegében a külföldi befektetések nyomán alakulhatott ki. Bár az ipari befektetések a 20. század elején is növekedtek, a magyar gazdaság belső erősödése és növekvő felhalmozása a külföldi tőke ipari érdekeltségének körét a világháború előtti évekre már jelentősen visszaszorította, 36%-ra csökkentette.

A külföldi tőke 20. század eleji szerepének viszonylagos csökkenése nemcsak az ipar területére jellemző, hanem a gazdaság finanszírozásának egészére. A magyarányú tőkebeáramlás a 19. század utolsó harmadában a belső tőkeképződést is jelentősen megerősítette, s a gazdaság általános fellendüléséhez vezetett. A külföldi tőke viszonylagos visszaszorulásában ebben a periódusban az is szerepet játszott, hogy ekkorra az infrastruk-

túra fejlesztését szolgáló beruházások jelentősége csökkent. A napirendre került ipari beruházások viszonylag szerényebb tőkeigénye és egyidejűleg gyorsabb megtérülése viszont az önerőre alapozott befektetések jelentős növekedésére vezettek.

A magyar gazdaság finanszírozásában tehát, ha a világháborúig terjedő időszakban is döntő szerepet játszik a külföldi tőke, az elmaradottságból való fokozatos kivetkőzés megindulásának egyértelmű tendenciáját, a viszonylagos fejlettség kialakulásának világos jegyeit ismerhetjük fel a belső felhalmozás állandóan növekvő szerepében. 1867 és 1873 között a magyar gazdaságba befektetett tőke 60%-a volt külföldi eredetű és csak 40%-a származott belső forrásokból. 1873 és 1900 között ez az arány már majdnem megfordult, s a gazdaságba investált tőkének már 55%-a a belső felhalmozás eredménye volt, a külföldi részesedés pedig 45%-ra csökkent. 1900 és 1913 között pedig a gazdaság finanszírozásának egyenesen 75%-a eredt belső és csak 25%-a külföldi forrásokból.

Magyarországon tehát a modern gazdaság kialakulásának egész korszakában meghatározó szerepet játszott a külföldi, főként osztrák tőke, hiszen az első világháborúig terjedő több mint fél évszázad egészét tekintve végül is a gazdaságba fektetett tőke 40%-a eredt külföldről.

A nemzetgazdaság fejlődési üteme, eredményei és színvonala a háború előtt

A dualizmuskori Magyarország gyors, évente átlagosan 6%-ot kitevő gyáripari és — a kisipart is figyelembe véve — mintegy 5% körüli ipari növekedése jelentősen meghaladta a mezőgazdaság termelésnövekedési ütemét, ami évente átlagosan 2% körül mozgott. A két főágazat közötti ritmuskülönbség arra vezetett, hogy az ipart tekinthetjük a nemzeti jövedelem emelkedését leginkább befolyásoló tényezőnek. Elsősorban az ipar gyors fejlődése idézte elő tehát, hogy a 19—20. század fordulója körüli évtizedekben a magyar nemzetgazdaság növekedése valóban dinamikus szakaszába lendült, s elérte a nyugat-európai

14. TÁBLÁZAT

A NEMZETI JÖVEDELEM NÖVEKEDÉSE

Év	Változatlan áron, millió koronában		Index	
	1.	2.	1.	2.
1867	1180	2280	100	100
1900	3497	—	296	—
1913	5064	6830	453	299

Forrás:

Bercend—Ránki: Nemzeti jövedelem és tökefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. Történelmi Szemle. 1966. 2. szám. (1900. évi árakon számítva.)

Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism. 1867—1918. Studia Historica 62. szám, 1970. (1913. évi árakon számítva.)

ipari forradalmi periódus növekedési rátáját. (Lásd a 14. táblázatot.)

A magyar nemzeti jövedelem az első világháborúig terjedő évtizedekben több mint négyszeresére emelkedett. Ez a növekedés évente átlag 3,2%-nak felelt meg. (Más számítások a bruttó hazai termelés alapján évi 2,4%-os növekedést mutatnak ki.)

Az ipari forradalomra jellemző dinamizmus a világháború előtti évekre már jelentősen átalakította a gazdaság és a társadalom szerkezetét. A végbement folyamatok jellemzésére legkifejezőbb mutatóként a lakosság foglalkozási megoszlásában, valamint a nemzeti jövedelem termelésének struktúrájában bekövetkezett változásokat sorakoztathatjuk fel. Az első összeírás adatai szerint Magyarországon 1869-ben a lakosság közel 80%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az 1910. évi népszámlálás idejére a mezőgazdasági népesség aránya 64%-ra csökkent. Az agrárgazdaság túlsúlya tehát csökkenőben, s ennek megfe-

15. TÁBLÁZAT

A KERESŐ NÉPESSÉG FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZTLÁSA %-BAN

Ágazat	1870	1910
Mezőgazdaság	80,0	64,5
Ipar	8,6	17,1
Kereskedelem és közlekedés	2,9	6,5
Egyéb	8,5	11,9

lelően a korábban jelentéktelen ipari népesség növekedőben volt: 8,6%-ról több mint 17%-ra emelkedett. (Lásd a 15. táblázatot).

A gazdasági és társadalmi átalakulás eddigi képét kiteljesíti a nemzeti jövedelem termelésében végbement változás egyértelmű tendenciája. A kiegyezés körüli években a magyar nemzeti jövedelemnek mintegy 80%-át a mezőgazdaság állította elő, a világháború előtti években ez az arány már 62%-ra csökkent. Ugyanakkor az ipar részesedése 15%-ról 28%-ra emelkedett.

A 19. század második harmadának végén tehát a nemzeti jövedelemnek csak mintegy egyhatedét, néhány évtized múltán, a világháború előtt jóval több mint egynegyedét állította elő az ipar. Kétségtelen, hogy a magyar gazdasági fejlődés dinamikája valamivel túlhaladta a régebben iparosodott országokét (Franciaország, Anglia), sőt gyorsabb volt Ausztria gazdasági fejlődésénél is. Az újonnan fejlődő országok körében a magyar gazdasági fejlődés mutatói már nem foglalnak el ilyen előkelő helyet. A bruttó nemzeti termék növekedési üteme Németországban és Svédországban nagyobb volt, Oroszországban pedig közel azonos mint Magyarországon. Mindennek követ-

keztében Magyarország részben csökkentette elmaradottságát néhány nyugati országhoz képest, lépést tartott a gyorsan fejlődő országokkal, és bizonyos mértékben megközelítette vagy el is érte a dél-európai országok fejlettségi szintjét. Az 1 főre eső bruttó termelést tekintve Magyarország mintegy 40—50%-át produkálta a nyugati és északi országok termelésének, mintegy 70—80%-os szinten állt Olaszországhoz és Ausztriához képest, végül hozzávetőlegesen 25—30%-kal túlhaladta Oroszország és a Balkán szintjét. A gazdasági struktúrát tekintve, akár a foglalkoztatott lakosság, akár a nemzeti jövedelem megoszlását vizsgáljuk, Magyarország már jelentősen elmaradt Nyugat- és Észak-Európa mögött, igen közel állt a dél-európai országokhoz, és jóval meghaladta a kelet-európai szintet.

A viszonylag gyors fejlődés az alapján továbbra is alacsony fejlettségi szint a magyar gazdasági életet sajátos konglomerátummá tette, amelyben egymás mellett a legkülönbözőbb fejlettségi szintnek és formának megfelelő gazdasági szektorok voltak találhatóak. A modern, tőkés jellegű nagybirtok és a piacra alig termelő parasztgazdaság két szélsőséges változata az átmeneti formák egész sorát fogta egybe. Természetesen még élesebb ez a kontraszt, ha a várost és a falut hasonlítjuk össze. Az előbbi, különösen Budapest a modern nyugat-európai fejlődés legfőbb jeleit tükrözi, az utóbbi még alig lépett ki a középkori elmaradottságból. Ellentmondás mutatkozott abban is, hogy az ipar nagyobb része is kézműipari szinten állt, ugyanakkor a kifejlődő nagyipart rendkívül magas fokú koncentráció jellemezte. A magyar gazdaság fejlődésének ugyanis egyik sajátja volt, hogy a nyugat-európai fejlettségtől való jelentős elmaradás ellenére viszonylag korán jelentkeznek azon új, először inkább a szervezeti formákat érintő, mindinkább azonban az egész struktúrát átható gazdasági jelenségek, amelyek a 19. század végén a gazdaságilag legfejlettebb országokban elterjedtek. Az ipari koncentráció előrehaladásával létrejött monopolszervezetek (elsősorban kartellek), valamint az ipari és banktőke összefonódásával kialakuló finánc-tőke, amely Nyugaton szerves fejlődés következménye, jelentéktelen időbeli eltéréssel a magyar gazdaságban is teret nyert. Mindez elválaszt-

hatatlanul összefüggött azzal a sajátos körülménnyel, hogy a magyar gazdaság fejlődése a monarchia birodalmi kereteibe illeszkedve ment végbe.

Az osztrák—cseh területek ipari monopolszervezetei, monopol helyzetre jutó bankcsoportjai, kiépülő finánciókéja ugyanis a monarchia egységes piacára kiterjedő gazdasági-üzleti tevékenység következtében eleve nem korlátozták magukat az osztrák—cseh területekre, hanem szükségképpen a Monarchia egészére, vagyis Magyarországra is kiterjeszkedtek. Így azután Magyarországon a gazdasági érettségre jellemző modern tőkés fejlődés új jelenségei a századforduló körül olyan helyzetben bontakoztak ki, amikor az ország éppen csak megindult az agrár-ipari struktúra kialakulása felé. A modern fejlődés legjellegzetesebb új megnyilvánulásaként épültek ki a monopóliumos bankcsoportok, amelynek eredményeként 1913-ban az öt vezető bankcsoport ellenőrizte az ország pénzügyi tőkeerejének 58%-át.

A koncentráció magas foka megkönnyítette a külső hatásoktól ösztönzött monopolizációs folyamatok kibontakozását az iparban is, s a monarchia egészére kiterjedő monopolista szervezetek, kartellek kiterjedését Magyarországra.

Az első magyarországi kartellszervezet megjelenése jellegzetes módon egybeesett az első osztrák kartell létrejöttével. Az 1878-ban szerveződő osztrák vaskartell ugyanis már a következő évben Magyarországra is kiterjedt, 1891-ben jött létre ugyancsak az osztrák és magyar gyárak együttes megállapodása formájában a cukorkartell, 1893-ban az osztrák—magyar petróleumkartell, s a 20. század elején néhány vezető magyar villamossági gyár már nemzetközi kartellekben is szerephez jutott. Az 1903 végén létrejött nemzetközi izzólámpakartellben a nemzetközi kontingentálásban az AEG és a Siemens után harmadik helyen a magyarországi Egyesült Izzólámpagyár következett. Nemzetközi egyezmény részvevője volt a Ganz Villamossági Rt. is.

Az európai vagy monarchiai méretekben szervezkedő kartellek mellett természetesen több olyan monopóliumos megegyezésre is sor került, ami csak a magyar piacra terjedt ki, és csak

magyarországi gyárak részvételével működött. Ilyen kartellek alakultak a malomiparban, a szesz- és söriparban, a téglagyárak között s a bányászatban. Az I. világháború előtt mintegy 100 kartellszervezet működött már Magyarországon.

A bankügy koncentrációja és a nagybankok megerősödő monopolhelyzete az ipari monopóliumok létrejöttével egyidejűleg kedvező talajt teremtett a finánc-tőke kialakulásának.

Az 1890-es évektől egyre gyorsabban terjed, a 20. század elején pedig különösen nagy lendületet nyer a monopóliumos bankcsoportok ipari alapító tevékenysége, illetve a hitelezési monopóliumra alapozott érdekeltségi hálózat kiterjesztése, iparvállalatok érdekkörbe vonása útján.

A magyarországi nagybankok növekvő befolyását tükrözi, hogy a nagybankok a század végére a magyarországi ipari részvénytársaságok alaptőkéjének 17%-a felett rendelkeznek.

Különösen meggyorsul a magyarországi bankok terjeszkedése a századforduló után. Ezekben az években ugyanis a külföldi tőke által indukált gyorsuló fejlődési ütemű gazdaság belső erőinek, s ezáltal a magyarországi nagytőkének gyarapodására is vezetett. A korábban kizárólagos vagy túlnyomó külföldi vállalkozásokban tehát mind nagyobb részesedéshez jut már a magyarországi tőke is, a bécsi pénzcsoportok magyarországi vállalkozásaiban mindinkább partnerré válik, s a hazai bankok tevékenysége mindinkább erősödik. A 20. század eleji térhódítás eredményeként az első világháború küszöbére a vezető magyarországi bankcsoportok a századfordulóhoz képest megsokszorozzák ipari érdekeltségeiket, s az öt vezető bankcsoport 1913-ban már az ipari részvénytársaságok 47%-át ellenőrizte. (Lásd a 16. táblázatot.)

16. TÁBLÁZAT

A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK ÉS A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK IPARI ÉRDEKELTSÉGI KÖRE 1913-BAN

Iparágak	Hitelbank		Kereskedelmi Bank	
	érdekeltsége millió K-ban	az alaptőke %-ában	érdekeltsége millió K-ban	az alaptőke %-ában
Bányászat	40,63	17,8	140,60	50,4
Gép- és villamossági ipar	84,19	36,0	37,40	13,4
Élelmiszeripar	44,90	19,2	47,20	16,9
Textilipar	10,00	4,2	15,50	5,6
Vegyipar	15,90	6,8	15,60	5,6
Egyéb iparágak	37,55	16,0	22,70	8,1
Összesen:	233,17	100,0	279,00	100,0

Forrás:

Berend—Ránki: Magyarország gyáripara 1900—1914. Szikra, 1955. 149—152. old.
alapján.

4. A gazdasági átalakulás legfőbb társadalmi hatásai; a munkásosztály kialakulása és osztállyá szerveződése

A gazdasági fejlődés természetesen felbomlasztotta a feudalizmusból örökölt társadalmi struktúrát: részben átalakította a meglevő társadalmi osztályokat, részben gyökeresen új társadalmi osztályokat hozott létre. A folyamat leglényegesebb új momentuma kétségtelenül a burzsoázia és a munkásosztály megjelenése volt. De a magyar kapitalizmus lassú kifejlődése, a feudális maradványok sokoldalú fennmaradása, a nagybirtokos osztály gazdasági, politikai és szellemi uralma a magyar polgári

társadalom struktúrájának is sajátos jelleget adott. A polgári társadalomra jellemző osztályok úgy alakultak ki, hogy mellettük fennmaradt továbbra is, bár módosulva, a polgári társadalomra jellemző osztályokkal bizonyos szimbiózisban, a régi nemesi társadalom, élén a magyar birtokos osztállyal, az arisztokráciával.

A magyar nagybirtokos osztály — még a századforduló körül is — Magyarország földterületének mintegy 45%-át tartotta kezében. Az 1860—70-es évektől kibontakozó agrárkonjunktúrát kihasználva gazdaságilag megerősödött, birtokait bér munka és gépek alkalmazásával modernizálta, és a kialakuló polgári államhatalom rendszerében, az Osztrák—Magyar Monarchia államapparátusában megőrizve politikai-igazgatási pozícióját, döntő tényező maradt. Mérvadó elitjét a több ezer, nemegyszer többszázczer holdas latifundiális arisztokrácia alkotta. A földbirtokból eredő gazdasági hatalom mellett az arisztokrácia politikai befolyására utal, hogy az ún. főrendiház tagjainak háromnegyede, az országgyűlési képviselők egyhatoda, a miniszterelnökök, miniszterek, és a helyi adminisztráció élén álló főispánok többsége soraikból került ki.

A tőkés fejlődés előrehaladásával a nagybirtokos arisztokrácia, éppen politikai és közigazgatási befolyása révén egyre jobban összefonódott a bankok és a nagyipar érdekeltségeivel is. Alig akadt jelentősebb vállalat vagy intézmény, amely ne vonta volna be vezetésébe, igazgatóságába a jól hangzó történelmi nevek képviselőit. 1905-ben a magyar részvénytársaságok igazgatóságaiban 88 gróf és 64 báró ült. A vezető arisztokrata családok tőkés érdekeltségeire jellemző, hogy a gróf Zichy család tagjai 34, a gróf Széchenyi család tagjai 29, az örgróf Pallavicini család tagjai pedig 27 bank és iparvállalat vezetésében kaptak helyet.

Nem lenne azonban teljes a kép a nagybirtokos osztályról, ha figyelmen kívül hagynánk az úgynevezett ezer holdasok szélesebb táborát, akik az úri társadalom tényleges vezetői voltak, akiknek nemcsak az agrárpolitikát irányító és a gazdaságpolitikát lényegesen befolyásolni tudó szervezetek, de a politikacsinálás rejtett formái, az úri kaszinók, valamint a megyei és helyi

közigazgatási hatalom is ellenőrzésük alatt állt. Hagyományos, inkább nemesi, mint polgári életmódjuk, költségeik és mulatozásaik, exkluzivitásuk, amely megvetette a parasztot és elzárkózott a polgártól, nemcsak a társadalmi hierarchia változatlan fenntartásában, de erősen kasztszerű úri-nemesi tudatának konzerválásában is érdekeltté tette őket.

A magyarországi burzsoázia kifejlődését tekintve mindenekelőtt azokra a mozzanatokra kell utalnunk, hogy a viszonylag késői iparfejlődés, a régi magyar uralkodó osztályok elzárkózása a polgárosodástól a magyarországi burzsoázia kialakulásában különösen nagy szerepet juttatott a részben hazai, részben betelepült német iparosságnak, és a többségükben szegény terménykereskedőből, pénzkölcsönzőből bankárrá vagy nagyiparossá gazdagodott zsidó polgári családoknak.

A pénz- és ipari vállalkozás csúcsain mintegy 50 család állt. Az arisztokrácia vagyonával vetekedő, s talán még nagyobb közvetlen gazdasági hatalommal rendelkező csoport közvetlen politikai befolyása még nem ért fel gazdasági hatalmával. Az államapparátusra, a kormányzásra befolyása inkább közvetett volt: a kormánypárt vezető gárdáján, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül. A századforduló után azonban legismertebb képviselőik már közvetlen politikai szerephez is jutottak, mind a parlamentben, mind a felsőházban, amit nyilván elősegített az is, hogy szép számmal kaptak nemesi oklevelet, bárói címet. A régi feudális eredetű vezető osztályhoz való idomulásuk tehát egyre teljesebbé vált, és az Eszterházy, a Zichy, a Pallavicini történelmi nevek mellé a csepeli Weiss, a hatvani Deutsch, Kornfeld Zsigmond vagy Lánczy Leó, a magyarországi nagyburzsoázia legismertebb nevei sorakoztak fel.

A régi és az új társadalmi struktúra sajátosan ütközött össze, szembesítődött egymással a magyar középrétegek, középosztályok fejlődésében. A fejlődési sajátosságok azonban nemcsak az uralkodó osztályok jellegét és arculatát befolyásolták, hanem a középrétegek alakulását is. A tőkés fejlődés gyengesége ebben a vonatkozásban mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a társadalom kevésbé differenciálódott, a tőkés viszonyok ke-

vésbé bomlasztották fel a lakosság legnagyobb tömegeit jelentő birtokos parasztság rétegét, és ezért a kelet-európai társadalmakban nagy létszámú, erőteljesen kisárutermelő-kispolgári jellegű társadalmi rétegek voltak. Ez a helyzet még a fejlődésben leginkább előrehaladt Magyarországon is fennállt, ahol a lakosság több mint felét ezek a középrétegek tették ki.

A volt „nemesi társadalmak” esetében ugyanis az egykori feudális uralkodó osztályok fennmaradása és befolyása a középrétegek arculatát is meghatározta. Az egykor kiváltságos nemesség középső és alsóbb rétegei ugyanis a tőkés átalakulás hatására nemcsak nemesi előjogaikat veszítették el, de az ingyen jobbágyi munka lehetőségét is. Ezek nélkül viszont megállíthatatlanul süllyedni kezdtek, és egy-két generáció leforgása alatt jelentős tömegekben elvesztették földjeiket, hagyományos úri létalapjukat. A 19. század második fele ezért termelte ki Magyarországon a központi jelentőségű társadalmi kérdések egyikeként a dzsentrikérdést.

1848-ban a középbirtokos társadalom még mintegy 30 000 családot számlált, 1867-ben már csak 15 000, a századforduló körül pedig mindössze 10 000 család őrizte meg földjét. A 20 000 földjét veszített középbirtokos család a fennmaradó „nemesi” presztízs, társadalmi rang és befolyás, de nem utolsósorban kapcsolatok révén mégsem süllyedt az alsóbb néprétegek soraiba. Megőrizve úri jellegét, nemesi mentalitással zárkózott el a polgári pályák, mindenekelőtt az üzleti élet elől, ezért nem is vált polgárrá. Olyan működési-megélhetési területek felé orientálódott, amelyeken megtarthatta hatalmi, kiváltságos státusát. Így özönlötte el a dzsentri az államigazgatás felső és alsó fokozatait, a közhivatalnoki és katonai pályákat. Az értelmiségi hivatások közül is csak azokat választotta, amelyek ilyen lehetőségeket tartogattak: jogász lesz, de ennek alapján bíró vagy más köztisztviselő, ritkábban ügyvéd. Lenézte a tanári, elkerülte az orvosi pályát. 1875 és 1918 között a miniszterelnökség tisztviselőinek közel egyharmada volt dzsentri: a megyei hivataloknak országosan kétharmada, a központi állami vezető hivatali állásoknak pedig egyharmada dzsentrikkel volt betöltve. Egyre többen szorultak azonban a hivatali ranglétra alsóbb fokaira is.

A jelentéktelen kistisztviselői posztokból is úri pályát kreálva, a dzsentri családok sarjai görcsösen igyekeztek megkapaszkodni a „hivatal”-ban.

A századfordulóra a valóságban lesüllyedt, hivatali pályára szorult dzsentri vált a magyar középrétegek gerincévé, életmód- és tudatformáló erejévé. A dzsentri és a hozzá kapcsolódó, beszédmódban, életformában, viselkedésben is őt utánzó elemek határozták meg azután a középrétegek arculatát.

A dzsentri léte és vezető pozíciója a társadalmi modernizálódás sajátos ellentmondásait tükrözte. A nagybirtok hegemoniájának árnyékában az államhoz való kötődése alapján egészében erősen konzervatív elemmé tette. A létfeltételeit bomlasztó tőkés fejlődés viszont sajátos antikapitalista elégedetlenséget támasztott benne, amit szélsőséges nacionalizmussal és antiszemitizmussal kompenzált.

Antiszemitizmusuk okai között nemcsak az uralkodó osztályokba gyorsan felemelkedő zsidó nagytőkével szembeni indulatuk játszott szerepet, hanem az is, hogy a középrétegek másik nagy és anyagilag tehetősebb csoportjaiban éppen a zsidó rétegek játszottak vezető szerepet.

Megindult ugyanis a tőkés, ipari, kereskedelmi és bankfejlődés útján felkapaszkodó középburzsóázia, a polgári jellegű középrétegek kialakulása, és a szabad pályákon megélhetést találó polgári értelmiség fejlődése is. Ezek körében ugyancsak domináns volt a zsidóság. A kiskereskedők mintegy fele, a kisiparosok jelentékeny része, az orvosok és ügyvédek egyharmada-fele körükből került ki.

A magyar társadalom legszélesebb rétege, mintegy bázisa, a parasztság volt, amely bizonyos értelemben a régi struktúra maradványaként a kapitalizmus kialakulásakor a lakosság 75—80%-át, de még a századforduló után is mintegy 60%-át tette ki. A magyar agrárlakosság mintegy 40%-a, a családtagokkal együtt kereken 6 millió fő, vagyis az ország lakosságának mintegy egyharmada földtelen agrárproletár volt. E hatalmas tömeg két határozottan elkülöníthető csoportra tagozódott. A földtelenek közel háromnegyedének, az ún. mezőgazdasági munkásoknak, napszámosoknak nem volt állandó munka-

helyük. Vándorló, állandó létbizonytalansággal sújtott, az év jelentős részében munkanélküli, nyomorgó tömeg részben a nagy vasútépítkezéseken és földmunkákon, a nagy nyári mezőgazdasági munkák idején pedig a nagybirtokokon és részben a nagygazdáknál talált — átlagosan évente kb. 200 napon — munkaalkalmat. A másik, kisebb létszámú csoport, az uradalmi cselédek, állandó munkásként, egy-egy nagybirtokon éltek. A cselédek az uradalomtól kapott szállás, zömmel természetbeni juttatás, kis darab földhasználat, és főként biztos munkalehetőség fejében úgyszólván a jobbágyi kötöttségek és kiszolgáltatottság körülményei között éltek. A biztos létminimumért az emberi megaláztatás legkülönbözőbb formáitól szenvedtek; napi 14—16 órai munkájuk mellett asszonyaik, lányaik szabad prédának számítottak.

Az agrárproletárok színvonalához nagyon közel álltak a családtagokkal mintegy három millió főt számláló félproletár elemek, amelyek rendelkeztek ugyan némi, mintegy két hektárig terjedő földterülettel, de ebből megélhetésüket nem biztosíthatták, sőt gyakran — eszközök hiányában — földjüket meg sem művelhették. Életmódjukat inkább a saját birtok illúziója, semmint annak valóságos anyagi lehetősége alapozta meg. Sajátmaguk és családtagjaik mezőgazdasági vagy ipari munkavállalása nélkül azonban még jó termés esetén sem tudtak földjükből megélni.

A magyarországi parasztságnak csak mintegy 30%-a rendelkezett akkora földterülettel, hogy abból a saját és családja munkaerejének kihasználásával önálló megélhetést biztosíthattott. E kisbirtokos tömeg tulajdonképpen a kistulajdonosok kategóriáját gyarapította, de falusi életformája, kulturális elmaradottsága, szegényebb csoportjai esetében pedig úgyszólván elhatárolhatatlan átmeneti típusai a félproletár elemekhez megkülönböztetett, kedvezőtlen helyzetet teremtett számára.

Gazdaságilag ugyan rendkívüli erőfeszítésekkel fejlesztette gazdaságát, egyes területen — különösen az alföldi részeken — intenzív agrárkultúrákat fejlesztett ki, és társadalmilag is emelkedni tudott. Anyagi színvonala a munkás és kispolgári életnivó között mozgott,

A parasztság differenciálódása nyomán mindössze 8—10%-ra tehető azoknak a felemelkedett paraszti elemeknek az aránya, amelyek már olyan földterületet halmoztak fel, hogy az számukra anyagi jólétet biztosított, és általában — különösen a nagy mezőgazdasági munkák idején, de esetleg állandóan is — idegen munkaerő alkalmazását szükségessé tette. Ezek a tehetősebb paraszti rétegek is kívül maradtak azonban az úri társadalom berkein; falusi életformájuk, kulturális szintjük — étkezési szokásaiktól eltekintve — alig különbözött más paraszti rétegektől.

A tőkés átalakulás magyarországi sajátosságai az ipari munkásság kialakulását is erősen befolyásolták, s a nyugat-európai országokhoz képest a folyamat számos sajátos vonását domborították ki.

Az előzőkben bemutatott fejlődés legközvetlenebb és egyben legkirívóbb hatását abban jelölhetjük meg, hogy a jobbágyi viszonyok felszámolását követően, a tőkés fejlődés első évtizedeiben nem az ipari munkásság gyors kifejlődése a legjellegzetesebb társadalmi vonás, hanem az agrárproletariátus hatalmas tömegeinek kialakulása a jellemző. Elsősorban arra kell utalnunk, hogy a lakosság túlnyomó többsége a 19. század második felében változatlanul a mezőgazdaságban keresett megélhetést, s ha az évszázad 40-es éveiben az akkor 12 millió lakosból csupán mintegy 250 ezer önálló iparos, céhes vagy manufaktúra-munkás található az országban, akkor gyökeres fordulatról még a századforduló idején sem beszélhetünk. Az 1900-as népszámlálás adataiból kitűnik, hogy Magyarországon a század végén meggyorsuló iparosodás ellenére is a kereső népességnek csak mintegy 10%-a talált megélhetést az iparban. Az ipari népességen belül a nagy- és kis iparban foglalkoztatott munkások száma 1900-ban alig haladta meg a 700 ezer főt, vagyis az ország kereső népességének mintegy egytizedét.

A munkásosztály kialakulását vizsgálva természetesen nem állhatunk meg a legszembetűnőbb jelenségeknél. A nyugat-európai országokhoz képest ugyanis nemcsak az agrárproletariátus túlsúlya, az ipari proletariátus rendkívül kicsiny létszáma jelentkezik sajátos vonásként. Maga az ipari munkásság kiala-

kulása is sok eltérő mozzanatra utal. Angliában vagy a kontinens nyugati felén az ipari forradalom kibontakozásakor a gyárakban alkalmazott ipari proletariátus jelentős, eleinte túlnyomó tömegei a régi kézi erőre alapozott manufaktúraipar munkás-gárdájából, az önálló műhelyek segédeiből és részben a modern tőkésipar versenye folytán nagyszámmal tönkrement tulajdonosaiból rekrutálódtak. Az ipari forradalom megindulása a század végi fellendülése idején a viszonylag nagymérvű munkás-kereslet a közép- és kelet-európai országokban nem tette lehetővé a nyugatihoz hasonló munkásforrások bőséges kiaknázását. Miután a megelőző évszázadok ipari fejlődési sajátossága az ipar minden formáját fejletlen szintre, szűk körre korlátozták, a nagyipar munkásigényét ebből a forrásból csak kis hányadban elégíthette ki. Ismételjük meg, részletesebb bontásban az idevonatkozó magyarországi adatokat. A 19. század 40-es éveiben 117 ezer önálló iparos, nagyjából ugyanennyi segéd és mindössze 23 ezer gyári, illetve manufaktúramunkás dolgozott az országban. A század második felében az ipari forradalom kibontakozása természetesen nem számolta fel az önálló kisipari egyszintenciákat; az önálló műhelytulajdonosok és segédek száma a századfordulóra kerekén 400, illetve 300 ezer főre emelkedett. A manufaktúramunkások elenyészően kicsiny száma pedig úgyszólván figyelembe sem jött a gyárak kialakulásánál. A jelentkező munkaerő-szükséglet legfőbb forrása tehát nem az ipar, hanem a mezőgazdaság, a falusi nincstelenség volt. A gyárak munkáslétszámának növekedése — 1880-ban 110 ezer, 1900-ban 320 ezer fő — elsősorban az agrárproletariátus egy részének ipari munkássá válása útján ment végbe.

Ez a különbség azonban már önmagában további sajátosságok forrásává vált. A gyárakban alkalmazott, a faluról, földmunkákról frissen érkezett paraszti, agrárproletár-tömegek az ipari munkában járatlanok voltak, s lényegében csak a segédmunkák ellátására alkalmazhatták őket. Az ipari forradalom által támasztott szakmunkásigényt, a gépek kezelésére könnyen betanítható korábbi manufaktúra- „részmunkást” a sajátos fejlődés következtében az országon belül alig találhattak. A szakmunkásszükséglet kielégítésének egyetlen lehetséges útja

tehát a külföldi munkások alkalmazása volt. Az évszázad utolsó harmadában a magyar ipar szakmunkásgárdájának számottevő hányada az Osztrák—Magyar Monarchia osztrák—cseh területeiről vándorolt át Magyarországra. 1875-ben Budapesten a gyári munkások 25, a leginkább szakmunkás-igényes vas- és gépipari munkásság 35%-a volt külföldi.

A munkásosztály e sajátos eredetének azonban a 19. században erősen ható másik következményére is utalnunk kell. A munkásosztály többségének falusi eredete és nagyobb részének tanulatlan ipari segédmunkákban való alkalmazása önmagában is szerepet játszott abban, hogy hosszabb időre konzerválja az átmeneti, a falutól, mezőgazdaságtól még el nem szakadt munkástípust. A kérdés azonban teljesen elválaszthatatlan az ipari forradalom azon sajátosságától is, hogy a közlekedés forradalmasítása megelőzte az ipar technikai átalakulását, s ezért a vasútépítés és a hatalmas egyéb közmunkák ugyancsak óriási tömegeket szívtak fel a mezőgazdaságból, s vezettek el a saját átmeneti munkástípus kialakulásához. Ezeknek köréből számosan vállaltak munkát átmenetileg az iparban is, pl. az élelmiszeripari üzemek kampánymunkái során, de viszonylag hosszú ideig nem váltak véglegesen munkássá.

Az ipari forradalom kései megindulása, s az iparosodás alacsony foka nem csupán a tulajdonképpeni ipari proletariátus számában s a faluval sokáig fennmaradó kapcsolatában, de magában az ipari munkásságnak sajátos összetételében is jelentkezett.

Az ipari forradalom sajátosságai folytán az iparesítés más munkástípus iránt támasztott igényt Magyarországon, mint Nyugaton. A vas- és gépipar — éppen a közlekedés forradalmasodása miatt — viszonylag jelentős súlya nagy keresletet teremtett a legjobban képzett szakmunkások iránt, másfelől viszont az iparág technológiai igényei folytán a tanulatlan segédmunkások nagy tömegeire volt szükség.

A vas- és gépipar jelentőségére utal a munkáslétszám szempontjából, hogy 1900-ban a gyári munkások — bányászat nélkül — közel 1/3-a ebben az iparágban dolgozott. Igaz ugyan, hogy ez a szám magában foglalja a segédmunkásokat is. Ennek

ellenére még így is legalább az ipari munkásság 1/5-ére becsülhetjük a vas- és gépipari szakmunkásság arányát. Ez a réteg, amely a kialakuló magyar munkásmozgalomnak is bázisát képezte, tömegénél fogva is nagymértékben befolyásolta a munkáosztály arculatát. A többi iparágban a munkáslétszám többségét a segédmunkások tették ki. E típus uralkodó szerepe az iparfejlődés sajátosságából következett. Az élelmiszeripar számos ága, elsősorban a malom- vagy a cukoriparra utalhatunk, nagymértékben idénymunkásokkal dolgozott. De nagy szükségletet támasztott ilyen nem állandó jellegű, teljesen tanulatlan munkástípus alkalmazására az építőanyagipar is. E két iparág pedig a munkásság több mint 1/3-át foglalkoztatta. Munkaerő-szükséglete biztos bázisra talált az agrárproletariátus körében, amely nem akarván végleg elszakadni a falutól, szívesen vállalt olyan munkát, amely lehetővé tette, hogy legalább a tavaszi, nyári nagy munkák idején visszatérhessenek falvaikba.

Hiányzott, illetve alig játszott szerepet a magyar munkáosztály soraiban az ipari forradalom — mindenekelőtt az angol ipari forradalom — oly jellegzetes munkástípusa, mint a betanított munkás, amely különösen a textiliparban nyert széles körű alkalmazást. Magyarországon a munkásoknak mindössze 6%-a dolgozott a textiliparban. Ha az egyéb betanított munkát nagyobb mértékben igénylő könnyűipari ágakat — bőr-, ruházati ipar — is figyelembe vesszük, az iparcsoportban dolgozók aránya akkor sem érte el a gyári munkásság egytizedét.

Ennek, az ipari forradalomból származó sajátos munkáösszetételnek másik vetülete a női és gyermekmunka — Nyugathoz képest — viszonylag kisebb szerepe is, hiszen elsősorban a betanított gépmunkát követelő textilipar tudta volna nagy tömegben alkalmazni a női és gyermekmunkásokat. Sem a nagy képzettséget igénylő szakmunkákra, sem a nagyobb fizikai erőt követelő tanulatlan munkára nem lehetett viszont nagy számban női vagy gyermekmunkát felhasználni. Igaz ugyan, hogy az élelmiszeriparban (cukorgyárak, dohánygyárak) nagyobb számban alkalmaztak női munkaerőt, ezek az iparágak azonban nem teremtettek olyan munkeroigényt, mint a textilipar. 1890-ben a magyar munkáosztály soraiban a női munkások száma mind-

ezek következtében nem érte el a 15%-ot. Még jelentéktelenebb volt a gyermekmunkások száma. Az 1885-ös iparstatisztika szerint 354 000 munkásból csak 12 000 volt 16 éven aluli. De az 1901-es, csak a gyáriparra kiterjedő adatfelvétel is csupán 5,2% 16 éven aluli munkást mutat ki.

Ha ezeket az adatokat összevetjük a nyugati országok iparfejlődésének kezdeti időszakát jellemző tényekkel, úgy kétségtelen jelentős különbségeket konstatálhatunk. Franciaországban — 1851-es adatok alapján — a munkáslétszám 40%-ára becsülük a női munkaerő arányát, Németországban a 19. század negyvenes éveiben kb. 25%-ra, Angliában is 25—30%-ra tehető a női munka részesedése.

Ami a gyermekmunkát illeti, ezt egyes adatok a 19. század közepén mind Francia-, mind Németországban a munkáslétszám 10—15%-ában jelölik meg.

Ha ugyan feltételezhetjük, hogy a gyermekmunka viszonylag kisebb arányában a kelet-európai országokban az ipari forradalom sajátosságai mellett az akkor már Nyugat-Európában évtizedek óta kialakult, viszonylag előrehaladott szociális törvényhozás is szerepet játszott. Ezzel magyarázható például, hogy a magyar bányászatban csak csekély mértékben alkalmaztak gyermekmunkaerőt. A női és gyermekmunka viszonylag általában kisebb aránya, mint a magyar munkásosztály kialakulásának jellegzetes tünete, az ipari forradalom magyarországi sajátosságaival függ össze.

Végül, a magyar munkásosztály kialakulásának sajátosságait nyomon kísérve, a kisipari munkások számának nagy arányáról kell megemlékeznünk. A kisipar ugyanis a nagyipari fejlődés lassúsága folytán, legalábbis ami a foglalkoztatott munkások számát illeti, egészen a 19. század végéig megőrzi vezető szerepét, s csupán a 20. század elején kerülnek a gyáripari munkások viszonylagos többségbe. (Lásd a 17. táblázatot.)

Az ipari forradalom sajátosságai tehát a számszerű növekedésen, a sajátos összetételen keresztül a nyugati országoktól számos vonatkozásban eltérően alakították a magyar munkásosztályt. A kialakulóban levő munkásosztály anyagi körülményeit is erősen befolyásolták az előzőekben vázolt sajátos tényezők.

17. TÁBLÁZAT

AZ IPARI MUNKÁSLÉTSZÁM
ALAKULÁSA

Év	Összes ipari munkás ezer fő	Gyári munkás ezer fő	Gyári munkás az összes ipari munkás %-ában
1890	488	165	33,8
1900	718	320	44,5
1910	978	510	52,1

Természetesen ez esetben is valamennyi közép-kelet-európai mezőgazdasági-paraszti országban megfigyelhető sajátosságokról van szó. Ezek sorából mindenekelőtt azt emelhetjük ki, hogy az ipari munkássá válás csak az ipari munkások egy részének — tönkrement önálló iparosok, részben céhlegények stb. — jelentett társadalmi s anyagi süllyedést; az agrárproletárok s falusi nincstelenek számára, mivel az ipari munkabérek magasabbak, s a rendkívül elmaradott gyári viszonyok is kedvezőbbek voltak, mint a mezőgazdaságiak, általában emelkedést nyújtott.

Ez mindenekelőtt logikusan következett abból, hogy az agrárproletariátus óriási létszáma folytán a falusi munkaerőpiacon sokkal nagyobb volt a kínálat és kereslet közötti különbség, mint a városokban. A mezőgazdasági munkabérek általában tehát messze elmaradtak az ipari munkabérek mögött, sokkal jobban, mint azt a jóval alacsonyabb falusi létfenntartási költségek indokoltta tették volna. Másrészt, s ez még tovább rontotta a mezőgazdasági munkások helyzetét, rendkívül nagyarányú volt körükben a munkanélküliség, a részleges — csak a szezonmunkák idejére korlátozódó — foglalkoztatás. A mezőgazdasági munkások helyzeténél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy esetükben nem csupán a munkaadó-bérmunkás viszonyt kell figyelemmel kísérnünk, hiszen helyzetüket — mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban — a továbbélő súlyos feudális maradványok is rontották.

Az 1907-ben hozott magyarországi ún. cselédtörvény — amelyet a korabeli irodalom rabszolgatörvénynek nevezett — megtiltotta a cselédnek a gazdaságból való eltávozását, lakásán idegenek fogadását, a sztrájkra való buzdításért pedig 60 napi elzárást helyezett kilátásba. A munkaidőt egyáltalán nem korlátozták, nyáron a 16—18 órás munkanap volt szokásos. A rendkívül alacsony cselédbérek zömét természetben fizették. Ugyanezek a feltételek jellemezték a mezőgazdasági munkások helyzetét is. A munkabérnek ugyan nagyobb részét kapták pénzben, de a férfi-napszámber a korabeli ipari átlagbéreknek csupán mintegy 50—60%-át tette ki. De még ezen alacsony napszámberék megszerzése is bizonyos fokig szerencsének számított, hiszen korabeli számítások szerint is a mezőgazdasági munkásnak legfeljebb egynegyede tudott évente 250 munkanapra foglalkoztatást találni.

Ha a gyáriparban viszonylag korlátozott volt a gyermekmunka, a mezőgazdaságban a századfordulón mintegy 300 000 7—14 év közötti munkásról adnak számot.

A női munka alkalmazásának számszerűen ugyan nehezen kimutatható, de elterjedt formája volt a ledolgozás, amikor a családok nőtagjai még ingyen napszámot is vállaltak, csak hogy a férfiak aratómunkához, részesföldhöz jussanak.

Lakásviszonyaikat talán legjobban az jellemezheti, hogy a cselédlakások 96%-a még az istállóval volt egybeépítve. A járványok és kórok ezen melegágyaiban óriási arányban pusztított a tüdővész, kirívóan magas volt a gyermekhalandóság. A cselédek és mezőgazdasági munkások többsége nem tudott sem írni, sem olvasni.

Ezekhez az állapotokhoz képest gyári munkássá válni — még akkor is, ha a falusi hagyományok, a földhöz való vonzódás, a gyári fegyelemtől való viszolygás az agrárproletárok előtt inkább a földszerzést, mint az ipari munkássá válást állította elérendő célként — általában az életkörülmények javulásával járt együtt. Egyrészt a városban, bármennyire is a társadalmi ranglétra alján s mint később még látni fogjuk, nyomorúságos körülmények között éltek a munkások, azok a feudális kötöttségek, a földesúri önkény, s a munkaereje szabad eladását

korlátozó törvények, amelyeket az agrárproletariátus esetében említettünk, nem sújtották.

Azok a munkások, akik képesek voltak elszakadni a falutól, s városba költözve véglegesen ipari munkássá váltak, jórészt a munkanélküliségtől is megszabadultak. A 19. század vége a kapitalizmus dinamikus korszaka Magyarországon; a gyárak munkáslétszáma is jórészt állandóan emelkedett, a városbővülés, építkezés stb. sokkal több munkaerő iránt támasztott keresletet, semhogy azt a városi munkaerő-kínálat kielégítette volna.

A munkaerő-kereslet s kínálat kedvezőbb aránya, még akkor is, ha a falusi munkanélküliség az ipari munkások helyzetét is befolyásolta, nyilván a faluhoz képest kedvezőbb bérviszonyokat alakított ki az iparban. Emelett az ipari bérek alakulásába bizonyos fokig maga a munkásosztály is közvetlenül beleszólhatott, a korán meginduló munkásmozgalom, a szervezkedés, a sztrájkok révén. Mindezek a körülmények együttesen azt eredményezték, hogy az ipari munkások munkabére kedvezőbb volt, mint az agrárproletároké, s életkörülményeik, társadalmi helyzetük is jobbnak ítéltető, mint a falun élő szegénységé.

Ez tehát azt jelenti, hogy jóllehet Magyarországon s általában a közép-kelet-európai országokban a kapitalizmus kialakulása gazdasági s társadalmi elmaradottságuk folytán a tömegek számára a nyugat-európainál jóval rosszabb életkörülmények, alacsonyabb munkabérek mellett ment végbe; maga az ipari forradalom nem eredményezte széles társadalmi rétegek, illetőleg a munkásosztály életkörülményeinek romlását. Ez minden olyan országra jellemző, ahol az iparosodás feudális eredetű nagybirtokra alapozott, elmaradott agrárfejlődés mellett ment végbe, ahol az ipari forradalom szinte kizárólagos munkaerő-forrását az agrárproletariátus képezte.

Ha azonban leromlás helyett inkább bizonyos fokú felemelkedésről beszélhetünk, ez nem áll ellentétben azzal a körülménnyel, hogy — mint arra már utaltunk — a fejlettebb tőkésországok munkásosztályainak életviszonyaival összevetve a magyarországi munkások kirívó nyomorúságáról kell számot adnunk. A nagy tömegű agrárproletariátus az ipari munkabérek alakulását is befolyásolta, különösen a tanulatlan munkák eseté-

ben, de természetesen ezen keresztül általában is leszorította az ipari munkabéreket.

Megállapítható, hogy a magyar munkásosztály átlagbére 40—50%-kal alatta maradt a nyugat-európainak. A századforduló körül a magyar munkás átlagos heti keresete 11,9 korona volt, Belgiumban 21,4, Franciaországban 25,4 koronának felelt meg a heti kereset. Ausztriában is mintegy 15%-kal magasabb heti bérekről számolnak be a rendelkezésünkre álló statisztikák.

A nominálbér-különbségek a létfenntartási költségekben fennálló eltérés miatt természetesen nem eléggé kifejezőek. Magyarországon az ország agrárjellege miatt alacsonyabbak voltak az élelmezési, s részben emiatt általában a létfenntartási költségek. De az alacsonyabb létfenntartási költségekben szerepet játszott az ország általános gazdasági és kulturális elmaradottsága is, a régi, elmaradott fogyasztási szokások, az igen alacsony kulturális és szociális igények stb.

Ennek nyomán alakult ki, hogy míg például Németországban egy munkáscsalád — átlagos fizetést, és 2 keresőt számolva — fizetésének 45%-át költötte élelmiszerre, Magyarországon — alacsonyabb élelmiszerárak mellett — 60%-át. A lakásköltségek nagyrészt azonos arányt tettek ki, de míg Németországban ruházkodásra és kulturális kiadásra a kereset 29%-a jutott, addig Magyarországon csak 13%.

Egyes számítások szerint 1905 és 1909 között az angliai átlagos reálórabéreket 100-nak tekintve, a német munkabérek szintje 68, a franciáké 51 volt. A magyarországi bérszint indexe ahhoz viszonyítva csak mintegy 30-ra becsülhető. Jellemző, hogy még az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás is alacsonyabb volt Magyarországon, mint a nyugati országokban. A fejenkénti gabonafogyasztás Magyarországon 124, Ausztriában 173, Németországban 197, Belgiumban 304 kg volt évente, a magyarországi cukorfogyasztás az angolnak 10, a svájcinak 16, a franciának 27, az ausztriainak 29, a németnek 32%-át érte el csupán.

A nyugat-európainál jóval alacsonyabb életszínvonalat nyújtó átlagos reálbérek nagy aránytalanságokat takarnak. A munkásosztály különböző rétegeinek bérezése természetesen minden

országban nagy különbségeket mutat. Az iparosodásban elmaradott országokban azonban a különbségek kiélezettebb formában jelentkeznek. Ennek okát abban találjuk, hogy a szakmunkások iránt jelentkező kereslet kielégítése — mint Magyarország példáján már utaltunk is rá — jórészt a fejlettebb iparral rendelkező külföldi országok munkásainak alkalmazása útján lehetséges, s azok számára részben az áttelepülés ösztönzésére, részben a fejlettebb országokban kialakult magasabb bérekhez való szükségszerű alkalmazkodás következtében a belföldi bérszínvonalhoz viszonyítva különlegesen magas béreket kellett fizetni. A tőkés viszonyok keletkezésének e bérezési sajátossága azután öröklődik, s a későbbi évtizedekben is a viszonylag magas szakmunkásbérekben jut kifejezésre. Ezekhez viszonyítva az egyéb — az úgyszólván korlátlan munkaerő kínálat által meghatározott — munkáskategóriák bérezése aránytalanul alacsony volt. A szakmunkások és tanulatlan munkások bérezése között fennálló különbségek ugyan nem öltöttek olyan arányokat, mint a gyarmati országokban, mégis különlegesen éles belső aránytalanságokra vezettek. A 20. század elején a gyári munkásoknak 5—6%-a mintegy háromszor többet keresett, mint a gyáripari átlagbérek, s négy-öttször többet, mint a munkásság egyötödét kitevő legalacsonyabb bérekért dolgozó munkásrétegek. Míg a felsőbb kategóriák keresete elérte, megközelítette a tisztviselői, kispolgári egzisztenciák alsóbb csoportjainak szintjét, addig a rosszul fizetett tanulatlan munkások bérezése nem érte el a létminimum határát sem.

A munkásosztály helyzetét, s ennek sajátos vonásait azonban nem csupán a nyugat-európainál alacsonyabb bérszínvonal és annak kiélezettebb belső aránytalansága jellemezte, hanem a munka- és életkörülmények általában kedvezőtlenebb alakulása is. A fejlettebb tőkésországokban a nagy tömegű, a szervezettség magasabb fokára jutó munkásosztály évtizedeken át folytatott, számos kudarc és vereség ellenére is alapjában sikeres harca, a tőkés viszonyok és a technika fejlődése, a termelés fokozásának modern technikai, szervezési lehetőségei a gyári körülmények javulását, a kapitalizmus korai évtizedeire jellemző embertelen feltételek fokozatos fejlődését eredményezték. A 19. század vé-

gére éppen ezért Angliában és a kontinens nyugati országaiban lényeges változás következett be a század elejéhez viszonyítva. A legszembetűnőbb előrehaladás a munkanap lerövidítése terén figyelhető meg. Angliában a 19. század 80-as éveiben a főbb szakmákban már heti 53—54 órás munkaidővel dolgoztak. Németországban a 20. század elején átlagosan 9 és fél órás napi munkaidő alakult ki.

Magyarországon ellenben még a századforduló idején sem került sor a munkaidő törvényes korlátozására vagy jelentősebb gyakorlati leszorítására. 1901-ben pl. az üzemek 10%-ában 12 órás vagy annál is hosszabb munkaidővel dolgoztak, s több mint 60%-ában 10—12 órás munkaidő volt. Az üzemeknek tehát nem is egészen egyharmadában találhatunk csak 10 óránál rövidebb napi munkaidőt. Nagyjából azonos arányt állapíthatunk meg a munkáslétszám alapján is. A munkásoknak mintegy háromnegyede 10 óránál hosszabb munkaidővel dolgozott. A helyzet egy évtized múlva is lényegében hasonló. Az átlagos napi munkaidő az 1880-as években Budapesten 12 órát tett ki, az I. világháború előtti években 10 és fél órát.

A hosszú munkaidőt különösen nehezen elviselhetővé tették az elmaradott gyári munkakörülmények. A fejlettebb tőkésországok modern gyáróriásai már több kényelmet, egészségesebb munkafeltételeket és bizonyos szociális létesítményeket nyújtottak a századforduló körüli években. A magyar iparfelügyelői jelentések viszont drámai, a korai angliai gyári viszonyokra emlékeztető képet festenek még a 20. század eleji magyar gyári viszonyokról. „A műhelyek bűzös, piszkos lyukak, mosdóeszköznek vagy szellőző készüléknek nyoma sincs”, olvashatjuk egy csavargyárról. „A tuberkulózisnak oly mérvű terjedése észleltetett például egyik szövőgyár nőmunkásai között — állapítja meg az 1910. évi jelentés —, hogy egy év alatt csaknem egynegyed részük betegedett meg”. Közel ötezer üzem közül mindössze 109-ben voltak gyári mosdóhelyiségek, 75-ben étkeзде és 7 gyárban — 500 gyermek részére — óvoda.

A viszonyok súlyos elmaradottsága ellenére is nyilvánvaló, hogy a századforduló körüli Magyarország ipari munkaviszonyai, amikor a néhány évtizeddel korábbi európai helyzetre

emlékeztetnek is, mégsem azonosak az ipari forradalom angliai nyomorával, azokkal az elviselhetetlenségig embertelen körülményekkel, amelyeket a 18. század végéről, a 19. század elejéről szóló angol munkáshelyzetet tárgyaló leírások nyújtanak. Ennek magyarázatát elsősorban abban lelhetjük, hogy az európai munkások által a 19. század második felére, végére kivívott nemzetközi vívmányok már éreztették hatásukat Magyarországra is.

Magyarországon tehát a 19. század második felében és az I. világháború előtti másfél évtizedben megindult és részben lejártszódott a gazdaság és társadalom modernizálódási folyamata, amelynek lényegét a tradicionális feudális viszonyok lebontása és a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok, az ipari forradalom gazdasági, technikai és társadalmi folyamatainak kibontakozása képezte. Ez a fejlődés jelentékeny időbeni késést mutatott Nyugat-Európához képest. A fél évszázaddal később lezajlott folyamat tendenciájában és irányában kétségtelenül hasonló volt a nyugat-európai ipari forradalomhoz, s hasonló növekedési dinamizmus alakult ki. A modernizálódás ugyancsak a gazdaság minden ágára és területére — a mezőgazdaságtól a bankrendszeren és a közlekedésen át az iparig — kiterjedt, s nagy horderejű társadalmi változásokat indított meg.

Mindezek ellenére a magyarországi — és általában a kelet-európai — ipari forradalom mégsem egyszerűen a nyugat-európai ipari forradalom kései másolata, megismétlődése volt. A sajátos fejlődési feltételek az ipari forradalom más modelljét termelték ki, mint a kontinens nyugati felén. Nyugat-Európában a modernizálás eredményeként a gazdaság és a társadalom radikális átalakulása következett be. Történelmileg rövid idő alatt, mintegy robbanásszerűen alakult át a tradicionális gazdaság és társadalom tőkés gazdasággá és társadalommá. Néhány évtized leforgása alatt az ipar nemcsak dinamizmusával és nemzetgazdasági hatásával, de súlyával, a gazdaságban betöltött közvetlen szerepével is meghatározóvá, a nemzetgazdaság vezető ágává vált. Az ipari forradalmon átment nyugat-európai országok ipari országokká váltak.

Minderről az első világháború előtti Magyarországon nem beszélhetünk.

A gazdasági növekedésre ható belső és külső tényezők ugyanis nem idéztek elő olyan együttes feszítő hatásokat, nem termeltek ki olyan „kihívást”, belső nekifeszülést, amelyre a robbanásszerű ipari forradalom és iparosodás az ország ipari jellegűvé válása adta volna meg a választ, a feloldozást.

A Magyarországot (és Kelet-Európát) ért „kihívás” sokkal inkább az általános európai viszonyokban rejtett, semmint a belső fejlődés szükségszerű feszültségében. Az ipari forradalmon túljutott és gyorsan iparosodó Nyugat-Európa egyre táguló agrárfelvevő piacai adnak nagy lökést a jobbágyi kötöttségekkel lebéklyózott, stagnáló, illetve csak nagyon lassan fejlődő magyar mezőgazdaság modernizálásához és ezzel összefüggésben a modern infrastruktúra és bankrendszer kiépítéséhez. Az iparosodott Nyugat, s elsősorban az Osztrák—Magyar Monarchia fejlettebb nyugati területei meghatározó szerepet játszó tőkebefektetéseivel, hiteleivel azután az ipar kiépülése is megindul, s bizonyos szintre emelkedik, de mindvégig igazodva a hitelezők nyersanyagkitermelési igényéhez, közlekedési-szállítási érdekeihez, s az ország fennmaradó agrár jellegéhez. Ennek következtében azután Magyarország belső gazdasági és társadalmi struktúrája lényegesen átalakult, de mégsem változott meg gyökeresen, nemzetközi gazdasági kapcsolata pedig lényegében nem módosult, s továbbra is megmaradt a Monarchia iparosodottabb területei agrár szállítójának szerepkörében.

Az iparosodottság alacsony foka mellett pedig ugyanezen okok és hatások következtében a gazdaság minden szférája, a mezőgazdaság is megőrizte a korábbi elmaradottság számos nyomát és elemét, s a társadalom is magán viselte a paraszti túlsúly, a dzsentri jellegű középrétegek és arisztokratikus elemekkel átszőtt uralkodó osztályok feudális hatásait.

Ezzel válik teljessé a kép a későn megindult, felemásan, ellentmondásosan véghezvitt, sőt valóban végig sem járt, befejezetlenül lezárt ipari forradalomról, amely, ha magasabb szintre is jutott mint a legtöbb kelet-európai országban, mégis alapjában azokhoz hasonlóan jellemezte Magyarországot is.

II. rész

A gazdaság új létfeltételei és a fejlődés megtorpanása (1919—1944)

1. Háborús leromlás és új létfeltételek

Az első világháború kitörésével véget ért az a közel fél évszázados gazdasági fejlődési folyamat, amelynek keretében Magyarország gazdasága a tradicionális állapotból kibontakozva a tőkésedés útjára lépett. A háború kitörése nem csupán félbeszakította a fejlődés folyamatát, de a modern háború igényeire fel nem készült gazdasági életben súlyos zavarokat okozott. A gazdaság háborús átállítása nyomán csak néhány iparágban bontakozhatott ki egyoldalú hadikonjunktúra, a gazdasági élet más területein viszont a nyersanyag- és munkaerőhiánynak és már viszonylag korán a termelés visszaesésének, leromlásának jelei mutatkoztak. Különösen súlyos helyzet bontakozott ki a mezőgazdaságban, ahol a férfi munkaerő legalább 50%-a hiányzott, ahol a lóállomány katonai mozgósítása az igaerő jelentős részét elvonta, ahol az állatállomány csökkenése a földek növekvő részének műveletlenül hagyása következtében a hozamok gyorsan estek vissza. A mezőgazdasági termelés a háború utolsó két esztendejében a korábbi szint 50—60%-ára süllyedt, és az országban katasztrofális élelmiszerhiány lépett fel.

A szén és vastermelés is csökkent, jóllehet mindkettő közvetlen kapcsolatban állt a hadigazdaság igényeivel. Ami pedig a fogyasztási iparágakat illeti, itt a háború utolsó éveiben a termelés visszaesése teljes gazdasági összeomláshoz vezetett. A háború végére nem csupán a hátországot nem tudták élelmezni és ruházni, de a frontokon harcoló katonaságot sem. A hadikiadások ugrásszerű növekedése belső kölcsönökből és más finanszírozási forrásokból nem volt fedezhető, így az állam

növekvő bankjegykibocsátással próbálta az államháztartás növekvő szükségleteit kielégíteni. A zsugorodó árukészletekkel szemben tehát egyre több pénz került forgalomba. Az árak gyorsan növekedtek, s a pénz értéke 4 esztendő alatt a háború előtti szint 43%-ára esett vissza.

Magyarország háborús gazdasági összeomlását tehát a háború idején meginduló és gyorsan kibontakozó infláció tetőzte be. 1918 kora őszen a gazdasági szakemberek jórészt tisztában voltak azzal, hogy az ország — hasonlóan az egész Monarchiához — közvetlen csőd előtt áll, s még egy háborús telet aligha fog átvészelni. 1918 őszen a katonai összeomlás és forradalom gazdaságilag tönkrement, alacsony termelésű, alapvető működési zavarokkal küszködő országot talált, ahol a gazdasági csőd a korábban is jelentkező szociális problémákat kiélezte, s a megoldásukra irányuló politikai-gazdasági intézkedéseket különösen időszerűvé tette. Az 1918 őszen és 1919 tavaszán Magyarországon lezajlott mozgalmak két ütemben, s egymástól eltérő irányban keresték a magyar gazdaság helyzetének orvoslására a megfelelő intézkedéseket. Az 1918 októberi, *Károlyi Mihály* vezette polgári demokratikus átalakulás a feudális maradványok felszámolására törekedve elsősorban a politikai és társadalmi életet kívánta demokratizálni, célkitűzései — a súlyos helyzetből fakadó rövid távú kényszerintézkedéseken túlmenően — a gazdasági életet elsősorban a földbirtokreform terve révén érintették. A polgári demokratikus átalakulás azonban a pillanatnyi gazdasági nehézségeken is képtelen volt úrrá lenni, s a forradalom radikalizálódásában ez nyilván szerepet játszott. A tömegek egyre erősebben a kommunisták mellé álltak, akiktől a szocialista társadalmi rend megvalósítása révén súlyos szociális és gazdasági problémáik megoldását is remélték. Az 1919 márciusában hatalomra került, *Kun Béla* vezette Tanácsköztársaság az ipari, bányászati és kereskedelmi üzemek államosításával, a nagybirtok kisajátításával akarta a magyar gazdasági életet új alapokra helyezni, s mind a pillanatnyi nehézségeket megoldani, mind az ország gazdasági elmaradottságát leküzdve, gyors gazdasági fejlődést megindítani. Intézkedései ugyan javítottak átmenetileg a munkások szociális helyzetén, de a termelés

leromlásából, a Magyarország ellen fenntartott blokád következményeként súlyosbodó nyersanyaghiányból és az ország területe egy részének elszakadásából fakadó gazdasági zűrzavaron 3 hónap alatt nem tudott úrrá lenni. Ami pedig távolabbi terveit illette, ezeket 1919 augusztusában bukása és az ellenforradalom hatalomra kerülése egyelőre levette a napirendről.

A háborút követő forradalmak történelmi kísérlete a magyar társadalom és gazdaság gyökeresen új útjának megnyitására kudarcba fulladt. Az ellenforradalom napok alatt visszaállította a magántulajdon-rendszert. Ennek ellenére a magyar gazdaság fejlődése 1919 után mégsem lehetett egyszerűen a korábbi folytatása. A tulajdonviszonyok a régiék maradtak, de a gazdasági élet egyéb feltételei gyökeresen megváltoztak. Mindenekelőtt a háború elvesztése az Osztrák—Magyar Monarchiában már korábban is egyre erősebben jelentkező centripetális erők felülkerekedéséhez vezetett. Az 1918 őszi forradalmak a Monarchia felbomlását eredményezték, amelyet erősített a győztes nagyhatalmak hasonló szándéka. Az 1919. évi Párizs környéki békék pedig mindennek jogi szentesítést adtak. A volt Monarchia, amelynek keretei között a magyar nemzetgazdaság modernizálásának első fázisa lezajlott, három önálló államnak adta át helyét, s emellett jelentős területei a megerősödő szomszéd államok integráns részeivé váltak.

Magyarország, amelynek új határait a trianoni békeszerződés szentesítette, teljesen átalakult. Az új 92,6 ezer km²-es országterület a háború előtti terület 32,7%-át tette ki, s az új határok között élő kerekén 7,6 milliós lakosság a régi lélekszám 42%-a volt. A korábbi Magyar Birodalomhoz tartozó Horvátország, valamint a Magyar Királyság egyes déli területei — elsősorban a Vajdaság — az újonnan kialakult — Szerbiához képest területileg és lakosságszámot tekintve egyaránt közel háromszorosra növekedett — Jugoszláviához került. Erdély és az ún. partiumi határterület a kétszeresre bővült Románia részévé vált. A túlnyomóan szlovák lakta volt felvidék az újonnan létesült Csehszlovákia, míg a nyugati határvidék, Burgenland Ausztria része lett.

Magyarország esetében a bekövetkezett változás gazdasági

szempontból nemcsak arra vezetett, hogy az ország merőben új gazdasági egységgé vált, de a gazdaság létfeltételei is lényegesen átalakultak. Az új országterületen a megmaradt ágazatok eltérő súlya a gazdaság szerkezetét általában is megváltoztatta,

18. TÁBLÁZAT

A NÉPESSÉG FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZTLÁSA %-BAN

Ágazat	A háború előtti országterületen	Az 1920. évi országterületen
Östermelés	64,5	55,8
Bányászat és ipar	17,1	21,4
Kereskedelem és közlekedés	6,5	8,7
Egyéb	11,9	14,1

az országot eleve iparosodottabbá tette, s az ipar belső arányait is lényegesen átalakította. (Lásd a 18. és 19. táblázatot.) A változások legfőbb mozzanata abban jelölhető meg, hogy az ország kiszakadt a korábbi monarchiai gazdaság úgyszólván önellátó egységéből, s minden átmenet nélkül erőteljesen külkereskedelemre utalt országgá vált, zárt belső kapcsolatai helyett kikerült a világpiacra. A háború előtti Magyarország kivitelének 70—80%-át a Monarchia osztrák—cseh tartományai vették fel, amint a szükséges importcikkek is hasonló arányban ugyanazon területekről származtak. A Monarchián belüli kereskedelmet vámok nélkül, a közös pénzrendszer, az összekapcsolódó bank- és hitelrendszer, egységes árstruktúra alapján deviza nélkül, lényegében belkereskedelmi jelleggel bonyolíthatták le.

A gazdaság helyzete azonban most teljesen megváltozott.

A nemzetgazdaság nem funkcionálhatott nagyarányú és valószínűs, tehát a világpiacon, világpiaci árakon, devizafizetésekkel folytatott, vámakadályokkal nehezített külkereskedelem nélkül.

Elengedhetetlen volt a nagyarányú behozatal, mindenekelőtt nyersanyagokból. Az új országterület ércekben, fémekben, fában szegény volt és az ipari nyersanyagok — a textilipari nyersanyagokat is figyelembe véve — majd minden területén importra szorult. A területi változások során számos meglevő ipari termelő kapacitás vesztette el nyersanyagbázisát; a kohászat termelőképességének pl. 31%-a, a vasérctermelésnek viszont csupán 11%-a maradt az új országterületen. Hasonló volt a helyzet a faiparban, amelynek nyersanyagbázisát képező erdőterület legnagyobb része korábban a nemzetiségi területekre esett, s csupán 16%-a állt továbbra is rendelkezésre. A hatalmas exportkapacitáshoz képest a legerősebb iparág, a malomipar nyersanyagforrása is szűkösnek bizonyult. A megmaradt 65 millió mázsás őrlőkapacitással szemben az ország szántóterülete — az adott termelési színvonal mellett — legjobb termés esetén

19. TÁBLÁZAT

A FŐBB IPARÁGAK TERMELÉSE AZ ÚJ ORSZÁGTERÜLETEN

Iparág	A háború előtti termelés %-ában
Vas- és fémipar	50,7
Gépipar	82,2
Építőanyagipar	59,7
Faipar	22,3
Bőripar	57,8
Textilipar	41,8
Ruházati ipar	74,7
Papíripar	23,4
Élelmiszeripar	56,2
Vegyészeti ipar	54,9
Nyomdaipar	89,2
Összesen:	55,1

is csak 20 – 28 millió mázsás gabonamennyiséget biztosíthatott. A vasipar, textilipar, élelmezési ipar egyes ágazatainak foglalkoztatásához is szükséges nyersanyagbehozatal mellett természetesen fennállott a gépek, felszerelések importjának igénye is. A behozatal korábbi legnagyobb készárutételei egy ideig — még gyorsan fejlődő gazdaság esetén is — ugyancsak pótolhatatlan cikkek maradtak.

A magyarányú behozatal természetesen önmagában is szükségessé tette a megfelelő kiviteli ellentételek biztosítását. A magyar gazdaság számos alapvető ágazata ugyanakkor termelőképességének a belső piac felvevőképességét meghaladó mérete miatt — ezek az arányok a Monarchia körülménye között jöttek létre, s csak az új helyzetben váltak aránytalanossá — önmaga is külső piacokra, export útján történő értékesítésre szorult. Ez jellemezte elsősorban a nemzetgazdaság legerősebb ágazatát, a mezőgazdaságot. A magyar mezőgazdasági termények jelentős része külső piacon talált elhelyezésre. Az 1920 utáni Magyarország területére számítva 1913-ban a mezőgazdaság összes termelésének — értékben — 27%-a került kivitelre. Noha a területváltozás hatására az ország iparosodottabbá vált, a belső piac a mezőgazdasági termést csak nagyon nagy életszínvonal-emelkedés esetén szívhatta volna fel, amire nem került sor, s ezért a mezőgazdasági termények számára a kiviteli lehetőségek biztosítása életbevágóan fontos volt.

Hasonló volt a helyzet az ipar legerősebb ágait illetően is. Az exportra felépített magyar élelmiszeripar kapacitásának — elsősorban a malom- és söripár budapesti centralizáltsága folytán — 56%-a maradt az új határok között, vagyis a területhez és lakosságszámhoz képest aránytalanul nagy hányada, ami az iparág exportra utaltságát csak növelte. A nehézipar legerősebb ága, a vasúti közlekedési eszközök gyártása a háború előtt ugyan nem volt exportiparág, de alkalmas volt a belső piac igényeinek kielégítésére. Az új területen azonban a régi vasúthálózat 38%-ával szemben a termelési kapacitásnak mintegy 4/5-e maradt meg, s ez ismét kiviteli szükségletet támasztott.

A magyar nemzetgazdaság tehát mind a kivitel, mind a behozatal terén szoros kapcsolatba került a világgal. Szükséges

ugyanis hangsúlyozni, hogy a változás nem csupán abban jelentkezett, hogy az ország gazdasága külkereskedelemre utalt gazdasággá vált, de abban is, hogy mintegy egy csapásra döntő jelentőségre emelkedtek a világpiac értékesítési és árviszonyai. Korábban a Monarchián belül, a monarchiai védővámok segítségével a magyar gazdaság úgyszólván független volt a világpiac hatásaitól. A háború utáni helyzetben a külkereskedelmi kapcsolatok révén a magyar nemzetgazdaság tehát mintegy „kikerült” a világpiacra, s ennek következtében az árviszonyok révén felszínre került a termelés technikai elmaradottsága, a magas, a világpiaci árakat meghaladó termelési költsége, amely egyrészt az értékesítés súlyos akadályává vált, másrészt a nélkülözhetetlen behozatal következtében a korábban teljesen ismeretlen devizakérdést állította előtérbe. A nemzetgazdaság működésének elsődleges követelményévé vált tehát az exportképesség biztosítása, és a devizabevételek fokozása.

A magyar gazdaság új létfeltételei között különleges jelentőségre emelkedett a felhalmozás és beruházás eddigi mértékének jelentős bővítése. A gazdaság tőkeszükséglete ugyanis az új helyzetben lényegesen növekedett. Egyrészt hatalmas beruházások váltak szükségessé a gazdaság exportképes ágainak megteremtéséhez (akár a régi ágazatok termelékenység, versenyképességi szintjének emelése, akár új versenyképes ágak kiépítése formájában), másrészt egyes ágazatokban az importot helyettesítő termelés elkerülhetetlenül szükséges fejlesztéséhez.

A gazdasági rekonstrukció megnövekedett tőkeigénye ugyanakkor olyan helyzetben jelentkezett, amikor a magyar gazdaság finanszírozása is hatalmas megrázkódtatást szenvedett. A dualizmus időszakában a Monarchia nemcsak egységes árupiacot, de egységes pénzüpiacot is alkotott, s ezért a magyar gazdaság finanszírozásában a monarchiai források rendkívül nagy szerepet játszottak. Az új helyzetben nemcsak hogy megszűnt a korábbi pénz- és hitelpiac egysége, de a bécsi pénzcsoportok is elvesztették korábbi erejüket, Ausztria maga is adós országgá vált. A hagyományos külső források tehát kiapadtak. (S ehhez járult a Monarchián kívüli legfőbb hitelező, Németország átmeneti

kiesése is.) Miután a dualizmus évtizedeiben a magyar gazdaság finanszírozását 40%-ban külső, főként osztrák forrásokból biztosították, s ez utóbbi tőkék még a 20. század elején is a befektetések 1/4-ét tették ki, nyilvánvaló, hogy a kiesés okozta nagy vákuum nem volt könnyen betölthető.

Mindezek a változások bonyolult helyzetet teremtettek, s elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokat okoztak. A megrázkódtatások annál is súlyosabbak voltak, mivel a történelem olyan helyzetben tette fel az önmagában is nehezen megoldható leckét, amikor egyébként is a legkritikusabb gazdasági helyzet állott elő, s az ország a háborús vereség és kimerülés, termelési dezorganizáció, a pénzügyi erő kiapadása, rohamossá való pénzromlás, általános áruhiány és éhínség káoszába sülyedt.

A háború végén előállott gazdasági kimerülés a forradalmak erőfeszítései ellenére az újabb hazai események, majd az ország jelentős részének idegen megszállása nyomán mit sem enyhülhetett. A termelés színvonala változatlanul nagyon alacsonyan stagnált.

A nemzetgazdaság szerkezeti arányaiból következett, hogy az ország gazdaságának általános helyzetét mintegy meghatározták a mezőgazdaság viszonyai. Nem feledhetjük, hogy a háború előtti Magyarország egyoldalú agrárország volt, s — az 1920. évi országterületet alapul véve — a nemzeti jövedelem 58%-a a mezőgazdaságból származott, míg az ipar részesedése csak 28, a kereskedelem és a közlekedés részesedési aránya 14% volt. A mezőgazdaságban a háború végén bekövetkezett dezorganizáltságból való kiemelkedésre hosszú ideig nem kerülhetett sor. Katasztrofális volt a helyzet még az 1920-as évek elején is. 1920-ban a búza termésmennyisége alig múlta felül az 1911—15-ös évek termésmennyiségének felét, 1921-ben is közel 30%-kal maradt el attól, ami egyrészt a learatott terület csökkenéséből, — az előbbi évek sorrendjében 30, illetve 24%-kal — valamint az átlagtermés hanyatlásából fakadt. Hasonló volt a helyzet más termékek és az állattenyésztés esetében is. Az állatszám még az 1922. évben is jelentősen — a juhállomány 44, a sertésállomány 37, a szarvasmarha-állomány pedig 15%-kal — elmaradt a háború előtti szint (az 1920. évi területre számított 1911. évi

állapot) mögött. A mezőgazdasági termelés 1919-ben a háború előtti szint $1/3$ -a, 1920-ban 50—60%-a körül mozgott.

A mezőgazdasági termelés alacsony színvonala a gazdaság egyéb területeinek helyzetét is meghatározta. Az ország adott gazdasági struktúrája következtében a mezőgazdaság bénultsága a külkereskedelmet is lehetetlenné tette. Magyarország ezekben az években úgyszólván teljesen elveszítette export-lehetőségeit: a magyar mezőgazdasági kivitel — azonos területre számítva — 1920-ban a háború előtti export 21%-át és 1921-ben is csak 41%-át érte el. Az ipari export is visszaesett: 1920-ban a háború előtti szint 40, 1921-ben pedig 57%-án állott, ugyanakkor a háború előtti ipari nyersanyagimport $1/6$ -át— $1/4$ -ét sikerült csak biztosítani.

Mindez az *ipar* talpraállását is lehetetlenné tette. A legsúlyosabb helyzet a volt hadiipari ágazatokban bontakozott ki, amelyek teljesen vagy majdnem teljesen szüneteltek. Ebben szerepet játszott, hogy a Szövetségi Tanács augusztus 19-i döntése ellenére, a román kormány a Monarchia hadserege által Románia megszállása során okozott károkra hivatkozva a megszállási területekről — egyes, feltehetően túlzó, egykori becslések szerint — 1,5 milliárd aranykorona értékű gépet és gépi felszerelést szerelt le és szállított ki. A nehézipar általában válságos helyzetben volt. A vasgyárak termelőképességük 30%-át használták ki, a cementipar mintegy 25%-át. Az általános fűtő- és nyersanyag-hiány miatt, amihez a pécsi szénmedence jugoszláv megszállása is hozzájárult, más iparágak is kapacitásuk töredékét használták csak ki. A gyáripár termelése 1920-ban egészében a háború előtti szint 35—40, 1921-ben 51%-át érte csupán el.

A gazdasági élet bénultsága, az alacsony termelési szint körülményei közepette a háború végére bekövetkezett pénzromlás megállíthatatlanul tovább gyorsult. A korona értéke 1919 nyarán a háború előtti szintnek már csupán 15%-án állt, 1920 februárjára viszont az 1919. nyári színvonalnak is $1/8$ -ára süllyedt.

Magyarország gazdasága tehát a háborút követő években rendkívül kritikus helyzetbe került. Ez nem csupán a háborús

gazdálkodásból békegazdaságba való átmenet általában tapasztalható nehézségeit vagy a háborús kimerülés különösen vesztes országokra jellemző problémáit tükrözte, hanem azokat a sajátos körülményeket is, amelyek a Monarchia felbomlásából, valamint Magyarország területének és gazdaságának lényeges összeszűküléséből fakadtak. A gazdasági élet funkcionálásának biztosítása tehát egyben új nemzetgazdasági egység megszervezését is követelte, s ez csak abban az esetben volt biztosítható, ha a gazdaság működésének piaci és finanszírozási feltételeit megteremtik.

2. Piaci viszonyok és finanszírozás — az állam és a külföldi tőke szerepe

A külkereskedelemre utaltság új helyzetének kialakulása, ami egyben a világpiacra kényszerítette a magyar gazdaságot, különösen kedvezőtlen nemzetközi gazdasági viszonyok között játszódott le. A háború utáni világ gazdaságot ugyanis súlyos piaci krízis nyomasztotta. Ez részben annak nyomán állt elő, hogy a proletárforradalom oroszországi győzelme következtében az orosz piac jórészt elveszett az európai export számára. Ez annál is érzékenyebben érintette az európai országokat, mivel a háború idejétől tengerentúli piacaik is összeszűkültek. Az Egyesült Államok életörése és más tengerentúli országok gyorsuló iparosodása egyre bizonytalanabbá tette az európai országok exportját, sőt egyes vonatkozásban nyersanyagbeszerzési lehetőségeit is. Mindez a hagyományos európai termelési ágak létalapjait támadta meg, s lényeges átalakítását tette szükségessé. Az ipari termelés ennek következtében elvesztette korábbi dinamizmusát, jóval lassabban fejlődött, s a háborút követő évtized csúcspontján, 1929-ben is csak 28%-kal haladta túl a háború előtti szintet. Az európai gazdaság legjellegzetesebb háború utáni vonásaként azonban a külkereskedelem még ennél is kedvezőtlenebb fejlődési tendenciát mutat. A két világháború között ugyanis az európai külkereskedelem csak egyetlen évben,

1929-ben érte el, illetve haladta túl (3%-kal) a háború előtti külkereskedelmi szintet, s a többi években, beleértve az 1930-as évtizedet is — az árváltozások kiküszöbölésével számítva — végig jelentősen, 20—30%-kal alatta maradt annak.

Az értékesítés európai gondjait különösen súlyosbította a mezőgazdasági termékek összeszűkült piaca. A háború után az agrártermékek európai piacaira tartósan benyomultak az amerikai termékek. Nem utolsósorban ezzel függött össze, hogy a világ gabonaexportjában a tengerentúli gabona részesedése a háború előtti években (1901 és 1910 között) soha sem haladta meg a 10—15% közötti arányt. Az 1920—1930 közötti években azonban ez az arány már 25—30% közötti szintre emelkedett.

A különlegesen kiélezett világpiaci verseny, a háború által felszított nacionalista szenvedélyektől is előmozdítva, a nemzeti piacok legerőteljesebb védelmének és a piachódítás célját is szolgáló protekcionista vámpolitikának nyitott utat. Franciaország sorozatos vámemeléseket hajtott végre, az Egyesült Államokban 1921 májusában, Angliában, Svájcban és Spanyolországban ugyanezen év nyarán és őszén léptettek életbe magasabb vámtételeket, az 1921 júliusában kiadott új olasz vámtarifa pedig a háború előttinek 10—15-szörösére fokozta a vámokat.

Magyarországon mindezek a tendenciák kiélezettebben jelentkeztek. Az elmaradottabb termelési, termelékenységi színvonal következtében fellépő világpiaci versenyképtelenséget a protekcionista védőfalak súlyosbították. Ugyanakkor viszont a még fokozottabb elzárkózás törekvéseit erősítve áttörhetetlen körbe szorították az elsődlegesen agrár jellegű országot. De nem volt kedvezőbb a helyzet Magyarország számára a belső piac vonatkozásában sem. A magyarországi belső piac — mint általában az erősebben agrár jellegű országok belső piaca — soha sem volt túlságosan fejlett. A világháborút követően azonban lényegesen összeszűkült. Az új országhatárok következtében elsősorban a fejlettebb iparágak belső piacának terjedelme szűkült erősen, a háborús nyomor, s a súlyos gazdasági leromlás pedig mind az egy főre jutó élelmiszer-, mind az egy főre jutó iparcikkfogyasztást erősen visszavetette. Elsősorban társadalmi szempontból jelentkezett az igény, de a belső piac kiterjesztésé-

nek is eszköze lehetett volna a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása. Erre azonban nem került sor. Az 1921-ben törvénybe iktatott földreform a földterület mindössze 5%-át vette igénybe, így a nagybirtokrendszert nem számolta fel.

A szűk piaci lehetőségek, az alacsony és lassan emelkedő fogyasztási színvonal közepette a piac bővítésének legkézenfekvőbb tartalékát a külföldi árucikkek hagyományos magyarországi piacának elhódítása jelenthette, ami főként az ipar fogyasztási ágazatai számára bővíthette a piacot. A hazai piacok hatékony védelmének világtendenciája Kelet-Európában annál is erősebben jelentkezett, mivel az önálló államiság kereteinek gazdasági megalapozását nem utolsósorban a gazdaság önállóságával igyekeztek előmozdítani.

Az objektív feltételek önmagukban is kedveztek az ilyen törekvéseknek, hiszen a sűrűlődségi felületek megnövekedtek. A vámhatárok hossza Európában 6—7000 km-rel megnyúlt, a korábbi 13 pénzrendszer helyébe 27 önálló pénzrendszer lépett, s egyedül a volt Osztrák—Magyar Monarchia helyén 7 önálló vámterület keletkezett.

A politika folytatásaként az új közép- és kelet-európai államok, s közöttük Magyarország egyik első gazdaságpolitikai törekvése volt az önállósulás „lehetőségeinek kihasználása” és feltételeinek megerősítése, amit ekkor a térség minden országában úgy értelmeztek, hogy a régi gazdasági szálakat minél teljesebben szét kívánták szakítani, s a hagyományos árupiaci kapcsolatokat korlátozva a nemzetgazdaság önállóságát megteremteni.

Magyarországon tulajdonképpen az önálló vámpolitika sok évtizedes, először az 1840-es években megfogalmazott, s legutóbb a 20. század elején hevesen követelt törekvése jutott a megvalósulás stádiumába. Az önálló vámrendszerben a gazdaságfejlesztés döntő, rég óhajtott fegyverét üdvözölték.

A piacprobléma megoldását és az önálló gazdaság megteremtését célzó vámintézkedések azonnali bevezetésére azonban nem nyílt mód. Az önállóvá vált országok számára a nemzetközi rendezések átmenetileg a korábbi vámrendszerek alkalmazását írták elő. Magyarország tehát a volt Osztrák—

Magyar Monarchia 1906. évi vámtarifáit „örökölte”. Ezek a tarifák azonban nemcsak más igények és körülmények alapján születtek, s nemcsak alkalmatlanok voltak az új célok elérésére, de a háborút követő infláció hatására úgyszólván maradéktalanul leolvadtak. A monarchia régi vámtételeit ugyanis a különféle árukra súlyegységenként fix korona összegben szabták meg, s ezért a pénz értékromlása következtében az általában 10—20%-os, s egyes cikkek esetében 30—40%-os vámtételek 1—4%-ra zsugorodtak.

Az infláció természetesen sajátos hatásaival egyidejűleg maga is alkalmas volt a vámok helyettesítésére. Ennek ellenére a kelet-európai országokban általánosan használt eszközök közül a magyar kormány is hamarosan hathatós „pótszerhez” folyamodott. Az ipari körök által éveken keresztül szorgalmazott követelést valósította meg a kormány, amikor a háború utáni években átmenetileg nem alkalmazott, de hatályban tartott háborús behozatali tilalmi rendszabályokat elővette. 1921. július 15-én radikálisan kiterjesztik a tilalmi rendelkezéseket, s különösen az ipari késztermékek importját szorítják szigorú korlátok közé, ami a behozatal addig növekvő tendenciáját nemcsak leállítja, de a következő évre mintegy 20%-os importcsökkenést idézett elő. (Ugyanakkor a nyersanyagok részesedése az összes importban — 1921-ről 1923-ra — 18%-ról közel 30%-ra ugrott, a készárúk részesedése pedig 68%-ról 45%-ra hanyatlott.)

A tilalmi rendszer funkciója főként abban állt, hogy a legkritikusabb években új alapokra helyezze az ország gazdaságpolitikáját, elősegítse a gazdaság önállósodását, saját lábraállását, elvágja a tradicionális kapcsolatokat, megakadályozza a nem kívánt cikkek beáramlását, s lehetővé tegye, hogy a védőpajzs fedezete mögött kidolgozzák és bevezessék az elzárkózás konszolidált fegyverét: az új önálló vámtarifákat. Az évtized közepére érlelődő politikai-gazdasági konszolidáció, a békeszerződés különböző átmeneti tiltó intézkedéseinek lejártá nyitotta a kaput a vámszabályozás bevezetése előtt.

Az előkészítés 1922-ben megindult, s a különböző érdekcsoportok harcától, időnként heves és nyilvános vitájától kísérve

az erőteljes ipari protekcionizmus elveinek alkalmazására vezetett. Az ipari érdekeltségek és a kormánykörök álláspontja kerekedett felül a szabad agrárkivitel érdekében először szabad kereskedelmi, majd mérsékelten védővamos elveket megfogalmazó nagybirtokos csoportokkal szemben. Ez utóbbiak az európai realitások talaján kénytelenek voltak elfogadni, hogy az agrárkivitel érdekében is a magas ipari védővám lehet a leg-hatásosabb fegyver. Ettől várták, hogy kölcsönös vámengedmények formájában piacot nyisson a magyar agrártermékeknek a szomszédos országokban.

A kidolgozott új vámtarifák a korábbi százas nagyságrendű tételszámmal szemben több mint kétezer tételt öleltek fel. A tételszámok növelése egyrészt a termelés és technika fokozódó specializációjának felelt meg, de önmagában is fontos elzárkózási tényezőként értékelhető. Minél speciálisabb, részletesebb vámtarifák álltak ugyanis rendelkezésre, annál több lehetőség kínálkozott az egyes kereskedelmi szerződésekben vállalt tarifa-engedmények izolálására.

Az új vámtarifák másik — és ugyancsak általános — jellemvonásaként emelhető ki, hogy jelentősen meghaladták a háború előtti mértéket. Az 1924-ben elfogadott, és zömében 1925 januárjától életbe léptetett magyar vámtarifák az 1906. évi 10—20% között mozgó monarchiai vámtételekkel szemben a legmagasabb, az értéknek mintegy 50%-áig emelkedő védelmet biztosítottak a könnyűipari termékeknek; ennél bizonyos behozatali érdekek folytán általában alacsonyabb, kb. 20%-os védelmet a nehézipari termékeknek, míg számos nyersanyag, egyes mezőgazdasági felszerelések stb. importját nem terhelték vámokkal. *A vámvédelem átlagosan mintegy 30%-os szintje* erőteljes védelmet biztosított.

A vámelzárkózás az új vámtarifák kibocsátásával természetesen korántsem fejeződött be. Az évtizedet végig kísérte a vámtarifák úgyszólván állandó korrekciója, ami általában a védekezés szigorítását jelentette. A korrekciók jellegzetes tendenciájaként ezekben az években bontakozik igazán ki a térség iparosodottabb országainak agrár-protekcionizmusa. Ausztria pl. 1925-ben, majd 1926 áprilisában és ismét 1927 novemberében

léptet életbe újabb agrár-vámintézkedéseket, Csehszlovákiában hasonló vámkorrekciók játszódnak le.

A térség agrárországai hasonló módon keresték a minél erőteljesebb védelmet az iparosodottabb szomszédokkal szemben.

Az erőteljes, sőt általában fokozódó elzárkózás természetesen minden külső partnerrel szemben védelmet jelentett. A leg-
határozottabban azonban a szomszédos országokat sújtotta, hiszen a Duna-völgy országai mind ipari, mind mezőgazdasági szempontból elmaradottabbak voltak, és drágábban termeltek, mint a nyugat-európai országok. Az azonos mértékű akadályok tehát leküzdhetetlenebbnek bizonyultak számukra, mint a fejlettebb nyugati partnerek számára.

A volt osztrák és cseh területekről Magyarországra szállított áruk értéke — a területváltozásokat figyelembe véve — 1913-ról 1924-re már 60%-kal csökkent. Ezzel szemben Csehszlovákia pl. lisztszükségletének felét, Ausztria búzaimportjának 1/3-át Amerikából vásárolta, Magyarország pedig angol és francia ipari berendezések és gépek előtt nyit piacot, s egyre erősebben orientálódik a német és olasz piacok felé, s behozatalában az osztrák és csehszlovák részesedés ugyanakkor 1/3-ra, kivitelében 1/2-re esik vissza.

A vámpolitika eszközeivel érvényesülő állami beavatkozás a háborút követő évtizedben megteremtette tehát a piac valamelyes bővítésének és a gazdasági expanziónak a lehetőségét. E lehetőségek kihasználása azonban nagymértékben a finanszírozás mértékétől függött, attól a körülménytől, hogy a vámvédelem mennyiben képes a belső fölhalmozást előmozdítani, s a külföldi tőke magyarországi befektetésének ösztönzést adni. Láttuk már, hogy a magyar gazdasági élet nagy fellendülésének időszakában is a belső fölhalmozás és a külföldi tőke együttesen tudták csak a viszonylag gyors gazdasági fejlődési ütemet létrehozni. Az importált tőke nagy szerepet játszott a gazdaság modernizálási folyamatában, még akkor is, ha éppen a századforduló után a gazdasági fejlődés már elérte azt a szintet, amelyen az új beruházások finanszírozásában a hazai tőke játszhatta a döntő szerepet.

A háború utáni megváltozott helyzetben a belső felhalmozás

a korábbi szinthez képest lényegesen visszaesett. A pénz értékromlása a bankok tőkeállományát és a megtakarításokat jórészt szétolvasztotta. A háború előtt pedig a beruházások nagyobb része az iparvállalatoknál sem önfinanszírozás, hanem bankhitelek révén nyert fedezetet. A nemzeti jövedelem a háború előttinek alig lehetett 40—50%-a, s a nemzeti jövedelem felhalmozásra szolgáló része még talán nagyobb arányban csökkent. Ily módon az infláció időszakában egyáltalán nem voltak biztosítva a gazdaság finanszírozásának feltételei, még akkor sem, ha az infláció ismert következményeként a „Flucht am Sachwerke” ismert folyamata lépett fel, s bizonyos beruházási konjunktúra alakult is ki. Igaz, az infláció — előrehaladásának bizonyos szakaszán — a gazdaság leromlásából fakadó, jórészt spontán pénzügyi jelenségből tudatos pénzügyi politikává válik, amelynek funkciója részben a nemzetgazdaság átalakításának finanszírozása lenne. Ez a tudatos pénzügyi politika 1921 nyarán — az első szanálási kísérlet csődje után — bontakozik ki s vezet a pénz egyre nagyobb méretű elértéktelenedéséhez.

1921 nyarán 17,3 milliárd korona bankjegy volt forgalomban, ami egy év leforgása alatt megháromszorozódott, de 1923 nyárára már elérte a 400 milliárdot, 1924 tavaszára, az infláció csúcspontjára pedig a 2,5 ezer milliárdot. A növekvő kibocsátás hatására a pénz értéke rohamosan csökkent. Egy aranykorona értéke 1919 augusztusáig 9,9 papírkoronát, 1921 júniusában 50,7 papírkoronát tett ki. 1924 májusában azonban 1 aranykorona végül is 18,4 ezer papírkoronával volt már egyenlő. (Lásd a 20. táblázatot.) A kibocsátás mind nagyobb hányada a magángazdaságnak nyújtott hitelek következménye volt. 1921-ben a bankjegyeknek csupán 10%-a került forgalomba az állam által a tőkés-nagybirtokos köröknek nyújtott hitelek révén, 1922 második felére azonban már 50, 1923-ban pedig 65%-ra emelkedett az arány. Az állam hatalmas hiteleket folyósított a nagyiparnak és nagybirtoknak, mégpedig a számukra legkedvezőbb valorizálatlan formában. Ez azt jelenti, hogy a romló papírpénzben nyújtott hitelek valóságos — aranyban vagy természetben (gabona, szén stb.) számított — értékét nem határozták meg, s a visszafizetés esedékességekor az időközben

A KORONA ÉRTÉKROMLÁSA

Időpont	100 magyar korona értéke svájci frankban	Egy aranykorona értéke papír- koronában
1914. június	104,28	1,01
1918. október	44,25	2,37
1919. március	22,46	4,68
1919. augusztus	11,62	9,87
1919. december	3,20	34,32
1920. június	3,19	35,00
1920. december	1,24	106,38
1921. június	2,34	50,66
1921. december	0,76	137,84
1922. június	0,56	190,33
1922. december	0,23	466,06
1923. június	0,08	1 820,00
1923. december	0,03	6 442,00
1924. május	0,0065	17 866,00

töredékére zsugorodott értékű papírpénzt névértékben fizették vissza. Az inflációs kölcsönök tehát a valóságban nem is kölcsönök voltak, hanem állami ajándék a tőkésosztályoknak. Éppen ezek a valorizálatlan hitelek játszották a legnagyobb szerepet — az ipar finanszírozásának közel felét ez a forrás képezte — a gazdaság finanszírozásában 1921 és 1924 között.

Az infláció eszközeivel a termelési költségeket is radikálisan leszorították, ami elsősorban az inflációs bérek révén vált lehetővé. Ennek mértékére utal, hogy 1914 nyara és 1924 eleje között az árak 8 ezerszeres emelkedésével szemben a bérek csak 3,5 ezerszeresére emelkedtek, vagyis az infláció segítségével a béreket a háború előttieknek kevesebb mint felére szorították le. Mindezen, a tőkésosztályok minden rétegét érintő inflációs

előnyök mellett a nagybirtok különleges inflációs nyeresége sorában külön kell említeni, hogy megszabadulhatott korábbi adósságaitól. A tőkés fejlődés megelőző évtizedeiben a nagybirtok hatalmas adósságokat halmozott fel. Míg a földbirtok összes értéke mintegy 7,2 milliárd aranykoronára rúgott, értéktelen inflációs pénzben „egyenlítették” ki a nagybirtok 1,3 milliárd aranykorona értékű tartozásait!

Az infláció természetesen csak meghatározott, átmeneti időre hidalhatta át a finanszírozás problémáit. Hatásai ellentmondásosak voltak, s az infláció utolsó szakaszában egyre negatívabbá váltak. A pénz egyre gyorsuló értékromlása ugyanis mindinkább a spekuláció felé terelte a tőkét, és a szűkös forrásokat is elvonta a termelés területéről. Elkerülhetetlenné vált tehát a stabilizáció végrehajtása.

E sokirányú és súlyos terhet jelentő feladatok megoldása — részben az 1921-ben önerőre alapozott szanálási kísérlet kudarca, részben politikai megfontolások és nem kevésbé tőkeimportáló tradíciók következtében — a magyar kormánykörök előtt elválaszthatatlanul összekapcsolódott magyarányú külföldi kölcsön felvételével és általában a tőkeimport megindításával. A kormány ugyanakkor külföldi hitelek megszerzésével igyekezett megszabadulni a békeszerződésben előírt jóvátételi kötelezettségektől is, hiszen éppen 1923 októberében született meg a Jóvátételi Bizottság döntése, ami 20 év alatt kétszáz millió aranykorona fizetésére kötelezte Magyarországot. Politikailag pedig a kölcsön útján remélték a Horthy-rendszer elfogadtatását előmozdítani, a győztes hatalmak érdekeltségét felkelteni, s ezáltal támogatásukat biztosítani.

Miután a közép- és kelet-európai országok többsége hasonló helyzetben volt, és hasonló feladatokkal birkózott, a stabilizáció és tőkeellátás követelménye egyáltalán nem elszigetelt magyarországi ügyként jelentkezett, hanem a háború és forradalmak utáni Európa egyik legalapvetőbb politikai és gazdasági kérdéskörének részeként. Az újabb összeomlás és forradalmak megakadályozására a gazdasági és politikai stabilitásukat visszanyert nyugati hatalmak — érdekszférájuk kiterjesztését szem előtt tartva — nagy szerepet vállaltak a közép- és kelet-európai

rekonstrukció felkarolásában. A kiinduló lépéseket úgyszólván minden ország esetében a pénzügyi stabilizációk végrehajtása képezte. A sort 1922 októberében az Ausztria pénzügyi stabilizálására nyújtott nagyhatalmi kölcsönszerződés nyitotta meg. Románia, Lengyelország és Bulgária 1922 és 1928 között folyamodott hasonló hitelekért, egyes országok többször is.

A magyar kormány 1923 tavaszán jelentette be igényét nagyobb, mintegy 40—50 millió aranykorona rövid lejáratú és 550—650 millió aranykorona hosszú lejáratú nyugati kölcsönre. Egyidejűleg folyamodtak a jóvátétel biztosítására lefoglalt állami bevételek feletti rendelkezés szabaddá tételéért. Hosszas diplomáciai csatában a francia kelet-európai befolyás ellen-súlyozására törő Anglia támogatásával elérték, hogy a kezdetben vonakodó francia kormány és szövetségesei, a Magyarországgal szomszédos kisantant országok, hozzájárultak a zálogjog felfüggesztéséhez, valamint ahhoz, hogy a kölcsönt ne terheljék meg jóvátételi fizetésekkel. 1923 novemberében népszövetségi delegáció érkezett Magyarországra, Londonban pedig kidolgozták a kölcsön tervét.

A kölcsön lebonyolítása végül is elmaradt a várakozás mögött. A kért összeg helyett ugyanis csupán 307 millió aranykorona kölcsönt szavaztak meg. Az 1924. IV. tc. formájában törvénybe iktatták a stabilizációs tervet, s az V. tc. életrehívta a Magyar Nemzeti Bankot, amely formailag az államtól független részvénytársaság volt, a bankjegykibocsátás monopóliumával felruházva. A bank arany- és devizakészletét kiegészítette a Bank of England 4 millió font (82 millió aranykorona) kölcsöne, s kötelezettségvállalása angol font magyar koronáért történő rendelkezésre bocsátására, korlátlan mennyiségben.

Ezen lépések után 1924 júniusában sikerült megszüntetni az inflációt. Megállapították a korona stabilizációs árfolyamát, amelyet az angol fonthoz kötöttek. (1 £ = 346 ezer papírkorona, 1 aranykorona = 17 ezer papírkorona.) A koronának az új pénznemre, a pengőre való átváltására csak néhány évvel később, 1927-ben került sor, s ekkor 1 korona 1,16 pengővel volt egyenlő. A stabilizáció júniusi időpontjának megválasztásában természetesen szerepet játszott, hogy ettől az időponttól indult

meg a népszövetségi kölcsön folyósítása. E kölcsön, amelynek felét Anglia, másik felét pedig további 6 ország — elsősorban az Egyesült Államok, Olaszország és Svájc — nyújtotta, rendkívül kedvezőtlen feltételekkel került kibocsátásra. A 80—88%-os kibocsátási, illetve átvételi kurzus következtében a kölcsön névleges összegének $1/7$ — $1/5$ -ét már nem is folyósították, ennek ellenére az egész névérték után kellett 7,5%-os rendkívül magas — a világpiacon általában alkalmazott kamatláb — 2—3-szorosára rúgó — kamatterhet fizetni. A kölcsön felhasználásának ellenőrzésére, a költségvetés ellenőrzésének széles körű jogkörével, ugyanakkor népszövetségi főbiztost delegáltak a magyar kormány mellé. Ha figyelembe vesszük, hogy mindezek mellett Magyarország megerősítette a Monarchia idejéből fennmaradt, ekkor mintegy 1,1 milliárdos tartozásának visszafizetési kötelezettségét, nyilvánvalóvá válnak a kölcsön különlegesen kedvezőtlen, sőt megalázó feltételei.

A kölcsön felhasználása ezek után meglepő képet mutat. A valóságban a stabilizáció céljára felvett kölcsönnek ugyanis csak kb. egynegyedét, mindössze 81 millió pengőt fordítottak az államháztartás hiányának fedezésére. Miután a deficit már 1924 őszén, az előirányzott két évnél jóval hamarabb megszűnt, nagyobb összegek felhasználása e célra feleslegessé vált. Ez az összeg egyszeri vagyoadóból könnyen előteremthető lett volna, hiszen a deficit eltüntetésének forrását a továbbiakban belső erők képezték; elsősorban a háború előtti fejenkénti adóterhet 35%-kal meghaladó igen magas adószint. A népszövetségi kölcsön tehát inkább csak az első nehézségeken segítette át a magyar államháztartást, megkímélve a vagyonos osztályokat az áldozatvállalástól, s mintegy tartalékot, biztonságot adott a stabilizációs államháztartás egyensúlyához. Ennél nagyobb valóságos szerepe nem volt. A felvett összegek nagyobb részét — felét a régi tartozások esedékes törlesztésére, egy részét az államapparátus fejlesztésére, építkezésekre — a szanalástól független célokra fordították.

A népszövetségi kölcsön ugyanakkor utat nyitott a nyugati hitelek egész sora előtt. Az államháztartás és pénzügyek rendezése ugyanis a gazdasági-pénzügyi káosz felszámolása mellett

hivatva lett volna a belső felhalmozás normális körülményeinek biztosítására, a felhalmozás meggyorsítására is. E célt azonban nagyon nehezen lehetett megvalósítani.

Egy évvel a stabilizáció végrehajtása után a bankok betét állománya még mindig csak a háború előtti szint 15—20%-át érte el.

A gazdaság belső felhalmozása az 1929-ig terjedő egész periódusban is csak 2,4 milliárd pengőt tett ki, vagyis évi átlagban 450—500 milliót, ami a háború előtti felhalmozásnak csak mintegy 2/3-át érte el.

Ha figyelembe vesszük, hogy a felhalmozásnak háború előtti szintje is alacsony, elégtelen volt a gazdaság finanszírozásához, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a háború utáni rekonstrukció, a gazdaság új létfeltételeihez való igazodás megnövekedett tőkeigényét a lecsappant források közel sem elégíthették ki. A népszövetségi kölcsönt követően ezért egy időben több hosszú lejáratú hiteltárgyalás is megindult. Az első között még 1925-ben realizálódott a Rimamurányi Vasmű rekonstrukciós hitele, valamint a 48 vidéki város által felvett kölcsön. 1926 és 1929 között 38 hosszú lejáratú hitelmegállapodást kötöttek. A megyék 62 milliós és a vidéki városok második 35 milliós kölcsöne után különösen kiemelkedett a főváros áramellátásának javítása céljára az angol Talbot konszerntől felvett kölcsön (92 millió pengő), amelyet a bányahidai centrálé és távvezeték felépítésére, valamint a Budapest—Hegyeshalom vasútvonal villamosítására fordítottak. Az évtized végének legnagyobb kölcsönakcióját a svéd gyufatröszt bonyolította le. A magyar állam a gyufamonopólium bevezetése és a gyufaipar svéd kézre juttatása fejében 190 milliós hitelt vett fel a földbirtokreform kártalanítási kötelezettségeinek fedezésére. 1924 és 1931 között együttesen végül is 1,3 milliárd pengő névértékű hosszú lejáratú hitel áramlott az országba. Ezt a hatalmas összeget is meghaladta az áruhitelek, valamint más közép- és rövid lejáratú kölcsönök formájában 1924 és 1931 között felvett 1,7 milliárd pengő hitel. Ez utóbbi összeg kereken 40%-át áruhitelek tették ki, s a rövid, néhány hónapos lejáratú idő miatt a fennmaradó összegek beruházás jellegű felhasználása eleve lehetetlen volt.

Az 1924 után felvett kölcsönök kerekén 60%-át tehát rövid és középlejáratú hitelek tették ki. A felvett új hitelösszegek, háború előtti tartozások és felgyülemelő kamatok végül is 1931 nyarára Magyarország külföldi tartozásállományát 4,3 milliárd pengőre duzzasztották. A kölcsönökért pedig rendkívül drága árat kellett fizetni. Az évtized során már az alacsony kibocsátási árfolyamok következtében elveszett a hitelek névértékének 10—20%-a. A megcsappant összeghez képest az amúgy is magas, 7% alá ritkán csökkenő kamatláb a valóságban mintegy 20%-os kamatot jelentett. A hitelezők a húszéves törlesztési idő ellenére gyakorlatilag az első 7 év folyamán hozzájuthattak valóságos kihelyezéseikhez. Mindez hatalmas anyagi terhet rakott a magyar nemzetgazdaság vállára. A régi adósságok nagy összege és az új kölcsönök kedvezőtlen feltételei, magas ára hatására a felvett hosszú lejáratú hitelek több mint felét végül is kamatfizetésre és törlesztésre fordították. Az évek előrehaladásával az új hitelösszeg és a törlesztés aránya egyre romlott, s 1929-ben az év folyamán felvett kölcsönök összege már elmaradt azoktól az összegektől, amelyeket ez évben a külföldi hitelezőknek törlesztettek!

A felsorakoztatott tények nyilvánvalóvá teszik, hogy a húszas évek Magyarországon rendkívül nagy összegű hitelekkel vettek fel. Az évi átlagban 400 millió pengőt meghaladó hitelek még a háború előtti hitelösszegek (évi 300 millió pengő) mértékét is túlszárnyalták.

A húszas évek kölcsöneinek túlnyomó részét azonban nem produktív beruházásokra fordították. A rövid lejáratú hitelek eleve nem jöhettek számításba beruházási célokra. A hosszú lejáratú hitelekből is meglepően alacsony hányadot ruháztak be ipari, villamosítási vagy általában termelési célokra. A hosszú lejáratú hitelek 40%-át a tartozások (köztük háború előtti adósságok) törlesztésére fordították. E hitelek felhasználásának másik legnagyobb tételét, közel 1/3-át a városok és megyék kapták. Ezeket az összegeket 40—50 felé tagolva, szétaprózva hasznosították, főként város-, illetve községfejlesztési célokra, részben infrastrukturális építkezésekre (kórházépítések-re, bekötőutak létesítésére stb.) fordították, de úgyszólván

teljes egészében a termelés növekedésében vissza nem térülő beruházásokra. A harmadik legnagyobb tételt, a nagybirtoknak juttatott 350 milliós összeget túlnyomórészt ugyancsak nem produktív módon hasznosították. A pazarló fogyasztás feudális életformájától meg nem szabadult nagybirtok a hatalmas összegek felét fogyasztási, luxus és földvásárlási célokra költötte el, 1/3-át nem termelést fejlesztő építkezések emésztették fel, s csupán kereken 10%-át tette ki a produktív beruházások hányada.

A termelést fejlesztő befektetések legnagyobb tétele az iparnak juttatott 150 milliós hitelösszeg volt. Végül is a produktív termelő beruházások a felvett hosszú lejáratú hiteleknek csupán 20%-át tették ki. Nem haladta meg e hitelösszegek 15%-át a termeléssel közvetlen összefüggésben nem álló építkezések kiadásainak, közegészségügyi, közoktatásügyi beruházásoknak (kislakásépítési akció, kórház- és iskolaépítési program) tétele sem. A hosszú lejáratú kölcsönök mintegy 25%-át viszont az államapparátus bővítése, luxus-építkezések stb. formájában lényegében fogyasztási célokra használták.

Ilyen felhasználás mellett a hatalmas hitelösszegek súlyos tehertétele nem térülhetett meg a termelés bekövetkező fel lendülése révén, s az egyre nagyobb hitelösszegek állandóan növekvő törlesztési kötelezettsége mind súlyosabb pénzügyi tehertétellé, mind nehezebben teljesíthető kötelezettséggé vált. A kedvezőtlen feltételek mellett elnyert, rosszul felhasznált hitelek ezért végül is újabb és újabb hitelek felvételét tették szükségessé, pénzügyi kiszolgáltatottságra és függésre vezettek.

A kölcsönök sajátosan kedvezőtlen felhasználása általános európai jelenség volt, s a háború utáni évtizedben egyaránt jellemző az osztrák, jugoszláv, bolgár és román kölcsönpolitikára, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy nem egyszerűen a magyar kormány koncepciótlanságáról, pénzügyi ügyetlenségéről volt szó. A háború utáni kölcsönök elsődlegesen politikai célokat szolgáltak, hozzájárultak a közép- és kelet-európai rendszerek konszolidálásához, a forradalmi veszély elhárításához.

A külföldi tőke közvetlen gazdasági érdeklődését s tevékenységét a hitelnyújtásnál jobban kifejezik tehát a működő-

tőkebefektetések. A világháború utáni években azonban ebben a vonatkozásban nem állott helyre a korábbi állapot. Az iparban a piacuk után Magyarországra települő cseh és osztrák gyárak vagy fiókgyárak mellett a villamossági ipar néhány vezető vállalatát megszerző amerikai tőke (Ganz gyár, Egyesült Izzólámpagyár, Standard Villamossági gyár), valamint a bauxitiparban eszközölt német tőkebefektetés emelkedik ki. Ez utóbbi a dunántúli bauxitkincsnek a húszas évek első felében történt felfedezése után az Alumíniumérc Rt.-on keresztül valósult meg, és a vezető német alumíniumipari érdekeltségek — Vereinigte Aluminiumwerke, Ottavi Minen und Eisenbahn Gesellschaft — térnyerését tükrözte. Az ipar által kibocsátott részvényeknek a húszas évek második felében mintegy 20%-át vették át külföldi tőkecsoportok, ami visszaesést mutat a háború előtti viszonyokhoz képest. A csökkenés mértékét jól mutatja, hogy míg 1913-ban a magyar gyáripar 36%-a állott a külföldi tőke ellenőrzése alatt, addig 1929-re az érdekeltségi kör 28%-ra esett vissza. Hasonló folyamat játszódott le a nagybankok terén is. Míg a század elején a vezető pénzintézetek részvényeinek többsége (55%-a) külföldi kézen volt, addig most a Kereskedelmi Bank, a Leszámítoló Bank és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár úgyszólván teljesen magyar tőkecsoportok kezére kerül, s a Hitelbank külföldi kézben levő részvényállománya is 40%-ra csökkent. A külföldi tőke szerepe csak az újonnan létrehozott, de inkább a nagybankok második vonalába tartozó Magyar—Olasz Bank és Angol—Magyar Bank esetében jelentősebb. A magyar bankrendszer erőteljesen függetlenedett a külföldi tőkétől.

A német és francia tőke vérmesebb próbálkozásai (Stimes, illetve Schneider—Creusot-csoport) a nagyhatalmi vetélkedésen, francia, illetve angol közbelépésen zátonyra futottak.

A magyar gazdaság finanszírozásában tehát végül is a közvetlen külföldi befektetések viszonylag jelentéktelenek voltak, de a hitelnnyújtási tevékenységgel együttesen a külföldi tőke a gazdaság tőkeellátásában mégis fontos szerepet játszott. A háború utáni évtizedben hitelek és tőkebefektetések formájában nagyjából ugyanakkora összeg áramlott az országba, mint

amennyi a belső felhalmozás forrásaiból összegyűlt! (Mindkét tétel 2,5—3 milliárd pengő között mozgott.) A felhasználás bemutatott formái következtében a beruházásokban már közel sem játszott ilyen szerepet a külföldi tőke. Végül is a beruházásoknak mintegy $1/4$ -e származott külföldi forrásokból, $3/4$ része pedig a belső felhalmozás kicsapódása volt.

A finanszírozás külföldi és belső forrásaiból produktívan beruházott összegek tehát — a lehetőségekhez képest is — alacsonyak voltak. A mezőgazdaságba, iparba és közlekedésbe befektetett tőke együttes összege a háború utáni évtizedben évente átlag 260 millió pengőt tett ki, s a befektetett tőke évi növekedése csupán 3% körül mozgott, vagyis jelentősen elmaradt a háború előtti szint (5%) mögött.

3. A válság hatása és az állami beavatkozás

Az 1929 végén kirobbant gazdasági válság Magyarországon is félbeszakította a gazdasági rekonstrukció folyamatát. Ez a rekonstrukció ugyanis erős ipari vámokkal védett, bővülő belső piacon, bizonyos — kedvező árakat élvező — mezőgazdasági exportlehetőségeken és mindezeknek, valamint a tőkeimportnak a gazdaság finanszírozásában játszott szerepén nyugodott.

A nagyarányú árcsökkenések, s az agrártermékek mind kisebb eladási lehetőségei, a külföldi piacoknak a rossz konjunktúra miatti elzárkózása a magyar gazdasági életet mind a piac, mind a finanszírozás szempontjából igen kedvezőtlen helyzetbe hozta, ami párosult azzal az új jelenséggel, hogy a két legnagyobb tőkeexportáló ország a tőkekivitelt — ami 1930-ban még 1,35 milliárd dollárt tett ki — 1931-ben jelentősen — 300 millióra — csökkentette, majd 1932-ben úgyszólván megszüntette (30 millió dollár). Mindezen tényezők következményeként a magyar gazdasági élet valamennyi ágában jelentkezett a termelés visszaesése, az árak gyors és aránytalan csökkenése, a külső piacok elvesztése, és a belső piac összeszűkülése formájában. A gazdasági válság legsúlyosabb jelei eleinte a mezőgazda-

ságban mutatkoztak. Az állati termékek közel 50%-os, a búza árának pedig egyenesen 65%-os csökkenése felborította a magyar mezőgazdaság bevételi és önköltségi viszonyai közötti korábbi egyensúlyt. (Lásd a 21. táblázatot.)

21. TÁBLÁZAT

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS ÁRAK ALAKULÁSA A VÁLSÁG IDEJÉN

Év	A termelés értéke változatlan áron millió P-ben*	%	A termelés értéke tényleges áron millió P-ben	%	A mezőgazdasági árak indexe
1929—30	3971	100,0	3270	100,0	100
1930—31	3919	98,7	2746	83,9	73
1931—32	3697	93,1	2347	71,7	74
1932—33	3897	98,1	1987	60,7	72
1933—34	4135	104,1	1720	52,6	53

Forrás:

Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1955. 227., 231. old. Szerk.: Incze Miklós.

* Az 1925—27-es áron számítva.

A magyar mezőgazdaság kivitelének értéke — folyó áron számítva — mindezen hatásokra 1929 és 1933 között 60%-kal csökkent. A visszaesés még akkor is hatalmas, ha az árcsökkenések hatását kiszűrve, a válság előtti változatlan árszínvonalat vesszük alapul. Ez esetben a magyar mezőgazdasági kivitel csökkenése 27%-ot tett ki. A világpiaci árak egyenlőtlen esése, erőteljes agrárrolló kialakulása következtében Magyarország ugyanannyi kiviteli cikkért 15—20%-kal kevesebb importárut vásárolhatott.

Ha a mezőgazdasági piacok elsősorban a külső piacok elvesztése nyomán zsugorodtak össze, akkor az ipari termelés piacát mindenekelőtt a belső piac szűkülése korlátozta. Igaz ugyan, hogy az ipari termékek árszínvonala 25%-kal csökkent, de olcsóbb áron sem lehetett a korábbival azonos termékmeny-

nyiséget értékesíteni. A beruházási javak iránti kereslet a válság előtti töredékére hanyatlott: fontos ipari alapanyagokból (vasérből, nyersvasból, acélból stb.) a válság előtti szint egyötödét sikerült csupán értékesíteni, s a beruházási iparok — vas- és gépipar, építőanyag-ipar — termelése együttesen mintegy felére esett vissza. Csökkent az ipari fogyasztási termékek, sőt az élelmiszeripar termékei iránti kereslet is. Mindez együttesen az ipari termelés — változatlan áron számított — szintjét 24%-kal szorította az 1929-es volumen alá. (Lásd a 22. táblázatot.)

22. TÁBLÁZAT

A GYÁRIPARI TERMELÉS ALAKULÁSA A VÁLSÁG IDEJÉN (1929. ÉVI VÁLTOZATLAN ÁRON SZÁMÍTOTT INDEX)

Megnevezés	1929	1931	1932	1933	1934
A válság által legjobban sújtott iparágak:					
Vas- és fémipar	100,0	72,0	59,2	59,3	78,0
Gépgyártás	100,0	61,5	47,7	45,0	61,0
Építőanyagipar	100,0	63,7	52,2	49,8	65,3
Faipar	100,0	61,2	51,8	55,8	70,0
A válság által legkevésbé érintett iparágak:					
Textilipar	100,0	97,1	96,7	118,2	136,0
Bőripar	100,0	104,2	100,5	105,5	125,0
Papíripar	100,0	111,3	118,0	111,5	128,4
Vegyipar	100,0	91,3	91,8	101,7	111,8
Villamosenergia-termelés	100,0	104,5	98,5	104,5	105,0
Egyéb iparágak:					
Élelmezési ipar	100,0	83,3	77,4	79,0	82,3
Ruházati ipar	100,0	80,2	70,0	76,1	86,0
Nyomdaipar	100,0	89,3	82,0	82,0	85,0
A gyáripár bruttó termelése	100,0	83,4	75,9	88,1	91,2

Forrás:

Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1955. Szerk.: Incze Miklós. 131., 132. old. alapján.

A piaci viszonyok korábban is kétes egyensúlyának felborulását 1931 nyarától a pénzügyi és hitelválság különösen súlyos krízissé mélyítette. Ha korábban a gazdaság finanszírozásában jócskán támaszkodtak külső forrásokra, akkor 1931 júniusa után e források elapadása gyökeresen új helyzetet teremtett. Egyrészt nem állt rendelkezésre többé az addig használt hitelösszeg. Ez önmagában is nehezen pótolható hiányt keltett. Másrészt sokkal súlyosabb helyzetet teremtett az, hogy az előzetesen felgyülemlett tartozásállomány óriási tőke- és kamattörlesztési kötelezettségekkel járt. Már a húszas évek végének kedvező konjunktúraviszonyai között is csak nehezen lehetett egyensúlyban tartani az ország fizetési mérlegét, hiszen az esedékes törlesztések egyre hatalmasabb megterhelést jelentettek. 1929-ben például a törlesztések összege 15%-kal meghaladta a tőkeimport évi összegét. A visszafizetésekre, újabb hitelek felvétele nélkül, gyakorlatilag nem volt tehát lehetőség.

A válság mélypontja 1931 nyara után következett be, amikor a pénzügyi és hitelrendszer nemzetközi összeomlása Magyarországot is elérte. Az adós országok — köztük Magyarország — hónapok alatt veszítették el arany- és devizatartalékukat. A német és osztrák bankok megrendült helyzete, különösen a Magyarországon jelentős érdekeltséggel rendelkező bécsi Credit Anstalt összeomlása, a magyarországi bankokat — mindenekelőtt a Hitelbankot — sodorta katasztrofális helyzetbe.

A legsúlyosabb helyzetet az idézte elő, hogy a sorozatos európai csődök nyomán a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt azonnal visszavontak. A Magyar Nemzeti Bank május 1. és július 13. között 200 millió pengő (mintegy 40 millió dollár) értékű aranyat és devizát fizetett ki, ami meghaladta április végi érc- és devizakészletének egész értékét, s a kifizetés csak úgy vált lehetségessé, hogy a Magyar Nemzeti Bank a Nemzetközi Fizetések Bankjához és a vezető európai jegybankokhoz fordult gyors segélyért, s egyidejűleg 5 millió font értékű kincstárjegyet bocsátott ki. Magyarország külföldi adóssága ekkor 4,3 milliárd pengőre rúgott, amelynek évente esedékes törlesztési hányada 300 millió pengőt tett ki, ami a nemzeti jövedelemnek mintegy 10%-át emésztette volna fel, mi több,

a válság idején erősen csökkent kivitelnek több mint 50%-át, sőt 1932-ben közel 100%-át tette volna ki.

Magyarország deviza- és aranykészletei tehát gyakorlatilag kimerültek, a pengő aranyfedezete 40%-ról 28%-ra csökkent, a fizetéseképtelenség és államcsőd közvetlen fenyegetéssé vált. A külföldi hitelezők mellett a hazai betéttulajdonosok is hosszú sorban ostromolták a bankokat pénzükért. Az egyszerre jelentkező visszafizetési igény a magyar bankrendszer összeomlásával fenyegetett.

A fizetéseképtelenség és államcsőd elhárítására 1931. július 17-én a magyar minisztertanács rendkívüli éjszakai ülésén háromnapos bankszünnapot rendelt el. A visszafizetés átmeneti szüneteltetése idején pedig az állami rendelkezések egész sorát alakították ki, léptették életbe.

A bankzárlat elrendelése idején sietve biztosítékot kerestek a pénzintézetekben felhalmozott tőkék kivonása ellen. Amikor a bankok újra megnyitották kapuikat, már érvényben volt olyan rendelkezés, miszerint a betéteknek csupán 5%-át, legfeljebb 1000 pengőt fizetnek vissza. (Ezt később 10%-ra emelték.)

A nemzetközi hitelválság és hatalmas magyar adósságállomány körülményei között azonban a csőd elkerülésére ez nem volt elegendő. Gátat kellett szabni az arany- és valutakészletek szétszóródásának is. Éppen ezért egyidejűleg — s ez tekinthető a legnagyobb horderejű intézkedésnek — bevezették a kötött devizagazdálkodást is. A rendelkezés értelmében az arany- és devizakészleteket zárolták, a pengő szabad átváltását megszüntették, a deviza ki- vagy befizetéseket csakis a Nemzeti Bank útján engedélyezték.

A kötött devizagazdálkodás rendszere azután számos egyéb intézkedés alapjául szolgált. Mivel a devizarendelkezés során az állam felhatalmazta a Nemzeti Bankot a külföldi fizetőeszközökben történő fizetések, továbbá a pengőnek devizára való átváltásának felfüggesztésére is, a kötött devizagazdálkodás bevezetése alapján került sor, ugyancsak 1931 nyarán, a külföldi tartozások kifizetésének megszüntetésére is. Az év őszén azután megindultak a külföldi hitelezőkkel a tárgyalások, amelyeket az

időközben megalakított Külföldi Hitelek Országos Bizottsága folytatott a „hitelrögzítésről” (Stillhalte), és szankcionálta a tényleges helyzetet. Először még csak arról tárgyaltak, hogy ha a törlesztések devizában való fizetését fel is függesztik, a kamatokat azonban továbbra is devizában fizetik.

Csakhamar azonban — mivel a Nemzeti Bank a kamatok folyósításához szükséges külföldi fizetőeszközzel sem rendelkezett — a kormány (1931. december 22-én) teljes „*transzfermoratóriumot*” rendelt el, s ezáltal már hivatalosan is beszüntette a külföldre szóló fizetéseket. A magyar adósok a külföldi tartozások és kamatok pengő ellenértékét ettől kezdve a Nemzeti Bank által kezelt „Külföldi Hitelezők Alapjába” fizették be. Hasonlóan rendezték a rövid lejáratú adósságok ügyét is. Ezeket az intézkedéseket azután kisebb módosításokkal a továbbiakban is fenntartották. Ily módon csökkentették a fizetési mérleg passzivitását, s felszabadították a külkereskedelem devizabevételeit, amelyeket máskülönben az jórészt igénybe vett volna. De a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nemcsak a fizetési mérleg oldaláról tették szükségessé az állami beavatkozást. A külkereskedelmi mérleg aktívan tartása is rendkívül nagy erőfeszítéseket igényelt, emellett a behozatal és kivitel alakulása nagymértékben befolyásolta az ipar, illetve a mezőgazdaság helyzetét. A piacokért folytatott kiélezett versenyben a magyar agrárkivitel súlyos nehézségekbe ütközött. Kölcsönök nélkül és devizahiány miatt viszont a gazdasági élet számára elengedhetetlen ipari nyersanyagok behozatala egyedül a kivitelben található fedezetet. Az export fokozására tett intézkedések tehát az állami beavatkozás legfontosabb területévé váltak, s a külkereskedelem a kötött devizagazdálkodás révén állami ellenőrzés alá került.

A piacokért folytatott éles harcban számos ország a valuta-leértékelés eszközéhez folyamodott. A magyar kormány számára azonban ez kétélű fegyver lett volna. Egyrészt valóban hozzájárulhatott volna új piacok megszerzéséhez, s ezen keresztül a külkereskedelmi mérleg aktívvá tételéhez, ami elősegíthette volna az iparnak a válságból való kilábolását is. Másrészt azonban az eladósodott Magyarország számára a valuta leértékelése

megnövelte volna a külföldi tartozásokat, s így ez a lépés megsemmisítette volna azokat az előnyöket, amelyeket a külföldi valuták leértékelése a magyar adósságok szempontjából jelentett volna.

A valutaleértékelés előnyeit tehát — az először a náci Németországban kidolgozott — pénzügyi-külkereskedelempolitikai *felárrendszer* bevezetésével akarta a kormány biztosítani. A valutaforgalomnak az állam kezében történő összpontosítása ugyanis lehetővé tette, hogy az egyes valuták pengőben történő kifizetésével a valuta hivatalos árfolyamán túl, magasabb összegeket folyósítsanak, vagyis ún. felárakat alkalmazzanak. Ezáltal a magyar árukat olcsóbbá és versenyképessé tették a külföldi piacokon, annál is inkább, mivel a felárakat eleinte rendkívül rugalmasan, árucikkenként állapították meg, 20—50%-ig terjedő felárat biztosítva az exportőröknek. 1935-ben azután a felárrendszer megváltozott formáját vezették be. Az árucikkenkénti különbséget megszüntették, és egyes valutákhoz rögzített állandó felárkulcsot állapítottak meg. A legmagasabb, 50%-os felárat az ún. szabad devizájú országok, vagyis a tengerentúli országok, az ún. sterlingblokk Anglia köré csoportosult országai, valamint Franciaország, Belgium és Svájc valutáira állapították meg.

A felárrendszer hozzájárult az értékesítési nehézségek áthidalásához, a pénzügyi-gazdasági helyzet megjavításához. Ezt nem kis mértékben mozdította elő, hogy a felárrendszer nemcsak az exportnál, hanem az importnál is érvényesült, sőt, ott általában 3%-kal magasabb kulcsot alkalmaztak. Az importfelárak természetesen a behozatal csökkenését eredményezték, hiszen gyakorlatilag vámkiegészítésként hatottak, s a külföldi áruk versenyképességét csökkentették. A behozatali korlátozások és a védővámok mellett tehát a felárrendszer is elősegítette a belső piac monopolizálását a magyar nagyipar számára, nem egy területen hozzájárult a mesterségesen magas belső árszínvonal fenntartásához; vagyis kiegészítője volt a dömpingáron folyó exportnak, amennyiben a külső piacokon való olcsó eladást éppen a belső piac, a hazai fogyasztók magasabb árakkal történő megterhelése segítette elő.

Az említett pénzügyi és külkereskedelmi intézkedések sem voltak azonban elegendők a piaci és devizagondok megoldásához. A harmincas évek különleges devizahiánya közepette a leszűkült külkereskedelmi tevékenység is úgyszólván megoldhatatlannak bizonyult. Ezzel függött össze, hogy a hasonló helyzetben levő országok gondjainak közös megoldására a nemzeti bankok 1931. évi prágai konferenciáján Dr. Reisch, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke javasolta a klíring alapon történő kereskedés bevezetését, ami rendkívül lecsökkenti a devizaszükségletet, s kölcsönös áruszállításokra alapozza a kapcsolatokat. Devizára csak az év végi elszámolásoknál, a fennmaradt különbözet kiegyenlítéséhez volt szükség. A klíringelszámolás ezt követően rohamosan terjedt Közép- és Kelet-Európa országaiban. Németország ilyen alapon kötötte meg kereskedelmi megállapodásait a térség összes országával, s az egymás közötti kereskedelemnek is mind nagyobb hányada került klíring alapra. 1935-ben Magyarország külkereskedelmének már 63%-át klíringelszámolással bonyolította.

A klíring-kötöttségek természetesen államilag szigorúan ellenőrzött, kétoldalú szállításokra alapozott kereskedelmet tételveztek fel. Alkalmazásuk általában együtt járt a kereskedelem mennyiségi szabályozásával, pontos behozatali kontingensek megállapításával. Mindez nemcsak a harmincas évek pénzügyi, devizális problémáit hidalta át, de egyben a belső piacnak a belöldi termelés számára történő szélesítésének is fegyverévé vált. A húszas évek vámintézkedéseinél jóval hatékonyabb formákban sikerült ugyanis korlátozni, sőt lényegében kiszorítani a külföldi árucikkeket a belső piacról. A készáru-behozatal visszaszorítása elsősorban az ipar piacát szélesítette ki. A legszembetűnőbb változások éppen a legjelentékenyebb behozatali tételekben játszódtak le. Míg a válság előtt például a belső textiláru-fogyasztás 30%-át importból fedezték, addig a harmincas évek második felére az import szerepe a szükségletek kielégítésében — a szerény választékbővítés igényével — 1—3%-ra csökkent. A papíráru-fogyasztásnak 1929-ben csak 30—40%-át fedezte a hazai termelés, 1938-ra már 70—80%-át.

A konjunktúrafeltételek fokozatos, lassú javulása nyomán

emelkedő fogyasztás a II. világháború előtti években már ismét elérte a válság előtti szintet. A fogyasztásnak a válság mélypontjához képest mintegy 25%-os emelkedése, mivel a külföldi iparcikkek úgyszólván teljes kiszorításával járt együtt, a belső ipar számára a piac nagyjából hasonló mértékű bővítését jelentette.

Az ipar piaci lehetőségeinek kiaknázásához azonban a finanszírozási feltételek javulására volt szükség.

Korábban az ipar finanszírozását főként a bankok és külföldi pénzcsoportok pénzügyi bázisára épített részvénykibocsátási tevékenység, valamint az iparnak nyújtott bankhitelek biztosították. A harmincas években ezek a források majdnem teljesen elapadtak. A külföldi befektetések — egy-egy ritka kivételtől eltekintve — 1931 nyara után úgyszólván teljesen megszűntek. A bankok válság okozta megrázkódtatása után a pénzintézeti tőkeállomány az egész periódusban stagnál. A magyar pénzintézetek saját és idegen tőkeállománya 1929-ben 4,2 milliárd pengőt, 1933-ban 4,4 milliárdot, s 1937-ben is 4,3 milliárdot tett ki. Ezen belül a takarékbetét-állomány 11%-kal, a folyószámla-bevétel pedig 13%-kal volt alacsonyabb, mint a korábbi legmagasabb szint. A harmincas években a tőkefelhalmozás a bankokban teljesen leállt.

Az ipar finanszírozási lehetőségeit tehát kizárólag az ipar belső felhalmozása biztosította. Az iparvállalatok bevallott nyereségei, valamint az adóstatistikák alapján végzett számításaink azt mutatják, hogy 1933 és 1937 között mintegy 500 millió pengő vállalati nyereség halmozódott fel. Az osztalékok, jutalékok stb. kifizetése után 400 millió pengő maradt az iparvállalatoknál. Ez az összeg elegendő volt a mintegy 200 millió pengőre tehető beruházások fedezésére, sőt az üzemi forgótőke-szükséglet növekedésének kerekén $\frac{2}{3}$ -át is ebből a forrásból biztosították. A forgótőke-szükséglet további $\frac{1}{3}$ -át, mintegy 100 millió pengőt bankhitelek biztosították, ami azt jelentette, hogy az ipar finanszírozásának $\frac{4}{5}$ -e belső ipari felhalmozásból eredt, és csak $\frac{1}{5}$ -e származott iparon kívüli felhalmozási forrásokból. A harmincas években tehát a vállalati önfinanszírozás vált a gazdaság egyetlen expanzív ágának, az iparnak fejlesztési

forrásává. Az ipari önfinanszírozás általános jelentőségére utal, hogy egyes számítások szerint az országos tőkeakkumuláció 60—70%-át az ipari felhalmozás tette ki.

Az ipar piaci és finanszírozási gondjait tehát az állami beavatkozás és az ennek nyomán biztosított belső felhalmozás nagyjából megoldotta, s lehetővé tette az ágazat mérsékelt fejlődését.

A tőkeakkumuláció általános gyengesége, a gazdaság más ágainak felhalmozási szegényessége és a külső források hiánya a nemzetgazdaság más területein, elsősorban a mezőgazdaságban nem tettek lehetővé számottevő beruházási tevékenységet. A mezőgazdaság piacproblémájának megoldása szempontjából a válság előtti fogyasztási színvonal helyreállítása semmiféle megoldást nem eredményezhetett. Általában az ország belső gazdasági viszonyai az állam beavatkozása ellenére sem nyújtottak alapot a mezőgazdaság talpraállásához. Ez csakis a külső értékesítési válság leküzdése esetén lett volna lehetséges. A külső piacok biztosítása viszont elválaszthatatlanul összekapcsolódott azokkal a politikai, hatalmi és gazdasági változásokkal, amelyek Európa életében a harmincas években lejátszódtak, s amelyeknek meghatározó motívumát a hitleri Németország rohamos térnyerése adta meg.

Hitler hatalomra jutása után a náci Németország Kelet- és Délkelet-Európa országainak gazdasági helyzetére mind nagyobb hatást gyakorolt. A fasiszmus uralomra jutását követően megindult a válság által rendkívül megrázott német gazdaság átszervezése. Bár ennek első lépései látszólag a 6 milliós munkanélküliség felszámolása érdekében munkaalkalmak teremtésére irányultak („Arbeitsschaffung” program), s ház- és útépitések formáját öltötték, már ezeknek a lépéseknek is közvetlen stratégiai célkitűzései voltak. 1934-től azután megkezdődött a gazdaság teljes háborús átállítása, amely egyrészt a nyílt és gyors fegyverkezésre épült, másrészt az ún. gazdasági felfegyverzésre, amelynek keretében a német gazdaságot alkalmassá akarták tenni az elkövetkező háború céljaira. Ez utóbbi érdekében a gazdasági felfegyverzés vezető eszméjét az autarchiás berendezkedés és a külkereskedelmi, fizetési rendszerek erőteljes

centralizáltság jegyében, új alapokon történő átszervezése képezte. Az ezen elvek jegyében fogant Neuer Plan keretében már a harmincas évektől erőteljesen korlátozták a behozatalt, államilag szabták meg annak mennyiségét, s teljesen felszámolva a többoldalú megállapodásokra alapozott kereskedelmi rendszert, a kétoldalú megállapodások új szisztémáját léptették életbe. Ezeket az új megegyezéseket viszont főként olyan államokkal kötötték, amelyeknek nem valutával kellett fizetniük, hanem német iparcikk-szállítások formájában, klíringelszámolási-rendszerben. Mindezzel azt a célt is el kívánták érni, hogy a rendkívül lecsappant német devizakészleteket és bevételeket nélkülözhetetlen stratégiai nyersanyagok vásárlására koncentrálhassák, s ugyanakkor vásárlásaikat a Németországhoz közel fekvő, tengeri blokádnak, háborús körülmények közepette is leginkább biztosítható területekre tereljék át.

Mindezen változtatások különösen fontossá tették a hitleri Németország számára a természetes „élettérnek” tekintett Délkelet-Európát. A gazdag gabona-, hús- és zsírforrások mellett innen szerezhetette be szükségletének jelentős részét a stratégiai fontosságú olajból (Románia), bauxitból (Magyarország) és egyéb színesfémekből (Jugoszlávia) is. Mégpedig közelről és általában devizakiadás nélkül. Miután ugyanis ezen térség országai túlnyomóan közepesen fejlett vagy elmaradott agrár- és nyersanyagkitermelő országok voltak, amelyek hasonlóképpen nem rendelkeztek devizakészletekkel, számukra is kedvezőnek ígérkezett a német kapcsolatok erősítése és a klíring-rendszerre alapozott kereskedelem.

Mindezek hatására a német kivitelben 1929-től 1937-ig 3,8%-ról 10,5%-ra, a behozatalban pedig 4,3%-ról 9,4%-ra emelkedett a délkelet-európai országok részesedése. A legfontosabb német importcikkekből azonban jóval nagyobb volt az arány 1937-ben. A búzaimport 37 (1929-ben 2,4), a hús-behozatal 35 (1929-ben 7), a zsírbehozatal 31 (1929-ben 0,1), az ércimport 29 (1929-ben 3), a bauxitnak pedig 62%-a (1929-ben 37) származott a délkelet-európai országokból.

A térségre irányuló német politika fontos láncszemét képezte a — politikai érdekek, közös revíziós tervek és eszmei érintkezés

talaján leginkább a hitleri Németországra orientálódó Magyarországon is egyre erőteljesebben érvényesülő — német gazdasági térnyerés. Míg a túltermelési válság idején, s nem utolsósorban közvetlenül a náci hatalomátvétel után a magyar—német külkereskedelmi kapcsolatok a német agrárelzárkózás megerősödése folytán úgyszólván megbénultak, 1934-től már egyértelműen érvényesültek az előbbieken bemutatott elvek a náci gazdaságpolitika magyar vetületében is. Ennek legfontosabb megnyilatkozása az 1934 februárjában megkötött kereskedelmi megállapodás volt, amely — formailag az 1931. évi szerződés 2. pótegyezményeként — a valóságban teljesen új fejezetet nyitott a magyar—német gazdasági kapcsolatokban. A megállapodás legközvetlenebb jelentőségét Magyarország számára a hatalmas agrárkiviteli lehetőségek adták. Ennek legfontosabb tételeit évente 6 ezer db szarvasmarha, 3 ezer t sertéshús, 1,5 ezer t szalonna és 3 ezer t zsír, valamint 0,5 millió q búza kiviteli kontingensei jelentették. Az érvényben levő különlegesen magas német agrárvédővámok következtében a megállapított kiviteli kontingensek csakis úgy váltak valóban realizálható eladási lehetőségekké a magyar mezőgazdaság számára, hogy — a vámokat más, nem kívánt behozatal feltartóztatására továbbra is érintetlenül hagyva — a német kormány vámtérítést fizetett a magyar kormánynak, s ez versenyképessé tette a magyar árukat. (A magyar kormány az exportőröknek a németek által rendelkezésre bocsátott vámtérítésekből a szarvasmarha minden mázsája után 27 pengőt, a zsír mázsájához 74 pengőt fizetett, s ennek révén a német piacon versenyképes árszinten tudtak értékesíteni.) A kiviteli kontingensek fejében a magyar kormány 20—30%-os vámmérsékléssel és egyéb formában adott biztosítékot a német iparcikkek behozatalára, 90%-ban ezek képezték ugyanis a magyar agrárkiviteli cikkek ellentételeit. (A fennmaradó 10% kiegyenlítésére a német kormány deviza és devizát érő tranzit áruk fizetését, ill. szállítását vállalta.)

A magyar kormány egyidejűleg másik szövetségese, Mussolini Olaszországa révén is jelentős agrárkiviteli lehetőséghez jutott. 1934 márciusában írták alá Rómában az olasz—magyar—

osztrák hármasegyezményt, amit megfelelő gazdasági megállapodás egészített ki. Ennek legfontosabb gazdasági célja Magyarország számára a búza értékesítésének megoldásában állt, hiszen a válság alatt ez okozta az egyik legsúlyosabb problémát. Az egyezmény alapján Olaszország évi 1 millió q búza átvételét vállalta, amelyet mázsánként 56 lírával (kerekén 19 pengővel) támogatott. További 1 millió q-ra mázsánként 23 líra támogatást biztosítottak. Az osztrák kormány évente 1,5 millió q búzára és félmillió mázsa lisztre biztosított kontingenst. (A búza átvételi ára 20 schilling, azaz közel 15 pengő volt.) A búza mellett jelentősek voltak még az állatkiviteli kontingensek is.

A kontingensek kihasználása a két ország esetében eltérő volt: az olaszországi kivitel értéke 1935-ben az 1933—1934-es évekhez képest több mint 80%-kal növekedett, míg az összes magyar kivitel értéke csupán nem egészen 12%-kal. Ezzel szemben az ausztriai kivitel a hármasegyezmény után az emelkedő árak ellenére egyre csökkent, 1935-re, 1933-hoz képest 18%-kal. A másfélmillió mázsás búzakontingensből 1935-ben alig több mint egymillió mázsát szállítottak ki. A búzán kívüli cikkekre megállapított térítési keretet 1935—1936-ban csak 38% erejéig használták ki. E helyzet kialakulása egyrészt az osztrák autarchiás gazdaságpolitika következménye volt, másrészt a mezőgazdasági termények világpiaci áremelkedése — ami a szabad devizájú országokba irányuló export növekedésére vezetett — és végül, de nem utolsósorban a német hatás egyre fokozottabb érvényesülése, amely a Németországba irányuló mezőgazdasági kivitel növelését vonta maga után.

Németország ebben az időszakban Magyarország legjelentősebb külkereskedelmi partnerei közé emelkedik (a megállapodás hatására Németország részesedése a magyar kivitelből 11-ről 22%-ra ugrik), s megindul a magyar gazdaság tényleges „beillesztése” a német „életterbe”. Ez a folyamat különösen 1933 és 1936 között erősödött meg. Ezekben az években a Németországba irányuló magyar kivitel megháromszorozódik, míg a németországi behozatal kétszeresére növekszik. 1935—1936-ra az egész modernkori magyar gazdaságtörténetben először Németország válik a legfőbb kereskedelmi partnerre; a külkereske-

delmi forgalom 23—24%-ával Németország kerül az első helyre a magyar külkereskedelemben, még Ausztriát is maga mögé utasítva, amely utóbbi pedig még 1934-ig őrizte első helyét. Érdemes megjegyezni, hogy erre az időre a magyar behozatalban Németország részesedése egymagában nagyobb volt, mint Ausztriáé és Olaszországé együttesen. (Lásd a 23. táblázatot.)

23. TÁBLÁZAT

A MAGYAR—NÉMET KÜLKERESKEDELMI FORGALOM ALAKULÁSA

Év	Behozatal			Kivitel		
	ezer pengőben	index	az összes behozatal %-ában	ezer pengőben	index	az összes kivitel %-ában
1933	61 507	100	19,7	43 701	100	11,2
1934	63 025	103	18,3	89 866	205	22,2
1935	91 295	148	22,7	108 098	247	23,9
1936	113 353	184	26,0	115 198	263	22,8
1937	125 352	204	25,9	141 334	323	24,1
1938	123 673	201	30,1	143 350	328	27,4

A német térnyerés azonban nem csupán a külkereskedelmi kapcsolatok megnövekedésére vagy akár ezen keresztül a magyar mezőgazdasági termékek és a német iparcikkek közötti csere egyenlőtlenségére alapozódott. Sőt, a forgalom sajátos vonása éppen abban állt, hogy a magyar kivitel sokkal gyorsabban nőtt, mint a német behozatal, vagyis, hogy német részről egyáltalán nem a piachódítás célja dominált. A kereskedelmi mérleg aktívuma Magyarország javára a vizsgált években állandóan emelkedett: 1934-ben 15, 1934—1936 között egészében már 46 millió pengőt tett ki. A hivatalos német körök ellenkező állításai ellenére a német kormány tudatosan törekedett a délkelet-európai országokkal minél passzívabb külkereskedelmi mérleg kialakítására, amit világosan mutat az a tény, hogy 1936 végére ilyen formában már félmilliárd márka adósságuk halmozódott fel. A külkereskedelmi szokásokkal

ellentétben — a német külkereskedelmi mérleg 1934-ig aktív volt — tehát Németország törekedett passzív mérlegre, ami végül is nem volt más, mint ellenszolgáltatás nélküli áruszállítások igénybevétele. Azokban az években, amikor Németország sehol sem tudott hitelhez jutni, de amikor fegyverkezésének megindításához minél nagyobb anyagi forrásokra volt szüksége, burkolt módon, a külkereskedelmi szállítások ellenszállításainak elodázásával a délkelet-európai országoktól, s közöttük Magyarországtól vett fel áruhitteleket.

Míg 1936 előtt azonban részben burkolt eszközökkel munkálták gazdasági térnyerésüket, ezt követően, elsősorban természetesen politikai pozícióik kihasználása útján, e folyamat egyre nyíltabbá vált. Ez főként abban öltött testet, hogy a német háborús készülődésnek ebben a felfokozott szakaszában, amikor lázas készlettárolás és a négyéves terv keretében különösen gyors fegyverkezés folyt, a német kormány egyre határozottabb és nagyobb igényeket támasztott a magyar áruszállítások iránt. Éppen 1936-ban jelentkezett először német részről a magyar szállítások iránti követelés, mégpedig az addigi hús- és zsírszállítások mellett a gabonakivitel terén is. E német követelések törvényesítését szolgálta az 1937-ben megkötött újabb kereskedelmi megállapodás (3. pótegyezmény), amely a magyar kivitel 25%-os fokozása mellett a német szállítások 10%-os növekedését eredményezte.

Amikor német részről már megjelenik a Magyarország szállítási kötelezettségére való hivatkozás később oly gyakran hangoztatott érve, a mezőgazdasági cikkek értékesítési lehetősége egyre kedvezőbbé vált. A búza világpiaci ára pl. 1933 és 1937 között 70%-kal, a húsé 100%-kal emelkedett, s egyre inkább megnyílt a devizaért történő értékesítés lehetősége. Ugyanakkor a német piacon való elhelyezés feltételei egyre romlottak. Most már nemcsak a német tartozások okoztak kedvezőtlen hatást, hanem a térítések fejében történő német áruszállítások összetétele is. Bár változatlanul érvényben volt a klíringel-számolás, s a magyar szállítások értéke 10%-ának devizával vagy tranzit árukkal történő kiegyenlítése, ezt német részről mind gyakrabban sértették meg. Magyarországra nézve rend-

kívül kedvezőtlennek vált a Németországból származó behozatal áruösszetétele. Míg 1933-ban a behozott cikkek 22%-át nyersanyagok tették ki, addig 1936-ra ezek aránya 12%-ra, 1937-re pedig egyenesen 6—7%-ra csökkent.

A magyar kivitel legfőbb cikkeit ezekben az években már elsősorban a német piacon helyezték el. 1937-ben a vágóállatok kivitelének egyötöde, a húсарu és szalonna több mint fele, az őrlemények egyötöde, a hüvelyesek egyharmada, a magvak 60%-a, a baromfi, toll és tojás fele, a gyümölcsnek közel fele került Németországba. Egyedül a gabonaexport volt alacsonyabb: ebből csak a kivitel egy tizede irányult Németországba.

Az Anschluss és Csehszlovákia feldarabolása után a német gazdasági befolyás ugrásszerűen megnőtt. Miután a volt osztrák és csehszlovák kereskedelmi pozíciók német kézbe mentek át, 1938—1939-re a magyar behozatal és kivitel 52—53%-a Németországgal bonyolódott. A náci Németország monopolhelyzetbe jutott a magyar gazdaság szempontjából oly elsődleges jelentőségű külkereskedelemben.

A náci „nagyterg gazdaságba” fokozatosan beilleszkedő Magyarország tehát a csatlakozás hatalmas árán a harmincas évek második felében az agrárértékesítés súlyos kríziséből is kilábal.

Mindez azonban a mezőgazdaság esetében csakúgy, mint a nemzetgazdaság legtöbb ágában csak arra volt elegendő, hogy a súlyos válság okozta visszaesést kiheverje, de alig tette lehetővé, hogy lényegesebb előrehaladás következzen be.

4. A nemzetgazdaság fejlődése a két világháború között

Népesség és iskolázottság

Az első világháborút követő negyedszázad folyamán a népesség gyarapodása Európa-szerte lelassult. A 19. századi demográfiai robbanás után 1920 és 1940 között Európa lakossága csak

mérsékeltén, 20%-kal növekedett. Kelet- és Délkelet-Európa országainak népszaporodása ezekben az évtizedekben számottevően meghaladta az európai átlagot. Magyarország népességének alakulása azonban a vizsgált években mérsékelt növekedést mutatott. A világháborút követő első évek, a háború és háborús születéskiesés után a demográfiai mérleg helyrebillenését tükrözte (30‰). Bár az évtized további éveiben a születések száma valamelyest csökkent, mégis a viszonylag magas 26‰ körül mozgott. A világgazdasági válság következtében a születések aránya rohamosan csökkent; 1931 és 1935 között 22‰-ig süllyed. 1936-tól a további süllyedés ugyan megáll, de 1945-ig a születések aránya 19—20‰ között stagnált. A születési arányszám ezzel az első világháború előtti szintnek közel felére csökkent.

A halálozási ráta a háborút követő első években még 20‰ körül mozgott, 1930-ra 17‰-es halálozási ráta alakul ki, majd ez az arány 1936 és 1943 között 14‰ körüli szintig mérséklődik.

A negyedszázados periódusban a születések száma végül is gyorsabban csökkent, mint a halálozásoké, s ezért a természetes szaporodás aránya csökkenő tendenciát mutatott: az első világháború előtti években évente átlagosan 1‰ felett mozgott, 1921 és 1930 között már csak 0,9‰-ot, 1931 és 1941 között pedig 0,7‰-ot tett ki.

A természetes szaporodás csökkenését, a megelőző évtizedekkel szemben valamelyest ellensúlyozta a kivándorlások rendkívül jelentős visszaesése. Miután a tengerentúli kivándorlás az amerikai bevándorlási tilalmak nyomán majdnem megszűnt, s ugyanakkor 1918 és 1924 között a szomszédos országokhoz csatolt területekről 350 ezren települtek át Magyarországra, a ki- és visszavándorlási egyenleg mérsékelt veszteséget mutat: 1941-ig mintegy 100 ezer fő tiszta népességcsökkenés keletkezett kivándorlásból, ami az 1941—45 közötti nagyobb kiáramlással együtt is alig haladja meg a 200 ezer főt.

Mindezek nyomán Magyarország lakossága az 1920. évi 7,98 millióról 1930-ra 8,69 millió, majd 1941 januárjára 9,32 millió főre, 17%-kal emelkedett.

A bekövetkezett demográfiai változások nyomán a lakosság

összetétele is módosult. A módosulás fontos tényezőjeként emelhető ki az átlagos élettartam jelentős emelkedése. Az első világháború előtt a születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon kereken 40 év volt.

A két világháború közötti időszakra ez jelentősen, 1930-ra kereken 50 évre, 1941-re pedig mintegy 57 évre emelkedett.

A lakosság létszámnövekedése jelentősen növelte a rendelkezésre álló munkaerő létszámát, annál is inkább, mivel a lakosságon belül — az első világháború előtti 57%-ról 63%-ra — növekedett a produktív korúak (a 15 és 60 év közöttiek) aránya.

A gyermekkorúak (a 14 év alattiak) száma a lakosság több mint 1/3-áról alig több mint 1/4-ére esett vissza, az öregkorúak (a 60 év feletti lakosság) aránya pedig 8-ról 11%-ra nőtt.

Az ország több mint 9 millió lakosának közel 60%-a élt az Alföldön (Budapestet is ideszámítva), 25%-a a Dunántúlon s 15%-a az északi területeken. A lakosság száma a Dunántúlon csupán minimálisan gyarapodott, a többi területeken viszont az átlagon felül nőtt. Bár a lakosság területi elhelyezkedésében végbement változások elsősorban a városiasodás következményei voltak, egészében ez a folyamat igen lassan haladt előre. Az ország több mint 3400 helységéből 227 település lakossága 5—20 000 lélek között mozgott, 42-nek a lakossága elérte a 20—100 000 főt, Szegedé és Debrecené meghaladta a százezret, Budapesté pedig az egymilliót. Település szempontjából feltűnő a tanyai és pusztai vagy külterületi lakosság száma (több mint 20%), ami a városiasodás elmaradottságára utal. A városiasodás folyamatának gyengeségére utal az is, hogy csupán Budapest és környékén jelentkezik nagyarányú lakossággyarapodás, ezen kívül alig néhány város (Pécs, Baja stb.) létszámgyarapodása haladja meg a 20%-ot, mások kevéssé fejlődnek, egy sor város, részben olyan kereskedelmi centrumok, amelyek az új határok következtében perifériára kerültek, továbbá néhány mezőgazdasági jellegű város ténylegesen visszaesett.

Az urbanizáció gyengeségét mutatja, hogy a városok ipari lakossága csupán Budapest környékén gyarapodott gyorsan, néhány speciális újonnan iparosodó város: Magyaróvár, Békéscsaba, Vác, Győr erősebb növekedést mutat, más esetben vi-

24. TÁBLÁZAT

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK MEGOSZTLÁSA TELEPÜLÉS SZERINT

Év	Falu	Város*	Budapest
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1941	5 995 343	3 324 649	1 164 963

* Budapesttel együtt.

szont visszaesés is tapasztalható (Veszprém, Sátoraljaújhely stb.) (Lásd a 24. táblázatot.)

A népesség növekedésével egyidejűleg további fejlődés következett be a lakosság iskolázásában. A gazdasági fejlődést tehát nemcsak nagyobb számú, s az átlagos életkor megnövekedése folytán tapasztaltabb munkaerő mozdította elő, hanem egyben jobban képzett, iskolázottabb munkaerő felhasználása is.

Bár továbbra is igen lassan fejlődik, de mégis bővül az oktatás jelentősége a társadalom életében. A háború előtt a tömeges népoktatás bevezetése és elterjedése az analfabetizmus gyors visszaszorulásához vezetett, de a magasabb szintű oktatás csupán a legszűkebb elitképzés keretei között maradt. A két világháború között minőségi változás nem következik be, csupán az első évtizedeknél jóval lassúbb mennyiségi előrehaladás figyelhető meg.

A képzési keretek kibővülésére utal, hogy a két világháború között — az 1930/31-es tanév adatai alapján — az alap szintű képzés 1,3 millió gyerekre terjedt ki, ami a tanköteles korosztályok 92%-át tette ki, szerény előrehaladást tükrözve a háború előtti szinthez képest. Ezzel együtt járt a viszonylag jelentékenyebb iskolaépítési tevékenység, ami a tanítási feltételeket lényegesen megjavította. Az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökkent, s a több mint 26 ezres tanítói létszám az egy tanerőre jutó tanulói számot is 80-ról 47-re, sőt a második világháborúig 42-re szorította le.

Az elemi szintű képzés azonban továbbra is elsősorban a 4—6 elemi végzését jelentette, s a hetedik és nyolcadik osztálynak megfelelő képzés már csak a gyermekek kicsiny töredékére terjedt ki. Az 1937/38-as iskolaévben pl. a 200 ezres létszámot is meghaladó első osztályok után a második-hatodik osztályok összlétszáma — egyenes vonalú csökkenéssel — 185—130 ezer fő között mozgott, a hetedik és nyolcadik osztálynak megfelelő szintű fokozatban azonban már mindössze 35 ezer körüli tanulói létszámot találhatunk.

A középiskolai képzés keretei jelentősebben bővültek. 1930-ban közel 85 ezer középiskolai tanuló volt az országban, ami a középiskolai korban levő lakosság több mint 10%-át tette ki (a háború előtti 5%-os részesedéssel szemben). A harmincas évek végére azonban a középiskolai létszám 52 ezerre csökkent. A középiskolai képzés jellege semmiképpen sem változott tehát meg. Továbbra is rendkívül szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés maradt.

A keresők között is csökkent az írástudatlanok aránya. Leggyorsabban a mezőgazdaságban, ahol a világháború előtt még a keresők több mint 1/3-a analfabéta volt, 1930-ban arányuk már csak 15%. Az iparban mindössze 5%, a kereskedelemben 4%, a közlekedésben pedig 3% körül alakul arányuk, ami a háború előtti szint felét-egyharmadát éri el.

Az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolai képzés alig változó keretei ugyanis a középszintű képzettségű keresők körét lényegében nem szélesítették, 1930-ban is az összes keresőnek 2,7%-a végezte el a középiskola nyolc osztályát. Arányuk akkor sem sokkal jelentősebb, ha figyelembe vesszük a négy-hat középiskolai osztály elvégzését is (8,5%). Az összes középszintű szellemi tőkének valamelyest nagyobb hányada, 18%-a működött már az ipar és a mezőgazdaság területén. Az utóbbi részesedése ugyan nagyon csekély, hiszen a középiskolai tanulmányokkal rendelkezők csupán az összes mezőgazdasági kereső 1%-át jelentették. Az iparban már 10% fölé emelkedett arányuk. Zömük azonban az egyéb területeken helyezkedett el.

A két világháború között számszerűen is emelkedő egyetemi

hallgatói létszám (1930-ban 7 ezer, 1938-ban 12 ezer fő) — arányait tekintve jóval több mint kétszerese az első világháború előtti létszámnak — már valamelyest korszerűbb képzési struktúrával járult hozzá a gazdaság szakemberellátásához. 1930-ban ugyan a hallgatóknak még mindig közel 40%-a teológus és jogász volt, de a 14% orvos és gyógyszerész mellett már a hallgatók 17%-a folytatott műszaki és közgazdasági tanulmányokat. A felső szintű szellemi tőkének már 13%-a az iparban és mezőgazdaságban dolgozott. Az összes keresők közül az egyetemi végzettséggel rendelkezők még 2%-ot sem tettek ugyan ki, sőt zömük közszolgálati területeken helyezkedett el (ott a keresők több mint 8%-át tették ki) de már nagyobb számmal megjelentek a közlekedés és a kereskedelem (a keresők 2,5—3,5%-a), a bányászat és ipar (0,5—1%) területein, s felűntek a mezőgazdaságban (a keresőknek még csak 0,2%-a) is.

A munkaerő (elemi-, közép- és főiskolai) képzésébe fektetett ráfordítások — az 1930. évi kiképzési költségek „újratermelési” értékén számítva — mintegy 2,9 milliárd pengőre rúgtak. Az emberi beruházások mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra, 1/7-e pedig az iparra jutott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési követelményeivel, csupán az első világháború előtti lemaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő.

A mezőgazdasági termelés stagnációja

A magyar mezőgazdaság helyzetét már a világháború utolsó éveiben a rendkívül súlyos visszaesés jellemezte. A munkaerő hiánya és az állatállomány csökkenése 1918-ban a gabonafélék terméseredményét a háború előtti szint 60%-ára vetette vissza. A talpraállás rendkívül vontatottan, lassan haladt előre, s a legfőbb termények terméshozamai még 1921-ben is 30—60%-kal maradtak el a háború előtti évek eredményei mögött.

A termelés rekonstrukciójának megoldása szorosan összekapcsolódott a földkérdés rendezésével. A paraszttömegek föld-

igénye, földkövetelése valóságos termelési tényezővé vált. A háború és forradalmak éveiben középpontba került földkérdés változatlanul a legégetőbb társadalmi probléma maradt. A Tanácsköztársaság leverése után a földesúri földek ismét régi tulajdonosaik kezében voltak. A proletárforradalom ellen nem utolsósorban a paraszti tömegekre apelláló ellenforradalmi rendszer természetesen nem vehette le a földosztást azonnal a napirendről. A szorult helyzetben tett nagyhangú földosztási ígéretek valóra váltása azonban rövidesen nyilvánvalóvá tette, hogy igazi földreformra nem kerülhet sor. Az 1920. évi földreformtörvény alapján mindössze 927 ezer katasztrális holdat, a nagybirtok területének 10%-át vették igénybe, de ennek a területnek is csupán 2/3-át juttatták kisközségi vagy föld nélküli parasztnak: összesen 400 ezer családnak, átlagosan 1—1,5 katasztrális hold életképtelen parcella formájában. A parasztgazdaság tehát végül is alig erősödött, a nagybirtok pedig lényegében sértetlenül maradt. (Lásd a 25. táblázatot.) A Horthy-rendszer politikai konszolidációja után a földkérdés ismét lekerült a napirendről.

25. TÁBLÁZAT

A FÖLDBIRTOKMEGOSZLÁS VÁLTOZÁSA 1895 ÉS 1935 KÖZÖTT (ÖSSZEHASONLÍTHATÓ ORSZÁGTERÜLETEN)

A gazdaságok				
nagysága kat. holdban	száma az összes gazdaság %-ában		területe az összes terület %-ában	
	1895	1935	1895	1935
0— 5	53,7	72,5	6,0	10,1
5— 20	35,3	21,3	24,2	21,8
20— 100	10,0	5,4	23,4	20,0
100—1000	0,8	0,6	13,4	18,2
1000—	0,2	0,2	33,0	29,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A mezőgazdaság tehát a háború után is változatlanul a régi keretek között indult meg a fokozatos talpraállás útján, ami fontos lendítőtényezőket eleve kikapcsolt, és szűk társadalmi-gazdasági korlátokat állított a továbbhaladás útján.

A hátráltató körülmények további súlyos tényezőjeként egyre inkább jelentkezett a külső piacok összehúzóulása. Az Osztrák—Magyar Monarchia keretei korábban sajátosan meghatározták a magyar nemzetgazdaság szerkezetét, s azon belül a mezőgazdaság helyzetét, lehetőségeit is. A Monarchia 50 milliós, vámokkal védett, biztosított piaca egyszerre kapcsolta ki a világpiaci értékesítés gondjait, és a technikai-termelési modernizálás elengedhetetlen szükségességét. A Monarchia felbomlását követően a Monarchia régi piacai nem maradtak meg automatikusan. Az Ausztriában és Csehszlovákiában jelentkező agrárprotektionista intézkedések mellett már önmagában az a körülmény, hogy ezeken a piacokon a magyar mezőgazdaságnak most már versenyre kellett kelnie mind a balkáni államok mezőgazdasági termelvényeivel, mind az Egyesült Államok és más tengerentúli országok árucikkeivel, a nem túl magas termelékenységével és viszonylag jelentős termelési költségekkel dolgozó magyar mezőgazdaságot igen nehéz helyzetbe hozta.

Arról, hogy a magyar mezőgazdaság a háború előttihez hasonló mértékben tudja termékeit a külső piacokon elhelyezni, már nem lehetett szó. Az első években — midőn élelmiszerfeleslegék alig akadnak Magyarországon — ez még nem is jelentett gondot. Mihelyt azonban befejeződött a rekonstrukció, jelentkezett a kiviteli felesleg, s a mezőgazdasági cikkek elhelyezésének problémája, a külkereskedelmi és fizetési mérleg, az egész nemzetgazdaság fejlődésének kulcskérdésévé vált.

A változatlanul uralkodó nagybirtokra alapozott mezőgazdaság világpiaci versenyképessége az addig egyoldalú, külterjes és technikailag elmaradott termelés jelentős modernizálását követelte meg. Ehhez nagyarányú beruházásokra lett volna szükség. Az alacsony felhalmozási szint, valamint a húszas években jelentékeny külföldi hitelek — bemutatott — zömében improduktív felhasználása következtében erre még a konjunktúra viszonylag legjobb éveiben is csak alig kerülhetett sor, a világgazdasági

válság kirobbanása után pedig már egyáltalán nem. A harmincas évek kritikus finanszírozási, ár- és értékesítési körülményei a mezőgazdaság korszerű átalakítását, s ennek nyomán termelésének fejlesztését lehetetlenné tették.

A mezőgazdaság művelési struktúrája a két világháború között lényegében változatlan maradt. A leglényegesebb előrehaladás az ugarterületek csökkenésében jelölhető meg: a háború előtti — trianoni országterületre számított — szántóterületből több mint nyolcszázezer, a harmincas évek végén nem egészen kétszázezer katasztrális hold maradt ugaron, ami a szántóterületnek mindössze 2%-át tette ki. Egyébként azonban alig volt eltolódás: a szántóterület változatlanul az összes földterület 60%-át tette ki. A szántóföldeken a gabonafélék vetésterülete, ami a háború előtti években megközelítette a 60%-ot, két évtized leforgása alatt 54% alá szorult, de ezzel is változatlanul dominált. A kapásnövények vetésterülete viszont a cukorrépa-termelés stagnálása ellenére a burgonya 20%-os és a kukorica 1/3-os növekedése folytán jelentékenyen kibővült, s a korábbi 25%-os részesedésről 30% fölé emelkedett. A takarmány-termelés elsősorban a szálastakarmányok valamelyes növekedése révén emelkedett. A kert- és szőlőgazdálkodás területe lényegében változatlan maradt.

Az alig változó gazdálkodási szerkezet természetesen önmagában még nem határozta meg a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeit. Rendkívül sok múlt a gazdálkodás technikai, technológiai szintjén. A világháború előtt a magyar mezőgazdaságban, mint bemutattuk, csak a cséplés műveletét gépesítették. A két világháború között a világ agrártermelésében a földmegmunkálás és vontatás gépesítése eredményezett lényeges fordulatot. A háború előtt a magyar mezőgazdaság még úgyszólván egyáltalán nem használt traktort. A húszas évtizedben a traktorok száma viszonylag gyorsan emelkedett: 1925-ben 1189, 1929-ben 6800 traktort írtak össze. A traktorok terjedése a válság után teljesen leállt, számuk átmenetileg csökkent, s 1938-ra is csak alig haladta meg a válság előtti csúcsszámot (6957 darab). Elméletileg tehát egy-egy traktorra 1500 katasztrális hold szántóterület jutott, de gyakorlatilag ennél is több, mivel a

harmincas években a traktoroknak csak $2/3$ -a üzemelt, a többi működtetése egyszerűen nem volt kifizetődő a kedvezőtlen agrárviszonyok közepette. A nagybirtokrendszer fejlődést hátráltató hatásaira utal egyébként, hogy a traktorok fele a 100 katasztrális holdnál kisebb paraszti gazdaságokban, főként a bérszántást és egyéb munkákat is vállaló gazdag paraszti gazdaságokban összpontosult, a szántóterületből való részesedésüknél tehát jóval nagyobb arányban.

A mezőgazdasági technika fejlődése a traktorok megjelenése mellett a cséplési technika modernizálódásában is megfigyelhető. A háború előtt még szép számmal található járgányos cséplőgépek (11 ezer darab) úgyszólván eltűntek (1938: 1170 darab). A gőzcséplőgépek száma is csökken (kerekén 10 ezerről kerekén 6 ezer darabra). Ugyanakkor viszont a korszerű hőmotoros cséplőgépek száma 5700 darabról 10 800 darabra emelkedett. Hozzátehetjük, hogy ez a fejlődés is főként a húszas évtizedben következett be, s a hőmotoros cséplőgépek száma 1929-re már megközelítette a 10 ezer darabot.

Az egyéb munkafolyamatok gépesítése alig haladt előre. A rendkívül olcsó, nagy tömegű és kihasználatlan munkaerő akadályozta a technika fejlesztését. Számottevőbb mezőgazdasági gép — a traktor és cséplőgép mellett — csupán az aratógép volt. Ebből is mindössze 5000 darab található az országban, főként a nagybirtokon, de valójában ezt sem használták ki.

A mezőgazdasági technika túlnyomórészt a hagyományos felszerelésekre, kisgépekre épült. Bár átlagosan minden gazdaságra jutott egy eke, a kisparaszti parcellák jó része nem rendelkezett ekével sem. Talajmegművelő gép rendkívül kevés volt, a szállítás állati vontatású szekerekkel történt. A betakarítás úgyszólván teljesen kézi erővel folyt, csakúgy mint a kapálás és más munkafolyamatok.

A mezőgazdasági technológia fejlődése szempontjából a gépesítés mellett különös jelentőségre emelkedett a talajerő-fenntartás, a hozamok növelésének elsősorban műtrágya-felhasználás útján történő biztosítása. A 20. században gyorsan tért hódító műtrágyázás az I. világháború előtt éppen csak megjelenik Magyarországon. 1913-ban átlagosan 12 kg különféle

műtrágya-felhasználás jutott 1 katasztrális holdra. A háborút követő rendkívül súlyos átmeneti visszaesés után az évtized végére a műtrágya-felhasználás valamelyest növekedett, s megközelítette a holdankénti 15 kilogrammot. A válság következtében azonban a műtrágya-használat rendkívüli mértékben visszaesik, 1933-ban mindössze 2 kg-ot tesz ki, s 1938-ban sem éri el a 6 kg-ot. (A parasztgazdaságokban majdnem teljesen hiányzott.)

A műtrágya-felhasználás visszahanyatlása, s a talajjavítás rendkívüli elhanyagolása — kb. 5 millió hold javításra szoruló szikes, savanyú stb. talaj közül mindössze 20 ezer holdon került sor ilyen munkálatokra —, az öntözés úgyszólván teljes stagnálása (mindössze 24 ezer hold öntözött terület volt a harmincas évek végén), valamint a hozamnövelés egyéb tényezőinek hiánya végül is útját állta a termés hozamok emelkedésének. A hozamok két évtized alatt alig változtak, s nem egy esetben egyenesen csökkentek. (Lásd a 26. táblázatot.)

26. TÁBLÁZAT

A FŐBB TERMÉNYEK TERMÉSHOZAMÁNAK ALAKULÁSA (HOLDANKÉNT, q-BAN)

Termény	1911—15	1934—38
Búza	7,6	8,4
Rozs	6,8	6,5
Árpa	7,8	7,9
Zab	7,3	7,1
Tengeri	10,1	11,8
Burgonya	46,1	41,3

Ha a nemzetközi mércével mérve rendkívül alacsony hozamok értékelésénél figyelembe is kell vennünk, hogy az agrár exportáló országok termés hozamai általában jóval alacsonyabban az importáló országok szükségképpen intenzívebb mező-

gazdaságának hozamainál, a színvonal akkor is rendkívül alacsony.

A legfőbb termények termelési mennyisége azonban a szűk belső piacon így is messzemenően elegendő volt. (Lásd a 27. táblázatot.)

27. TÁBLÁZAT

A FŐBB TERMÉNYEK TERMÉSEREDMÉNYEI (MILLIÓ q-BAN)

Termény	1911—15*	1934—38
Búza	19,9	22,2
Rozs	8,0	6,9
Árpa	7,1	5,6
Zab	4,4	2,6
Tengeri	15,1	23,0
Burgonya	19,4	21,3

* Az 1920. évi országterületre számítva.

A szántóföldi termelés egészében mérsékelt növekedését összefoglalóan jellemzi a főtermények 1925—1927. évi változatlan áron számított termelési értékének alakulása. (Lásd a 28. táblázatot.)

28. TÁBLÁZAT

A FŐBB TERMÉNYEK TERMELÉSI ÉRTÉKE (1925—27. ÉVI VÁLTOZATLAN ÁRAKON)*

Év	Index
1911—15	100
1925—29	103
1934—38	107

* Az 1920. évi országterületre számítva.

Az egyes termények esetében mutakozó visszaesés és más termények általában szerény termésemelkedése így is évről évre jelentékeny exportfelesleget biztosított.

A szántóföldi termelés rendkívül mérsékelt fejlődését, lényegében stagnációját bizonyos fokig ellensúlyozhatta volna a növénytermelés összetételének megváltozása, a hagyományos kultúrák mellett a zöldségfélék és a gyümölcstermelés kifejlesztése. Növekedett a paradicsom, hagyma, paprika, káposzta vetésterülete, s általában növekedett a termények terméshozama is. Emellett a kertművelés részesedése is emelkedett. Ezeken a területeken a termésátlag messze túlhaladta a szántóföldi művelés szintjét; a primőrárúkkal nemcsak a nagyvárosokban, de külföldön is jelentkezni tudtak. A paradicsom, a hagyma, a paprika, az uborka és más cikkek exportja a harmincas években figyelemreméltóan gyarapodott. Még számottevőbb volt az előrehaladás a gyümölcstermesztésben. A húszas évek második felében a gyümölcsfa-ültetés nagyon elterjedt, így 1935-ben már 50%-kal több gyümölcsfa volt az országban, mint a századforduló körül, s a harmincas évek elején minden katasztrális holdra 2, az ország minden lakosára 4 gyümölcsfa jutott. Különösen az őszi- és kajsziarack, valamint az almafák szaporodtak. Kialakultak a speciális gyümölcsterületek. A Budapest környéki ősziarack, a Kecskemét vidéki sárgabarack-kultúra mellett az eger—gyöngyösi cseresznye, a szabolcsi alma, a somogyi diótermesztés. A növénytermelés egész értékében azonban a zöldség- és gyümölcstermelés értéke még mindig csupán 15—20% körül mozgott, s így az itt mutakozó előrehaladás nem módosította lényegesen a mezőgazdaság stagnálásának képét.

A mezőgazdaság modernizálódása és fejlődése szempontjából nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk az állattenyésztés szerepének. Az európai mezőgazdaságban a szántóföldi termelés fejlődési gyengeségét éppen az állattenyésztés számottevőbb eredményei ellensúlyozták. Magyarországon azonban az állattenyésztés még a földművelésnél is kedvezőtlenebb képet mutatott. A háború végén bekövetkezett állatállomány-csökkenést a többségében kedvezőtlen konjunktúraaviszonyok által jellemzett

években a két világháború között mindvégig nem sikerült kiheverni. Az állomány még a második világháború küszöbén is minden fő állatfajta esetében elmaradt az I. világháború előtti — azonos területre számított — állatlétszám mögött. (Lásd a 29. táblázatot.)

29. TÁBLÁZAT

ÁLLATÁLLOMÁNY (EZER DARABBAN)

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	A négy állatfajta összesen	
					számos állatban	index 1911 = 100
1911	2149	896	3322	2406	2987	100
1929	1819	892	2582	1573	2593	87
1938	1882	813	3110	1628	2622	88

A számszerű visszaesést az állatállomány minőségi javulása is csak részben ellensúlyozhatta. A csökkent szarvasmarha-létszámnak az I. világháború előtt még közel 1/3-át a nagy munkabírási, igazásra való, de gyenge tej- és húshozamú alföldi magyar fajta tette ki, 1929-re ezen fajta aránya 16%-ra, 1938-ra 12% alá csökkent, s helyét a szimentáli, valamint a piros-tarka fajták foglalták el. A tejtermelésre való fokozott átállásra utal egyébként a tehénállomány állandó emelkedése is. Mindezek nyomán a fejési átlag mintegy egynegyedével, a sajttermelés kétszeresére, a vajtermelés pedig háromszorosára nőtt. A fajtajavulás egyébként a sertésenyésztésben is megfigyelhető volt, a húsertések arányának valamelyes emelkedésében.

Az állattenyésztés fejlődésének talán legpozitívabb jelensége azonban a baromfitenyésztés fellendülése volt, ami részben a húsfogyasztás szerkezeti változásának, részben a baromfitermékek (hús, tojás, toll) kedvező exportlehetőségei következményének tekinthető.

Egészében a magyar mezőgazdaság termelési szintje tehát

elmaradt a háború előtti helyzethez viszonyítva, s az abszolút visszaesést a nemzetgazdaság más ágaiban végbement szerény növekedés kísérte, ami a mezőgazdaságnak az ország nemzeti jövedelméhez való hozzájárulását még inkább csökkentette.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a mezőgazdaság termelésének fejlődésénél gyorsabb volt az ország lakosságának szaporodása, hiszen a lakosságszám kereken 1/6-dal nőtt, s ezért az egy lakosra jutó mezőgazdasági termelés csökkent.

A két világháború között tehát az egy helyben topogó s csak egyes ágazatain belüli szerény előrehaladást felmutató magyar mezőgazdaság elmaradása a fejlettebb európai országokhoz képest nem csökkent, sőt azok gyorsabb növekedése révén fokozódott. Ugyanakkor a kelet-európai országokkal szemben élvezett fejlettségi előny, ez utóbbi országok ugyancsak valamelyest kedvezőbb fejlődési eredményei nyomán, csökkent. Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után tehát a magyar mezőgazdaság elveszítette korábban élvezett privilegizált helyzetét, és hasonló körülmények közé került mint a térség más agrár, agrár-ipari országai, s ezt a megrázkódtatást a két világháború között tulajdonképpen mindvégig nem tudta kiheverni.

Az ipar fejlődése és szerkezeti változásai

A két világháború közötti, egészében rendkívül mérsékelt növekedési periódusban az ipar vált a gazdasági fejlődés legfőbb tényezőjévé. Bár a gyáripari termelés fejlődése is csak mérsékelt lehetett, egyes részterületeken mégis fontosabb előrehaladás történt. A bányászat, kohászat és energiatermelés területein az általában lassú előrehaladást néhány új ágazat meghonosítása, vagy nagyobb lendületű előretörése sem módosíthatta.

A magyarországi szénbányák kapacitása az adott technikai színvonalon 10—12 millió tonnát tett ki. Ennek jelentős részét a két világháború közötti években nem használták ki, s az új országterület három főbb szénmedencéje, a kisebb kiterjedésű

Pécs-vidéki feketeszén-medence, a dunántúli Tatabánya jelentős és jobb minőségű barnaszén-vidéke és a gyengébb minőségű salgótarjáni szénvidék termelése 7—9 millió tonna körül mozgott.

A szénbányászat termelőképességét ebben a helyzetben alig bővítették.

A bányamunka gépesítése alig haladt előre. Csak a lóvontatás kiszorítása (30-ról 10%-ra csökken) és a kötél-, lánccs és motorikus szállítás lassú növekedése (22-ről 36%-ra) említhető, míg a kitermelés gépesítése változatlanul elmaradt. A vájároknak még 1938-ban is csak 7%-a dolgozott fejtőkalapáccsal, a rakodás pedig úgyszólván teljesen kézi erővel történt.

A széntermelés lényegében a meglevő kapacitások teljesebb kihasználása révén az 1913. évi 7,1 millió tonnáról 1938-ra 9,4 millió tonnára emelkedett, vagyis kerekén 30%-kal növekedett. (Lásd a 30. táblázatot.)

30. TÁBLÁZAT

A SZÉNTERMELÉS ALAKULÁSA (EZER MÁZSÁBAN)

Év	Barnaszén	Feketeszén	Összesen	Index 1913 = 100
1913*	62 118	8 647	70 765	100,0
1921	55 164	7 256	62 420	88,2
1929	70 439	8 263	78 702	111,2
1933	59 072	8 000	67 072	94,8
1938	83 180	10 430	93 610	132,3

* Az 1920. évi országterületre számítva.

A szénbányák továbbra is elsősorban két hatalmas bányakonszern (Magyar Általános Kőszénbánya, Salgótarjáni Kőszénbánya) tulajdonában voltak. A feketeszén-termelést pedig az osztrák Dunagőzhajózási Társaság ellenőrizte.

A bányászat termelőképességi szintje valamelyest emelkedve

a harmincas években is alacsony maradt. Az egy bányászra jutó egy műszakban kitermelt szénmennyiség 8—9 mázsa között mozgott.

Hasonló a vaskohászat fejlődése is. A háború után lecsökkent vasérctermelés szűk bázisán a kohászati kapacitások jó része kihasználatlanul maradt. Hat kohó közül 1929-ben is csak öt, majd a válság idején 1936-ig csak négy volt üzemben. A termelés szükséges fejlesztését a meglevő kapacitások teljes kihasználásával érhették el. (Lásd a 31. táblázatot.) A technikai fejlett-

31. TÁBLÁZAT

A VAS- ÉS ACÉLTERMELÉS ALAKULÁSA

Év	Vasérc		Nyersvas		Acél	
	ezer tonna	index 1913 = 100	ezer tonna	index 1913 = 100	ezer tonna	index 1913 = 100
1913*	395,0	100,0	190,4	100,0	443,2	100,0
1921	36,0	9,1	71,4	37,5	166,1	37,5
1929	251,7	63,7	367,9	193,2	513,5	115,9
1933	50,0	12,7	93,1	99,0	227,6	51,0
1938	297,6	75,3	334,9	175,9	647,5	146,1

* Az 1920. évi országterületre számítva.

ség színvonalára utal, hogy az egy kohóra jutó nyersvasgyártás a háború előtt átlagosan 70 ezer tonnát tett ki. A modernizálás gyenge lépéseit elsősorban az elavult Bessemer-acélgyártás (korábban az össztermelés kb. 10%-a) teljes megszüntetése és az elektroacélgyártás meghonosítása (1938-ban az összes acéltermelés 7%-a) jelentették. Az ország 340 000 t nyersvas-termelését az állam diósgyőri és a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi kohóiból csapolták, a 660 000 t acéltermelésben az előbbi vállalatok mellett a csepeli Weiss Manfréd Művek részesedett.

A bányászati-kohászati fejlődés fontos állomását képezte

viszont a fémkohászat fejlődése. A húszas évek dunántúli bauxit-kutatásainak rendkívüli eredménye nyomán a Bakony hegység nyugati nyúlványainál, majd Fejér megyében Európa egyik leg-gazdagabb bauxittelőhelyére bukkantak. 1925-ben az Alu-míniumérc Rt. német tőke közreműködésével kezdi meg a gánti bányászat kiépítését, s 1929-ig félmillió tonna termelést érnek el. A termelés színvonala a háború kirobbanásáig csak kevéssel haladja meg ezt a mértéket. 1934-ben a Bauxit Tröszt felépítette az első, 10 ezer tonnás timföldgyárat is, ami a hazai bauxit-termelésnek csak 5—10%-át dolgozta fel, de mégis megvetette az alumíniumipar alapjait Magyarországon. Még ugyanezen évben megindult Csepelen az első alumíniumkohó építkezése, és 1935-ben már sor kerülhetett az első csapolásra. 1937-ig a csepeli alumíniumkohászat 48 kemencével 1,4 ezer tonna kapacitással üzemelt.

A bázisiparok fejlődésének egyik legjelentősebb mozzanatát a *villamosenergia-termelés* fellendülése képezte. 1921-ben az új határok között maradt villamosenergia-termelés 276 millió kW-ot tett ki, ami fejenkénti 35 kW-os mennyiségével három-szorosan meghaladta a háború előtti országos színvonalat. A világháború után bekövetkező villamossági expanzió, ami az olcsó új előállítási eljárás feltalálására és a magas feszültségű távvezeték alkalmazására — ami lehetővé tette a felhasználás korlátlan kiterjesztését — épült, valamelyest Magyarországra is áttért. Már 1921 után jelentősen bővítették az Elektromos Művek telepeinek kapacitását. A nagy szénbánya-társaságok 1925-től kezdik meg új erőművek és távvezetékek építését. 1929-re 9 erőművet hoznak létre, és közel 2,5 ezer km távvezetéket építenek ki.

A villamosítás a válság éveiben sem állt le, s bár lassuló ütemben, de a harmincas években is tovább haladt. Legjelentő-sebb új állomása az angol közreműködéssel felépített bánhidai centrálé és budapesti távvezeték volt. 1929-ig az ország kereken 3,5 ezer km, 1938-ra közel 12 ezer km hosszúságú villamos táv-vezetékekkel rendelkezett. A villamosenergia-termelés pedig 1921-hez képest az első évtizedben közel megháromszorozódott, 1938-ig viszont több mint négyszeresére bővült.

Sajátos fejlődési utat tett meg a gépipar. Az első évtized a fejtetlen keresés-kapkodás jegyében telt el. Míg a gépgyártás világszerte hatalmas fellendülésben, megújulásban volt új ágazatainak kiépülése és a tömegtermelés révén, addig a magyar gépipar a tőkebefektetések elégtelensége, és a szűk piacok folytán nem tudott bekapcsolódni a gépgyártás átalakításának nemzetközi folyamatába. A régi ágazatokhoz való ragaszkodás pedig — a gépipari termelésnek a húszas években is mintegy a felét tette ki a mezőgazdasági gép-, vagon-, híd- és hajógyártás, viszont csak 15%-át az elektrotechnikai, 5%-át az autóipar — a hanyatlással volt egyenlő.

A hagyományos jármű- és mezőgazdasági gépgyártó ágazatok tengődtek. Több gépgyárat leállítottak és kiárusítottak. Az iparág egészében tehát stagnált, az 1938. évi termelés nagyjából csupán az első világháború előtti szintet éri el.

A két világháború közötti években lassan tört utat magának a gépgyártás néhány korszerű új ágazata, illetve gyártási területe.

A hagyományos cikkek eladására képtelen mezőgazdasági gépgyárak már a húszas évek első felében berendezik a traktorgyártást (Hofherr gyár, MÁVAG). A termelés azonban rendkívül kis szériában folyik.

Jelentős próbálkozások folytak az autógyártás meghonosítására is. A Magyar Vagon- és Gépgyár, a Ganz és a Magyar Általános Gépgyár is hozzálátott az autógyártáshoz, ebbe később a MÁVAG és a Weiss Manfréd Művek is bekapcsolódtak. A húszas évek második felében viszont évente mindössze 200—300 személygépkocsi készült el. A nagy gépgyárak kapacitásaik kihasználására úgyszólván kisipari alapon dolgoztak, egy-egy rendeltést elvállalva gyártottak bizonyos számú gépkocsit, teherautót vagy autóbust. A legtöbb gyár hamarosan abba is hagyta a gyártást. A harmincas évekre csupán a MÁVAG és a győri Magyar Vagon- és Gépgyár hagyományos teherautógyártási ágazata marad fenn kicsiny szériákkal, a személygépkocsi-gyártás teljesen megszűnik.

Gyökeret ver azonban a motorkerékpár-gyártás, amelyet 1923-ban külföldi alkatrészek összeszerelésével a Méray Motor-

kerékpárgyár indít el, majd főként a Csepel motorok gyártása révén válik jelentőssé. A Ganz gyár az 1925-től megkezdett vasúti motorkocsi-gyártással, majd 1928-tól a Ganz-Jendrassik 220 lóerős Diesel-rendszerű motorvonat szabadalmával teremtett exportlehetőségeket; a külső kivitelben és teljesítményében egyedülálló gyártmányokkal az amerikai kontinensre is betörhetett. 1938-ig mintegy 550 motorkocsit és sínautót exportált.

A Ganz hajógyár pedig 1933-ban megkezdte Duna-tengerjáró motoros hajók építését. A háborúig négy darab készült el.

Fontos szerepet játszott a gyár a legdinamikusabban fejlődő gépipari ágazatban, az elektrotechnikai iparban is.

A korszerű technikára alapozott modern tömegtermelés csupán az elektrotechnikai ipar egyes ágazataiban tudott lépést tartani a világszínvonallal. A Ganz gyár, amely legtöbb gyártmányával ugyan már elmaradt a technika legújabb vívmányaitól, a Bláthy Ottó által 1923-ban kidolgozott új árammérővel rendezkedhetett be 150 ezer db-os kapacitásra, és nyomulhatott be még az amerikai piacra is.

Az Egyesült Izzólámpagyár amerikai kapcsolatai révén átvesszi a háború alatt élre tört amerikai izzólámpagyártás új vívmányait, majd 1931-től Bródy Imre találmánya révén a kripton-izzók gyártásával erősíti meg nemzetközi pozícióját. A gyár mérnökei ugyanakkor kidolgozták a kriptongáz olcsó nagyüzemi előállításának módszerét is. A gyár 53 országba exportálhatta termékeit.

Az újabb technikai követelményekkel lépést tartva 1922-ben berendezkedett elektroncsövek gyártására, a 20-as évek végétől megkezdte a rádiócsőexportot is. A magyar rádiócsőtermelés a harmincas években tízszeresére, az export tizenkétszeresére ugrott. Az Egyesült Izzólámpagyár 1931-ben megvásárolta a Magyar Wolframlámpagyárat (Orion), hogy ebbe az üzembe koncentrálja a rádió és rádiócső gyártását. A gyorsan kiépülő rádióipar a harmincas évek végén már évi 40—50 ezer darab rádiókészüléket termelt, 3/4 részben exportra.

Az elektrotechnikai ipar gyors térhódítását mutatja, hogy 1938-ban a gépipar termelésének már 30%-át reprezentálta.

A hagyományos ágazatok visszaszorulása és az új modern

ágazatok előre törése által meginduló belső átcsoportosulás ellenére 1939-ig a gépipar stagnált.

A nehézipar modern, gyorsan térthódító ágazatai között találjuk Európában a vegyészeti ipart. Az I. világháborút követő évtizedben Magyarországon — hasonlóan több más iparág-hoz — a vegyészetben sem sikerült kialakítani az új lehetőségekhez igazodó gyártási struktúrát. A vegyészet egyébként elmaradott hagyományos ágazatai viszont általában hanyatlottak.

Az iparág fejlesztését egyetlen nagyobb vállalkozás mozdította elő: 1928-ban állami vállalkozásként indult meg a Péti Nitrogén Művek felépítése, kimondottan katonai célokból, de formailag az addig úgyszólván hiányzó nitrogénműtrágya-gyártás kiépítésére. Az 1932-ben üzembe helyezett gyár 26 000 tonna kapacitását a harmincas évek első felében csak 2/3-ban tudta kihasználni, termelőképességét az évtized közepére mégis 38 000 tonnára bővítik.

Ez időtől a háborús készülődés burkolt formái már általában konjunktúrát teremtenek a vegyészetben. Ennek jellegzetes megnyilatkozásaként került sor 1935-től a Hungária Műtrágyagyár újjászervezésére. Az ország legnagyobb vegyi gyára ez időtől kezdve rendezkedik be számos, Magyarországon addig nem gyártott nehézevegyszeti cikk előállítására.

Hasonló törekvések nyomán rendezkedik be a gyógyszeripar, főként a Chinoin gyár, gyógyszer-alapanyagok gyártására, indul meg Péten Vargha József eljárása alapján a műbenzin-gyártás, kezdődik meg az aktívszén-gyártás stb.

A vegyészeti ipar helyzetében lényeges változást hozott az olajkutatások eredményessége, és 1937-től az ásványolaj-kitermelés megindulása.

Miután néhány vegyészeti ág termelése a 30-as években ugrás-szerűen növekedett, két-háromszorosára bővült, számos új cikk gyártása honosodott meg, a vegyészeti ipar a két világháború között leggyorsabban fejlődő ágazatok közé tartozott: gépparkja megkétszereződött, munkásgárdája mintegy 2/3-dal, termelése pedig közel 50%-kal nőtt.

A fogyasztási iparok negyedszázados fejlődése sok vonatkozásban eltért a nehézipar eddig vizsgált ágainak növekedésétől.

Míg az előbbiek a két világháború között többségükben, néhány kivételes ágazattól eltekintve, stagnáltak, és csak a háborús készülődés és hadigazdaság éveiben értek el gyors növekedést, addig a fogyasztási iparok jelentős része éppen fordított pályát futott be. A két világháború közötti években érvényesülő piaci elzárkózás kedvező, még a nagy válságtól is alig megzavart konjunktúrát eredményezett, gyors termelésbővülést tett lehetővé.

A háborúk közötti évek leggyorsabban fejlődő iparága a *textilipar* volt. Már a háború utáni káoszban, 1920—1922 folyamán 43 új gyáralapítás és 14 jelentős üzem bővítés nyitja meg az alapítások sorát.

A húszas évek hatalmas textilipari alapítási hulláma az egész magyar gyáripar beruházásainak 1/3-át kötötte le. Elősegítette az iparág kiépítését, hogy a vállalkozók olcsón juthattak üresen álló gyárepülethez, a volt malmok, hadiüzemek telephelyeihez, és hasonlóképpen olcsón vásárolhatták meg az expanzió szakaszán túljutott és nagyobb arányú technikai rekonstrukció periódusába lépő nyugat-európai, főleg angol textilipar kiselejtezett, de még működő gépi berendezéseit. Számos esetben korábbi piacaik megtartására csehszlovák textilgyárak települtek át, illetve üzemeik átalakítása, fejlesztése során régi gépeiket hozták át Magyarországra, és létesítettek fiókvállalatot.

Az iparág expanziója a depresszió éveiben is folytatódott.

A rendkívüli fejlődési ütemre utal az iparág gépparkjának különleges ütemű bővülése. A pamutfonó-orsók száma az 1921. évi 35 000 db-ról 1929-re 196 000-re, 1938-ra pedig 324 000-re, vagyis közel tízszeresére ugrik. A pamutszövőszékek száma 4000-ről 12 000-re, majd 14 000-re, három és félszeresére, a gyapjúfonó-orsók száma kétszeresére, a gyapjúszövőszékeké hat-szorosára nő.

A két világháború között rohamosan bővült, ötszörösére nőtt a textilipar munkáslétszáma is (13 ezerről 64 ezer főre), a termelés pedig már 1925-ben kétszer, 1929-ben háromszor és 1938-ban négyszer akkora volt, mint a háború előtt. Ezzel a hazai textilipar a belső fogyasztás 1/3-ának szintjéről alkalmassá vált a belföldi igények teljes kielégítésére.

A textiliparhoz hasonló konjunktúra és növekedés jellemezte a *papíripar* helyzetét is. Öt új gyár alapítása révén a papíripar kapacitása a húszas években 2000 tonnáról 34 000 tonnára ugrott, s ezzel a hazai fogyasztásnak mintegy 40%-át fedezte. 1938-ra a papíripar kapacitása mintegy 90 000 tonnára emelkedett, s a textiliparhoz hasonlóan a papíripar is a legtöbb cikk esetében alkalmassá vált a hazai fogyasztás kielégítésére. A papírttermelés a két világháború között végül is mintegy két és félszeresére ugrott.

Sajátos utat járt be az élelmiszeripar is. A dualizmus kori Magyarország vezető iparága, amelynek termelését 80%-ban a malom-, cukor-, szesz- és söripar képviselte, az új helyzetben régi struktúrájával túlméretezetté vált, korábbi exportpozícióit, sőt nyersanyagbázisát elveszítve kapacitásainak jelentős része kihasználatlannak bizonyult. Míg a vezető budapesti, exportra őrlő malmok 1912-ben 9,4 millió mázsa gabonát dolgoztak fel, addig a húszas évekre a feldolgozott gabonamennyiség csupán 2—2,7 millió mázsa között mozgott. A legnagyobb malmok egymás után szüntették be üzemüket. Az állandóan csökkenő kapacitásokat sem tudták azonban kihasználni: a malomipar még 1937-ben is termelőképességének csupán 45%-ával működött. A malomipar termelése a húszas évek végén elért legjobb foglalkoztatásakor is csak a háború előtti termelés felét érte el, a harmincas években azonban ezt a szintet sem tarthatta, sőt 1938-ban is közel 10%-kal maradt el mögötte.

Hasonló tendenciák jellemezték a többi vezető élelmiszeripari ágat is.

A hagyományos élelmiszeripari ágak hanyatlásával vagy csak jobb kapacitaskihasználásra épülő fellendülésével szemben az élelmezési iparnak csak *néhány új ágazata* érhetett el számottevő fejlődést. Míg az I. világháborút követő évtizedben lényegében egyáltalán nem sikerült megtalálni az élelmezési ipar fejlesztési lehetőségeit, addig a harmincas években már megindult az intenzívebb ágazatok fejlesztése. A fejlődés élvonalába a konzervipar került, mégpedig elsősorban a konzervipar új ágai, a gyümölcs- és paradicsomkonzerv-gyártás, amelyet világpiaci viszonylatban is nagy teljesítményű, modern ágazattá építenek

ki. A válság előtti évekhez képest a főzelék- és gyümölcskonzervgyártás 1937-re kétszeresére bővül. Az élelmezési ipar új ágai főként exportra dolgoztak, amit jól mutat, hogy a főzelék- és gyümölcskonzerv-export ugyanezen években mintegy 13-szorosára, a paradicsomkonzerv kivitele pedig egyenesen 20-szorosára emelkedik.

Az ipar egyes ágazatainak fejlődése kapcsán bemutatott technikai előrehaladás és a magyar műszaki találmányok révén elért fejlődés az elektromosiparban, a műszeriparban és a gyógyszervegyészetben sem feledtethetik azonban azt a lényeges különbséget, amely az I. világháború előtti ipari technikai fejlődéshez képest mutatkozott. Amíg ugyanis a 19—20. század fordulója körül néhány alapvető ágazatban az ipar eléggé széles területein a legújabb műszaki vívmányok sikeres adaptációjáról és egyes fontos területeken lényeges hazai továbbfejlesztéséről beszélhetünk, addig az I. világháború után a korszerű technika adaptációja már jóval szűkebb területre szorul, hazai továbbfejlesztése kivételessé válik, s a magyar ipar és gazdaság műszaki színvonalának fejlődése egészében rendkívül lelassul, lényegében egy-két ágazattól eltekintve stagnál, s lemaradó tendenciát mutat az önmagában is lassúbb európai technikai előrehaladás mögött. Ezekben az évtizedekben a nagyon kevés kivitelezett, iparilag hasznosított hazai találmányhoz képest egyre több az elsikkadó vagy külföldre kényszerülő felfedezés.

A maga korában különösebb gazdasági hatás nélkül maradt Magyarországon számos más olyan találmány is, amely a technikai fejlődés fő áramába illeszkedett. Ezek közé tartozik *Jendrassik György* gázturbinája, *Asbóth Oszkár* helikoptere, *Fonó Albert* torló sugárhajtóműve vagy *Sklenár János* gömbtolattyús villanymotorja. E találmányok sikeres kísérletei ellenére sem kerültek gyártásra, és sok éves próbálkozás után többségükben Angliában, Németországban szabadalmaztatták őket, s a fejlettebb nyugati ipar profitált belőlük.

A 20. század technikai vívmányainak megvalósítása már egyre szélesebb teret követelt. Kivitelezésére, tömeges ipari alkalmazására szűk nemzeti keretek között, kicsiny országokban már egyre kevésbé volt lehetőség.

A magyar gyáripár két világháború közötti fejlődése, bár a nemzetgazdaság legfőbb növekedési tényezője volt, önmagában tehát csak szerény eredményekre vezetett.

A két világháború között az erőgépek teljesítőképessége, főként a villamosítás, a villamosáram-termelés következtében ugyan megkétszereződött, de jobban tükrözi az ipar bővülését, hogy a betöltött munkahelyek száma csak alig emelkedett. (Lásd a 32. táblázatot.) A gyáripari termelés növekedése egészében csak mérsékelt volt. (Lásd a 33. táblázatot.)

32. TÁBLÁZAT

A GYÁRIPAR ERŐGÉPPARKJÁNAK ÉS MUNKÁSLÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Év	Az erőgépek teljesítőképessége		Munkáslétszám	
	ezer HP-ben	index 1913 = 100	ezer fő	index 1913 = 100
1913*	826	100,0	246,5	100,0
1929	1330	161,0	269,9	109,5
1938	1736	210,2	288,5	116,9

* Az 1920. évi országterületre számítva.

A gyáripár termelése tehát 1913-hoz viszonyítva végül is — változatlan országterületre számítva — 1938-ra mindössze 28%-kal emelkedett. A két évtizedes időszak alatt ez évente alig több mint 1%-os növekedésnek felelt meg, szemben a 20. század elejével, amikor évente átlagosan 5,4%-kal emelkedett a termelés. A fejlődés azonban nemcsak a korábbi évtizedhez képest maradt el. Az európai ipari termelés ugyanezekben az években átlagosan 1,4—1,7%-kal növekedett. Feltűnő, hogy az erősen iparosodott országok ipari termelésének bővülése is jóval gyorsabb mint Magyarorszáé — Anglia esetében 44%-kal, Németországban 49%-kal, Belgiumban pedig 33%-kal. A kisebb európai országok pedig viszonylag gyorsan iparosod-

tak: Svédország, Hollandia és Dánia pl. több mint megkétszerezte ipari termelését. Hasonló volt a helyzet az elmaradott balkáni országokban is. Alig volt tehát olyan ország Európában — csupán Spanyolország, Lengyelország és Ausztria —, amelynek ipari fejlődése ne haladta volna meg Magyarországét.

Nyilvánvaló tehát, hogy a vizsgált korszakban Magyarország ipari elmaradottságának felszámolása terén a termelés növekedése, újabb ágazatok kiépülése vagy fejlődése — elektrotechnikai ipar, konzervgyártás, olajkitermelés és alumíniumipar

33. TÁBLÁZAT
A GYÁRIPARI
TERMELÉS INDEXE
(VÁLTOZATLAN,
1929-ES ÁRAKON
SZÁMÍTVA)

Év	Index
1913*	100
1921	51
1929	112
1932	84
1938	128

* Az 1920. évi országterületre
számítva.

stb. — ellenére nem születtek nagy eredmények, sőt: a legtöbb európai országgal szemben korábban is fennálló lemaradás még fokozódott.

Az ország iparosodottsági foka ugyan emelkedett, de 14 főbb európai országot figyelembe véve Magyarország az 1 főre jutó ipari termelés terén a 13. helyen állt. A magyar ipari termelés az európai államok átlagos termelési színvonalának csupán 43%-át érte el, s ez az arány még valamivel kedvezőtlenebb volt, mint az I. világháború előtt (44%).

A viszonylag mérsékelt fejlődési ütem ugyanakkor az ipar lényeges szerkezeti átcsoportosulásával járt együtt.

A magyar ipar szerkezeti sajátosságai sorában a tőkés fejlődés megelőző évtizedeiben szembeünt a *kis- és nagyipar sajátos aránya*. A gyáripár gyors fejlődése és térhódítása ellenére ugyanis a kisipar az I. világháborúig megőrizte jelentős szerepét, s az egész ipari termelés 1/4-ével, az iparban foglalkoztatott munkások közel felével úgyszólván konzerválta pozícióit az ipari termelésben.

Az I. világháború után kialakult új helyzetben a kisipar eleinte újabb ösztönzéseket kapott, s a két világháború közötti periódusban végül is a kisipar változatlanul az ipari munkásoknak közel felét (45%-át) foglalkoztatta, az ipari termelésnek pedig több mint 1/4-ét állította elő. A kisipari termelés 70%-át a ruházati, élelmezési és építőipari termelés tette ki.

Az eleve szűkebb volumenű nagyiparral, a rendkívül olcsó munkaerőre építve, a kisipar tehát mindvégig állta a versenyt. A nagyipar korántsem szorította ki a kisipart, mint a fejlett ipari országokban, amelyekben a drága munkaerő mellett a nagyipar önköltségcsökkentő hatása erőteljesen érvényesül, és a kisipar végül is a nagyipar bizonyos szükségyszerű kiegészítésétől eltekintve, lényegében a javító tevékenységre szorul vissza.

A kisipar viszonylag magas aránya azonban elválaszthatatlan a meglevő, viszonylag szűk volumenű nagyipar különlegesen magas koncentráltóságától. Erős kisipar az egyik oldalon és magas fokon koncentrált nagyipar a másikon, végső soron azonos gyökerekből fakadó jelenség. Az iparfejlődés különösen kései megindulása nemcsak széles terepet hagyott nyitva a kisipar számára, hanem egyben arra vezetett, hogy a jelentősebb kézműipari, manufaktúrális előzmények híján, a főként külföldi tőke beáramlása nyomán megszülető ipar eleve különlegesen magas koncentrált.

A koncentráció század elejére kialakult foka a két világháború között lényegében nem módosult. A harmincas évek elején a nagyüzemek alsó, 100-nál kevesebb munkást foglalkoztató kategóriájában a század eleji nem egészen 27% helyett a gyári munkások több mint 29%-át alkalmazták. A 101—500 munkással dolgozó középüzemekben ugyancsak több munkás talált

munkát, mint a század elején (a nagyipari munkások nem egészen 36%-a helyett közel 38%-a). Ugyanakkor az 500-nál magasabb munkáslétszámmal dolgozó gyárakban a korábbi közel 37%-ról 32%-ra csökkent a munkások aránya. A stagnáció főként azzal magyarázható, hogy a két világháború közötti periódusban a sajátos, korszerűtlen könnyűipari fejlődés dominált, s ennek keretében főként a kisebb, középüzemi típusok gyarapodtak. A század elején jórészt hiányzó középüzemi kategóriák most számos textil-, papír- és egyéb üzem létesítése révén felduzzadnak, s ez a dekoncentrációs folyamat egyben technikai pangással is együtt járt.

A húszas és harmincas évek folyamán azonban főként jelentősebb nehézipari centralizációs, üzemfúziós tevékenység ellen-súlyozta az előbb említett dekoncentrációs folyamatot. A magyar nagyipar csúcsein lejátszódó folyamatok legjellegzetesebb példái között említhető a Ganz konszern rendkívüli expanziója, amennyiben a húszas években öt gépgyárat olvasztott magába. A Rimamurányi Vasmű a harmincas években ugyancsak öt vas- és gépgyárat bekebelezett be, közöttük több országos jelentőségű, nagy múltú vállalatot.

A legnagyobb üzemóriások terjeszkedésének jellege azonban a két világháború között lényegesen eltért a megelőző évtizedekben tapasztaltaktól. Ez esetben ugyanis az üzemóriások expanziója a legkevésbé sem járt együtt valamiféle termelési-technikai expanzióval, sőt fordítva: a terjeszkedés, a kiterjedt fúziós tevékenység elsődlegesen piacvédő jellegű volt. A megvásárolt gyárak üzemét a Ganz gyár beszüntette, s a régi gépgyárak egész gépi berendezését, a magyar gépipar kapacitásának 17%-át ócskavasként kiárusította. A centralizációs folyamat tehát egyenesen kapacitáscsökkenéssel járt együtt.

A legnagyobb iparvállalatok tevékenységét a kedvezőtlen piacviszonyok között a piacok biztosítására minden áron való törekvés technikailag és üzemszervezetileg korszerűtlen lépései jellemezték. Az ország egyik leghatalmasabb gépgyára, a csepeli Weiss Manfréd Művek a világháború után a legkülönbözőbb termékek gyártását honosítja meg. A Hofherr és Schrantz Mezőgazdasági Gépgyár textilgyári és papíripari gépek elő-

állításával igyekezett pótolni a mezőgazdasági gépek leszűkült piaca révén előálló kiesést.

A piacbiztosításnak ezek a technikailag és üzemszervezésileg korszerűtlen formái végül is általános jelenséggént őrizték meg a 19. századi üzemformákat. A magyar vas- és gépipar, ahogy elterjedt szóhasználat jellemezték „vegyeskereskedés” jellegű volt, az üzemek egyidejűleg a legkülönbözőbb termékek előállítását végezték, kis mennyiségeket, sokszor egyedi darabokat állítottak elő.

A piacvédelem negatív formáit figyelhetjük meg a rohamosan terjedő kartellmegállapodások funkcióját illetően is. A század eleje mintegy 100 kartell szerződésével szemben az 1931-ben életbe léptetett kartelltörvény idején — amikor kötelezővé tették a megegyezések bejelentését — már 256 kartell működött Magyarországon. Számuk a II. világháború előtt egyenesen 357-re emelkedett. A kartellek uralták 1931-ben a nagyipari termelés 32%-át, a háború előtt pedig már 42%-át. A monopol-szerződések rendkívül nagy hányadát tették ki a piacvédő ún. desinteressement szerződések, amelyek az iparág több vállalatát leállították, termelését korlátozták az iparág néhány vezető vállalata javára. Ha a század elején ezek a jelenségek csak szórványosak és mellékesek voltak, a két világháború közötti rendkívül mérsékelt iparfejlődési periódusban meghatározóvá váltak.

Csupán egyes kivételes esetekben figyelhetjük meg, hogy a nemzetközi piacon is jelentős magyar vállalatok külföldi tőkekapcsolataik és piacaik révén olyan nemzetközi egyezmények tagjai lehettek, amelyek a piacfelosztás és termelésszabályozás mellett egyben lehetőséget is nyújtottak a technikai fejlesztésre, a gyártmányspecializációra, a szabadalmak és a tőke áramlására.

A Ganz gyár különféle üzei pl. hét nemzetközi kartell-szervezetnek voltak tagjai. Jelentős szerepet játszott a nemzetközi kartell egyezményben az Egyesült Izzólámpagyár.

A századforduló körüli biztató indítás ellenére végül is nem alakultak ki a tömegtermelés modern formái és ennek megfelelő üzemi szervezetei. Vertikális vagy horizontális szervezésű

kombinát alig néhány jött létre. Tiszta termelési profilok nem alakultak ki, s az elmaradottságot az ipar kiterjedő kartellizálása konzerválta.

Az ipar ágazati szerkezete azonban jelentős változásokon ment át. A két világháború közötti átalakulás a korábbi kelet-európai iparszerkezeti jellegzetességek, az élelmezési ipar egyoldalú túlsúlyának megszűnése irányában hatott. A változások azonban egyáltalán nem a kor technikai-ágazati követelményei talaján játszódtak le, hanem ismét sajátos, új kelet-európai arculattal: a könnyűipari ágak elsődlegessége jegyében.

Az élelmiszeripar jelentősége számottevően csökkent, hiszen 1913-ban (az 1920. évi országterületen) több mint 42%-ot tett ki, 1938-ban pedig már csak közel 29%-ot. Részaránya még így is a legerősebb iparágak közé sorolta Magyarországon. Ez a vezető szerep, azonban most már nem járt együtt a könnyűipari ágak hiányával, sőt a második legerősebb iparág — az egész gyáripari termelés közel 15%-ával — már a textilipar volt.

Ezek a szerkezeti változások részben pozitívan értékelhetők, hiszen egyrészt az élelmezési ipar egészségtelen túlsúlyának mérseklésére, részben hiányzó ágazatok kiépítésére utalnak. A két világháború között azonban a gazdaságilag fejlettebb országok esetében a modern ipari fejlődés legfőbb mozzanatát már a nehézipar — elsősorban feldolgozó ágazatainak — gyors térhódítása és mintegy 50%-os részesedési arányának kialakulása képezte.

Ezzel szemben Magyarországon a nehézipari ágak részaránya nem fejlődött. A vas-, gép-, elektromos- és vegyészeti ipar termelése 1913-ban — az 1920. évi országterületet alapul véve — az össztermelés 38%-át tette ki, 1938-ban kevesebb mint 38%-át! Ha tehát a szerkezeti változások a korábbi legkirívóbb aránytalanságok megszüntetése irányába is mutattak, a magyar gyáripar szerkezete a nehézipar elmaradása következtében a korszak újszerű követelményeihez képest továbbra is korszerűtlen, fejletlen volt. (Lásd a 34. táblázatot.)

34. TÁBLÁZAT

A GYÁRIPAR ÁGAZATI SZERKEZETE %-BAN

Megnevezés	1913*	1929	1938
Vas- és fémipar	15,5	11,3	14,2
Gépgyártás	13,8	10,2	9,7
Villamosenergia-termelés	1,5	4,2	4,4
Építőanyagipar	4,3	4,8	3,7
Vegyészet	7,8	7,4	9,7
<i>Nehézipar összesen</i>	<i>42,9</i>	<i>37,9</i>	<i>41,7</i>
Textilipar	4,8	14,2	15,3
Ruházati ipar	1,5	2,2	2,4
Bőripar	2,7	3,2	3,9
Faipar	2,5	3,2	2,5
Papíripar	0,6	1,2	2,1
Nyomdaipar	2,6	2,4	1,7
<i>Könnyűipar összesen</i>	<i>14,7</i>	<i>26,4</i>	<i>27,9</i>
<i>Élelmiszeripar</i>	<i>42,4</i>	<i>35,7</i>	<i>30,4</i>
<i>Ipar összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Az 1920. évi országterületre, tényleges árakon számított termelési érték megoszlása alapján.

A gazdaság egyéb területeinek helyzete

A tőkés fejlődés megelőző — a 19. század második felében, a 20. század elején lejátszódó — szakaszában Magyarországon, de Közép- és Kelet-Európában is általában a gyors gazdasági növekedés egyik központi tényezője az infrastruktúra jelentős fejlődése, a nagyarányú építőtevékenység, s különösen a közlekedésnek a vasútépítés révén történő forradalmasodása volt.

Az I. világháború után e területek fejlődési dinamizmusa megtört. A háború utáni Magyarországon a vasúti közlekedés korábban kiépült kapacitása elegendőnek bizonyult a lassú

gazdasági növekedés szállítási követelményeinek kielégítésére. Az európai viszonylatban 7. helyen álló vasúti vonalsűrűség (1000 km²-re 93 km vasúthossz esett) újabb vonalépítést alig tett szükségessé. A mozdony- és vagonpark ugyancsak elegendő volt, technikai modernizálásra pedig csak nagyon vontatottan került sor. A vasút technikai fejlődésének első eredménye a MÁVAG 1923-ban konstruált új, 424-es típusú korszerű gőzmozdonyainak üzembe állítása volt, majd a kereken 200 km hosszúságú Budapest—Hegyeshalom vasútvonalnak a harmincas évek elején befejezett villamosítása, s ezzel összefüggésben 14 db Kandó-villamosmozdony üzembe helyezése. A Ganz-gyár ekkor kialakított és világszínvonalon álló Diesel-vonatait és sínautóit elsősorban exportra termelték, de néhány modern Diesel-sínautó üzembe állítása is hozzájárult a vasúti közlekedés modernizálásához.

A vasútfejlődés általában megfigyelhető lelassulását a fejlett tőkésországokban az új, modern közlekedési ágak, elsősorban az autóközlekedés térhódítása kísérte.

Magyarországon azonban a vasútfejlődés megrekedését nem kísérte a modern autóközlekedés térhódítása. Az útépítés még viszonylag számottevően előrehaladt, hiszen az 1920-ban meglevő 16,5 ezer km kiépített úttal szemben a II. világháború előtt már mintegy 25 ezer km hosszúságú úthálózat volt. A forgalomban levő gépjárművek száma — motorkerékpárokkal együtt — az 1920. évi 1,7 ezerről 1930-ra 30,3 ezerre ugrott, ezt követően azonban a növekedés megállt, s az állomány 1937-ben is csak 30,8 ezerre emelkedett.

A gépjárműszámot az ország területének és lakosságszámának vetületében feltüntetve 1938-ban 14 európai ország ún. motorizálási mutatója 5,7-es átlagot képviselt, ezzel szemben Magyarországon e mutató csupán 0,5 volt, vagyis az európai átlag töredéke. Végül is ezer lakosra mindössze 2,3 gépkocsi jutott, s az európai mércével mérve önmagában is rendkívüli alacsony gépjárműállomány többségét személygépkocsik tettek ki, vagyis a háborúig a modern tehergépkocsi-szállításnak csupán kezdeteiről beszélhetünk.

A vízi közlekedés ugyanezen években stagnált, a dunai hajó-

park nem bővült figyelmet érdemlően, csupán a Duna-tenger-járó hajók vízrebocsátása hozott előrehaladást. A harmincas évek második felében már három rendszeres járat jelezte a tengeri hajózás megindítását. A polgári légi közlekedés születése és kezdetleges első eredményei — a húszas években évente átlag 2—4 ezer személy, a harmincas évek végén 13—20 ezer fő utazott repülővel — inkább csak a jövő szempontjából érdemelnek említést.

Az infrastrukturális ágazatok másik fontos területe az építkezési tevékenység is rendkívül lecsökkent az I. világháborút megelőző évtizedek szintjéhez képest. A lakóházépítkezések ütemcsökkenését bizonyítja, hogy az 1920 és 1929 között Budapesten felépített 57,7 ezer, vagyis évi 5,7 ezer lakószoba a háború előtti építési szintnek csupán a felét tette ki. 1933 és 1938 között a budapesti lakásépítés évi átlagban 16 ezer új szoba körül mozgott.

Az építkezési, útépitési stb. tevékenység fejlettségi szintjére vet fényt, hogy az átlagos cementfogyasztás 100 kg-os nyugat-európai fejkvótájával szemben Magyarországon az 1 főre jutó fogyasztás 20—25 kg körül mozgott.

Az infrastruktúra fejlődésének talán legdinamikusabb területeként említhetjük az ország villamosításának előrehaladását.

Magyarországon 1913 előtt kereken 300 község volt villamosítva, zömében az új határok közé eső területeken. 1920-ban a villamos energiával ellátott területeken lakott az ország lakosságának 42%-a, bár a valóságban csak a lakosság 27%-a élvezhette a villanyvilágítást. A két évtized lendületes villamosenergia-termelési és távvezetéképítési fejlődése nyomán 1933-ra már 999 helység volt villamosítva, 1938-ig további 180 községbe vezették be a villamos áramot.

1938-ban ugyan a községeknek és városoknak még mindig csak 36%-a volt villamosítva, a lakosságnak azonban már 71%-a villamosított helységeken lakott.

Az infrastrukturális ágazatokhoz hasonlóan a kereskedelmi tevékenység is nélkülözte a korábbi évtizedek dinamizmusát.

A belkereskedelem az új helyzetben súlyos csapásokat szenvedett. Számos korábbi kereskedelmi központ a határszélre

került (Szeged, Miskolc, Esztergom stb.), s a monarchiai viszonyokra berendezkedett terménykereskedelem, közvetítő kereskedelem jórészt elveszítette létalapját. A húszas évek második felében bekövetkező jelentős, országos viszonylatban 20—25%-os forgalom-emelkedéssel a belkereskedelem a konjunktúra csúcspontján is csak a háború előtti forgalmi szintet érte el. Mégis előrehaladást konstatálhatunk a kereskedelmi hálózat fejlődése terén. Részben az első világháború hadikonjunktúra lehetőségei, de sajátos módon még inkább a háborút követő kedvezőtlen gazdasági viszonyok, a kicsiny üzletek nyitásával próbálkozó, elhelyezkedni, biztos egzisztenciát másként teremteni képtelen rétegek vállalkozása nyomán bővül ki az üzlethálózat. A két világháború között kiépült budapesti üzlethálózat sűrűségét tekintve már nem maradt el a nagy európai városok mögött (1000 lélekre ugyanúgy 20—25 önálló kereskedő jutott mint Bécsben, Berlinben vagy Münchenben). A túlzottan sok kicsiny boltocska azonban nemcsak a hálózat fejlődésére, de ugyan akkor túlméretezettségére és korszerűtlenségére is utalt.

A vidéki üzlethálózat jórészt megmaradt kicsiny elmaradott, szakosítatlan állapotban. Egy-egy önálló kereskedőre változatlanul csak egy-egy alkalmazott jutott.

A főváros kereskedelme azonban nemcsak az üzlethálózat sűrűségével mutatott — ellentmondásos — előrehaladást. A túlzottan sok jelentéktelen boltocska közül egyre több korszerű, nagy üzlet emelkedett ki. 1930-ban minden tizedik boltban már 3—5 segédet, s az üzletek 4%-ában, több mint 600 kereskedelmi vállalatban több mint 10 segédet alkalmaztak. A Corvin Áruház 1925. évi megnyitása után néhány újabb áruház, nagyobb szaküzlet fiókhálózata — Meinel-csemege boltok, Izsák-festék, háztartási cikk üzletek — nyílik és bővül.

A *külkereskedelem* jelentősége ugyan ugrásszerűen megnőtt, lehetőségei azonban az elmaradott, drága termelés hatására igen kedvezőtlenül alakultak. Az európai külkereskedelem a század eleji 50%-os növekedéssel szemben 1929-ben is csak 1%-kal haladta túl az 1913. évi szintet. A magyar külkereskedelem a húszas évek elejének mélypontjához, külkereskedelemképtelenségéhez képest ugyan gyorsan nőtt, a kivitel 1920 és

1925 között egyenesen megnégyszereződött, s a behozatal is közel kétszeresére emelkedett, de ez csak a külkereskedelem valamelyes normalizálásának folyamatát tükrözi. Annál is inkább, mivel az évtized második felében már a külkereskedelem szintje nem sokat változik. A külkereskedelmi tevékenység 1929. évi csúcspontján, amikor az előző év rekordtermése nyomán ugrásszerűen, mintegy 25%-kal emelkedett az export, a külkereskedelem változatlan áron számított volumene még mindig 15—20%-kal elmaradt a háború előtti színvonal mögött.

A következő évtizedben a külkereskedelem rendkívüli mértékben visszahanyatlott, folyó árakon a válság előtti csúcsszínvonal 1/3-a, 1/2-e közé süllyedt. (Lásd a 35. táblázatot.)

35. TÁBLÁZAT

A KÜLKERESKEDELMI FORGALOM ALAKULÁSA

Év	Behozatal		Kivitel		Egyenleg
	millió P	index 1920=100	millió P	index 1920=100	millió P
1920	484,1	100	190,6	100	– 293,5
1924	815,3	168	667,0	350	– 148,3
1929	1063,7	220	1038,5	545	– 25,2
1933	312,5	65	391,3	205	+ 78,7
1938	410,6	85	522,4	274	+ 111,8

A jelentősen lecsökkent volumenű külkereskedelem struktúrájában azonban nagy változás következett be. A már bemutatott gazdaságpolitikai intézkedések és termelési változások hatására az importon belül 1913 és 1937 között erősen csökkent az ipari készáruk részesedése (62-ről 27%-ra), s nőtt a nyersanyagok és félgyártmányok aránya (38-ról 73%-ra). A kivitel belső arányai azonban alig módosultak, sőt a legfőbb tételt képező élelmiszer- és nyersanyagkiszállítás még fokozódott is (52-ről 59%-ra). (Lásd a 36. táblázatot.)

A KÜLKERESKEDELEM SZERKEZETE %-BAN

Megnevezés	Behozatal				Kivitel			
	1913	1929	1933	1937	1913	1929	1933	1937
Nyersanyag	25,0	37,5	42,1	42,5	52,0	59,9	64,7	58,8
Félgyártmány	13,3	22,5	28,3	30,6	10,0	6,9	7,3	10,6
Ipari készáru	61,7	40,0	29,6	26,9	37,8	33,2	28,0	30,6

A külkereskedelem iránya is radikálisan módosult. Az első világháború előtt Magyarország külkereskedelmének 70%-a a Monarchia osztrák és cseh területeivel folyt. A két világháború között a Monarchia területén keletkezett országokkal folytatott kereskedelem először (1929-re) az összes külkereskedelem alig több mint felére, 1937-re viszont már alig több mint 1/4-ére esett. A harmincas évtizedben — mint korábban bemutattuk — rohamosan növekedett Németország (és részben Olaszország) részesedése a magyar külkereskedelemben, 1938-ban a külforgalom fele bonyolódott Németországgal.

A gazdaság minden eddig vizsgált ágazatának fejlődésével legszorosabb összefüggésben alakult a *bankügy helyzete* Magyarországon.

Az első világháború előtt — a tőkés fejlődés sajátos vonásaként — különlegesen erős, fejlett bankhálózat épült ki az országban. A bankrendszer első világháborút követő fejlődésében éppen ezért a hálózat tovább fejlődése nem jöhetett számításba. 1924 végén, a stabilizációval rendezett pénzpiacon, 2168 pénzüintézet működött. A pénzüintézetek száma a következő években általában csökkenő tendenciát mutatott. Felszámolások, összeolvadások következtében 1938-ra 1425 hitelintézet működött az országban.

A pénzüintézetek számának csökkenése azonban korántsem csupán a pénzüintézeti hálózat racionalizálásából következett. A számszerű csökkenés nem is fejezte ki a pénzüintézetek tőkeerejében és forgalmában végbement visszaesést.

Az első világháború előtt a magyarországi pénzüintézetek sajáttőke-állománya meghaladta a 2,8 milliárd pengőt. Ezzel szemben 1925-ben a sajáttőke összege csupán 0,4 milliárdot, 1929-ben 0,7 milliárdot, 1938-ban pedig 0,8 milliárd pengőt tett ki. Még szembetűnőbb a pénzüintézetek által használt ún. idegen tőke állományának összezsugorodása. Az első világháború előtt, az 1920. évi országterületet figyelembe véve 4,5 milliárd pengőre rúgott a pénzüintézetekben elhelyezett takarékbetétek összege; 1925-ben ezzel szemben mindössze 0,3, az 1930. évi csúcsponton pedig nem egészen 1,1 milliárdra. (Ez utóbbi összeget csak 1940-ben érte el ismét a betétállomány.) Az első világháború utáni negyedszázad konjunkturális csúcspontjain is csupán a háború előtti takarékbetét-állomány 1/4-e halmozódott fel a pénzüintézetekben. Az idegen tőke másik legjelentősebb tétele, a folyószámlabetétek összege sem alakult kedvezőbben. (Lásd a 37. táblázatot.)

37. TÁBLÁZAT
PÉNZINTÉZETEK

Év	Száma	Saját tőke	Váltótárca-	Jelzáloghitel-	Takarék- betét-	Folyó- számla-
			állomány			
			millió pengő			
1925	2533	374,0	725,7	8,3	309,2	845,1
1929	1941	667,2	2089,3	1005,4	1021,7	1737,8
1933	1744	805,7	2387,3	643,3	752,5	1437,3
1938	1628	847,7	2412,5	538,9	865,7	1710,9

A pénzüintézetek tőkeállománya és ebből következően hitelezési tevékenysége tehát az első világháborút követő évtizedekben mindvégig elmaradt a század eleje üzleti aktivitásához képest. A bankkoncentráció és bankmonopólium a leszűkült anyagi bázison rohamosan fokozódott. A legnagyobb bankok egyre

jobban kiterjesztik befolyásukat a korábban önálló pénzüintézetekre, a vidéki pénzpiacra.

A nyolc legnagyobb fővárosi bank 130 hitelintézetet tartott érdekeltségében, részben közvetett, másod- vagy harmadfokú függés formájában. Ezzel a vezető bankok csoportja az összes részvénytársasági bank és takarékpénztári hálózat tőkeerejének 72%-át uralta. A Kereskedelmi Bank és a Hitelbank kiemelkedő szerepére utal, hogy a két pénzüintézet egymaga az összes hitelintézetek tőkeerejének 1/3-a felett rendelkezett.

A bankkoncentráció ilyen méretű előrehaladása az önállósuló belföldi pénz- és hitelpiacon elválaszthatatlanul összekapcsolódott a korábbról örökölt magas fejlettségű pénzüintézeti hálózat és az összezsugorodó tevékenységi lehetőségek ellentmondásaival. Nem annyira a tőkés fejlődés előrehaladása, az érettség szintjének emelkedése vezetett tehát a magas fejlettségű tőkésországokra jellemző monopóliumos bankcsoportok megszilárdulására, hanem inkább az a körülmény, hogy a leszűkülő működési területen megcsappant tőkeállomány és hitelezési tevékenység mellett a kisebb pénzüintézetek vagy felszámolásra, vagy behódolásra kényszerültek a tőkeerősebb nagybankok előtt.

Ugyanezzel a jelenséggel állt összefüggésben a bank- és ipari monopóliumok összefonódásának gyorsan előrehaladó folyamata is. A finánc-tőke kialakulásának a századforduló körül felbukkanó jelensége az első világháború után rohamléptekkel haladt előre. A Kereskedelmi Bank és a vele egyetlen csoportot alkotó, részben családi kapcsolatokkal is összefűzött társai, a Rimamurányi Vasmű, a Salgótarjáni Kőszénbányatársaság és a Weiss Manfréd Művek 1938-ban további 83 jelentős iparvállalatot ellenőriztek. A Hitelbank és vezető üzlettársa, a Magyar Általános Kőszénbányatársaság 101 iparvállalatot számlált érdekcsoportjában. A két legbefolyásosabb bank és csoportja a közel kétszáz iparvállalat által reprezentált 450 millió pengő tőkeerővel a magyar gyáripár 50%-át tartotta ellenőrzése alatt. (Lásd a 38. táblázatot.) A vezető fővárosi nagybankok csoportja — az ipari érdekeltséggel lényegében nem rendelkező Magyar—Olasz Bankot kivéve — még további 65 jelentősebb iparvállala-

A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK
ÉS A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK
IPARI ÉRDEKELTSÉGE 1938-BAN

Megnevezés	Az iparvállalatok		Az összes ipari rész- vénytőke %-ában
	száma	tőkeereje millió P-ben	
Hitelbank	102	248	28,1
Kereskedelmi Bank	89	202	22,9
Összesen	191	450	51,0

latot tartott befolyási körében, s ezzel a maroknyi nagybank nemcsak a pénzintézetek 72%-át uralta, de egyidejűleg a magyar gyárpar 60%-át is ellenőrizte. (1913-ban az ipar 47%-a tartozott a nagybankok érdekkörébe.) A nagybankok befolyása, az összefonódott bank- és ipari monopólium, a fináncióke kiterjedése és a gazdaság feletti hatalma rendkívül megnőtt.

*A nemzetgazdaság növekedése, szerkezeti
változása és fejlettségi szintje*

A gazdaság főbb ágazatai fejlődésének általános lelassulása, stagnációja vagy elmaradása az első világháború előtti szinthez képest a két világháború között a gazdasági növekedés ütemét egészében is különösen lassúvá tette. A mezőgazdaság, közlekedés, kereskedelem és kisipar kedvezőtlen eredményeit a gyárpar önmagában is mérsékelt fejlődése nem ellensúlyozhatta.

A nemzeti jövedelem szintje 1913-hoz viszonyítva — azonos országterületet figyelembe véve — a húszas évek konjunkturális csúcspontján, 1929-ben mindössze 10%-kal volt magasabb. A bekövetkező visszahanyatlás nyomán 1933-ban a nemzeti

jövedelem névleges értéke az 1929. évi 55%-ára zuhant. A harmincas évek lassú előrehaladása, a válságból való kilábolás eredményeként a nemzeti jövedelem reálértéke 1938-ban mintegy 6,7%-kal volt a válság előtti szint felett. A magyar nemzetgazdaság tehát a válságot követő években nem tudta elérni a húszas évek önmagában nagyon is mérsékelt fellendülési szintjét.

Magyarország végül is fejlődésének két világháború közötti szakaszában Európa leglassabban fejlődő országai közé süllyedt. A nemzeti jövedelem fejlődési üteme átlagosan évente mintegy 1,5%-ot tett ki, de a lakosság létszámának emelkedése (7,9 millióról 9,1 millióra) folytán az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének évi átlaga csupán 0,8% volt!

A lassulás szembetűnő a magyar gazdaság megelőző évtizedekben megfigyelhető dinamizmusával, évi átlagos 3% körül mozgó növekedési ütemével szemben.

A változás nemcsak a megelőző fejlődési periódushoz képest jelentős. A két világháború közötti évtizedek világszerte a növekedés megtorpanásához, lelassulásához vezettek. Magyarország azonban az általában is lassú korszakban nemzetközileg is a leggyengébb fejlődési eredményt elért országok csoportjába tartozott.

Míg az első világháború előtt a magyar gazdaság növekedési üteme kiemelkedőnek számított, a háború után a jóval magasabb fejlettségi szinten álló országok üteméhez képest is lemaradt. Az ország gazdasági elmaradottsága tehát fokozódott.

Az ország gazdasági fejlettségi szintjét legátfogóbban jellemző mutató, az egy főre jutó nemzeti jövedelem (1937. évi dollárban számítva) Magyarországon 1937—38-ban 120 dollárt tett ki. Ez alig volt több, mint a 24 európai ország átlagosan 200 dolláros egy főre jutó nemzeti jövedelem szintjének fele, de a legfejlettebb nyugat-európai országok szintjének $1/3$ — $1/4$ -e.

A két világháború közötti gazdasági fejlődés terén Magyarország gazdasága, bár egyes területeken kétségtelen előrehaladást mutatott fel, alapjában nem tudott lépést tartani az európai fejlődés általános ütemével és irányával. Az ország lassú előrehaladását viszonylagos lemaradásának fokozódása kísérte. Ma-

gyarország a második világháború előtt a közepesen fejlett európai országok sorába tartozott, de középső helyzetét nem a legfejlettebb és legelmaradottabb európai országok valamiféle középátlányossága jelenti, hanem olyan gazdasági pozíció, amely közelebb esett az alsó, elmaradottabb szinthez.

A lassú növekedési ütem és a konzerválódó közepes fejlettségi szint ellenére a gazdaság szerkezete korántsem maradt változatlan. Miután a gazdaság egyes ágazatai egyáltalán nem fejlődtek egyforma ütemben és mértékkel; az egészében szerény növekedés az egyes ágazatok jelentősebb előretörésével, más ágak visszaszorulásával járt együtt.

A strukturális változások csak kevésbé mérhetők a lakosság foglalkozási megoszlásának átalakulásában. (Lásd a 39. tábl-

39. TÁBLÁZAT

A LAKOSSÁG FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

Megnevezés	1920		1930		1941	
	fő	%	fő	%	fő	%
Mezőgazdaság	4 449 100	55,7	4 499 400	51,8	4 539 000	48,7
Ipar-forgalom	2 402 800	30,1	2 806 200	32,3	3 258 000	34,9
Ebből:						
Bánya és ipar	1 639 700	20,6	1 998 300	23,0	2 366 000	25,4
Kereskedelem,						
hitelügy	407 000	5,1	469 100	5,4	517 000	5,5
Közlekedés	356 100	4,4	338 400	3,9	375 000	4,0
Egyéb	1 128 200	14,2	1 382 700	15,9	1 523 000	16,4
Összesen:	7 981 100	100,0	8 688 300	100,0	9 320 000	100,0

lázatot.) Míg a nem mezőgazdasági népesség Európában 1920 és 1940 között átlagosan 1/3-dal növekedett, addig Magyarországon a növekedés több mint 50%-ot tett ki. Ennek ellenére a század eleji szerkezet keveset változott: az 1910. évi népszámlálás — az 1920. évi országterületen — a lakosság 57%-át

találta a mezőgazdaságban, az 1920. évi összeírás 56%-át, cz 1930-ra 52%-ra, 1941-re, vagyis a hadigazdaság keretében végbement ipari fellendülés legfőbb hatásait is tükrözve 49%-ra csökkent.

Az agrárlakosság túlsúlya tehát lényegében nem tört meg, Magyarország nem tudott közelíteni a nyugat-európai fejlettségi szinthez, ami többek között abban jutott kifejezésre, hogy ott a kereső népességnek már csak $1/5$ — $1/3$ -a dolgozott a mezőgazdaságban. Az agrárnépesség arányát illetően Magyarország — Európában — csak a balkáni országok szintjénél (80%) mutatott kedvezőbb képet.

Az ipari népesség a keresők 21%-áról 1930-ra 23, 1941-re pedig több mint 25%-ára emelkedett, az ún. ipari és forgalmi népesség — kereskedelmi és közlekedési ágazatok keresőit is figyelembe véve — együttes aránya pedig 30%-ról végül is 35%-ra növekedett. Ez utóbbi népességcsoport a nyugat-európai országokban viszont 50—70% körül mozgott, míg a Balkánon csupán 10—15%-ot tett ki.

A kereső népesség megoszlása tekintetében Magyarország az európai agrár-ipari országok, Spanyolország, Portugália, Lengyelország jellegzetes arányait tükrözte.

A lakosság nehézkesen változó foglalkozási megoszlásánál nagyobb szerkezeti átalakulásokra utal a nemzeti jövedelem termelésének megoszlása. Ezekben az évtizedekben Európa legtöbb országában az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása túlhaladta az 50%-ot (Ausztria, Dánia, Norvégia), sőt elérte a 60—70%-ot is (Anglia, Svédország, Németország, Belgium), a balkáni országok viszont a második világháborúra érik el a század eleji magyarországi szintet, ipari részesedésük a nemzeti jövedelem 20—25%-át tette ki.

A két világháború között lejátszódott gazdasági változások legfőbb mozzanata Magyarországon kétségkívül az iparosodás előrehaladása volt. A századforduló, század eleje agrár jellegéből, igaz nagyon lassan, ellentmondásosan, de mégis kivetkőzőben volt az ország. Ha a mezőgazdasági visszaesés is lényeges szerepet játszott benne, ha az európai színvonalhoz képest még mindig jelentős elmaradást mutat, mégis pozitív irányú változás,

hogy a nemzeti jövedelem termelésében két évtized alatt a mezőgazdaság részesedése 42%-ról 37%-ra csökkent, az iparé pedig 30%-ról 36%-ra emelkedett.

5. Változások a társadalom összetételében és a munkásosztály helyzetében

Ellentétben az első világháború előtti időszakkal, amikor a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan viszonylag nagyarányú társadalmi átalakulás bontakozott ki, a két világháború között a társadalmi változások üteme lelassult, a társadalmi struktúra bizonyos mértékig megmerevedett. Azok a folyamatok, amelyek a századforduló körül a társadalmi átalakulás irányát jelzik és tartalmát meghatározzák, ebben az időben is folytatódnak, de lényegesen lassúbb ütemben, s ezért az ország társadalmi struktúrájában nem eredményeznek minőségi változást.

Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a volt nemesi-úri társadalomnak a tőkés átalakulás ellenére is fennmaradt maradványai a két világháború közötti évtizedekben is konzerválódtak. Az elkerülhetetlen, de rendkívül mérsékelt földreform alapjában nem sértette a nagybirtokos osztályok érdekeit, és nem gyengítette a nagybirtok gazdasági pozícióját. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás nagyjából a négy évtizeddel korábbi összeírásokhoz hasonló birtokstruktúrára utal. Az 1000 holdat meghaladó birtoktestek (a gazdaságok 0,1%-a) a földterület közel 1/4-ét uralták, és az összes földterület mintegy 40%-a tartozott az úri birtokkategóriához. A volt nemesi-úri társadalom gazdasági alapjaiban tehát nem történt lényeges változás.

Igaz ugyan, hogy a nagybirtokos arisztokrácia mégsem tudta megőrizni az első világháború előtti hatalmi pozícióit. A megváltozott történelmi helyzetben, nem utolsósorban az ellenforradalom társadalmi hatásaként, a birtokos osztályok alsóbb kategóriái, a dzsentri katonatiszti, államhivatalnoki rétegek erősödtek meg. Jóllehet a nagybirtokos osztály befolyása a konszolidációs időszakban megszilárdult, de politikai szem-

pontok — nagyrészüik legitimista Habsburg-párti —, gazdasági okok — a nagyburzsoázia gazdasági befolyásának erősödése — és társadalmi célszerűségek erős kompromisszumra kényszerítették, kormányzati uralmi pozícióik egy részének átengedésére szorították.

A nemesi-úri társadalom maradványaiban korábban is meghatározó szerepet játszott az ún. úri történelmi középosztály, amely az új körülmények között nemcsak lényegesen nagyobb politikai és társadalmi szerephez jutott, de részben bizonyos gazdagparaszti kispolgári elemekből a dzsentrihez asszimilálódott csoportokkal fel is duzzadt. Most nemcsak pusztá formává hanyatló úri státuszukat tudták fenntartani — mint a Tisza Kálmán-i rezsim idejétől —, hanem a jövedelmek, a vagyon és a pozíciók újraelosztásának programjával léphettek fel. Erre nemcsak a Horthy-rendszer megalapozásában játszott szerepük, de később a harmincas évek nemzetközi ösztönzésektől erősített szélsőjobboldali kurzusa is lehetőséget adott. A gazdasági területek iránti növekvő érdeklődés, a különféle állami koncessziók a növekvő térfoglalás szakértelmiségi pályákon és mindezekkel összefüggésben az intézményesített politikai antiszemitizmus rendszere, az „örségváltás” követelésének lassú-fokozatos megvalósítása a nemesi-úri társadalom képződményének megerősödésére vezettek.

Éppen ez a körülmény konzerválta a modern tőkés átalakulás időszakában korábban megfigyelhető másik társadalmi sajátosságot, a paraszttársadalom bizonyos egységének fennmaradását, és egészében jellemző társadalmon kívüliségének fenntartását. A tőkés fejlődés előrehaladásával ugyan már a 19. században megindult és előrehaladt a feudális viszonyok között egységes jobbágy-paraszti társadalom felbomlása, és ellentétes paraszti-tőkés, paraszti-kispolgári, illetve paraszti-proletár osztályokká hasadása. Ez a folyamat azonban nem játszódhatott le olyan mértékben, mint a fejlett, polgárosodott társadalmakban, hiszen a nemesi-úri társadalmi képződmények fennmaradása a paraszti kirekesztettség fenntartását is jelentette. A különböző anyagi helyzetben levő parasztcsoportok és osztályok nem válhattak paraszti létüktől már-már elszakadóan tőkéssé, kis-

polgárrá, illetve proletárrá, pontosabban: ezekben a társadalmi átalakulási folyamatokban mindvégig megőrizték közös paraszti, mivoltuk megkülönböztető jegyeit. A gazdag parasztság szűk, mintegy 30 000 család körüli rétege, amikor az egyik oldalon tőkés kizsákmányoló arculatot öltve szembekerül a többi parasztréteggel, mégis azonos helyzetben, azonos érdekeket vallot a nagybirtokkal és az úri társadalommal szemben. Azonos helyzetben kiszorult a közéletből, jórészt el volt zárva a kultúrától és a művelődési lehetőségektől. Sok helyen életvitele csak a táplálkozás mennyiségében és minőségében különbözött más parasztrétegektől. A kispolgári kisbirtokos parasztság pedig lenézettségében és társadalmi korlátozottságában korántsem válhatott valódi kispolgárrá. Nem is szólva a birtokos parasztrétegek alsó csoportjairól, amelyek sajátos félproletár helyzetben éltek. Úgyszólván egészében ebbe a kategóriába kerültek az 1920. évi földreform során földhözjuttatottak. Az agrárproletariátus számában ennek nyomán 1920 és 1930 között bekövetkező csökkenés (1920: 983 000, 1930: 780 000 kereső) valójában csupán az 1—2 holddal rendelkező félproletár tömegeket növelte.

A parasztság legnagyobb tömegei pedig, még ezer szállal kapcsolódva a falusi-paraszti léthez, tulajdonképpen már proletárrá váltak. E proletár tömegek azonban sok vonatkozásban változatlanul elsősorban parasztnak érezték magukat. Ez különösen vonatkozott az agrárproletariátus két nagy rétege közül a nagybirtokhoz kapcsolódó uradalmi cselédségre. A cseléd ugyan sokszor majdnem feudális módon függött urától, de a háborút követő rendkívül nyomorúságos viszonyok között mégis állandó munkával és biztosnak számító — részben természetbeni, részben pénzbeli — jövedelemmel rendelkezett. Gyakran részes földet művelve valóságos tulajdon nélkül is hasonlóvá válhatott a kisbirtokos paraszthoz. Számuk az egész időszakban mintegy 200—250 000 körül mozgott. (Csak a keresőket véve figyelembe.) Ez a réteg azonban nehezebben változott ipari munkássá, mobilitása is kisebb volt. Nagyobb csökkenés tapasztalható (1920: 754 000, 1930: 562 000) viszont a mezőgazdasági munkások körében. A csökkenés azonban nem a város vonzása vagy

az ipar felszívóereje, hanem a földreform következtében állt elő, amely éppen közel kétszázezer mezőgazdasági foglalkozásúnak adott 1—2 holdas parcellát. Bár a megélhetéshez ez nem volt elegendő, de bizonyos létminimumot biztosított, ami a mezőgazdasági munkásság esetében jórészt hiányzott. A nagybirtok munkaigénye ugyanis nem növekedett, a termelési struktúra nem változván, továbbra is legfeljebb idénymunkára (aratás stb.) tudta a mezőgazdasági munkások egy részét foglalkoztatni. Egyéb életlehetőségek pedig szinte teljesen megszűntek. Vasútépítés lényegében egyáltalán nem folyt, vízszabályozás is kevés. A kubikus munka egyre szűkebb rétegeknek nyújtott életlehetőséget, s az amerikai kivándorlás biztosító szelepe is megszűnt. A munkaerő bősége a munkapiacon is éreztette hatását, s a munkaerő árát mélyen értéke alá süllyesztette. Mégis az, aki meg tudta szerezni a kicsiny bért, a szerencsések közé tartozott, hiszen nagy részük föld és munka híján idejét jórészt a falusi munkapiacon, a hirhedt köpködőn töltötte. A korabeli statisztikai felmérések szerint a mezőgazdasági munkások egy évben legfeljebb 150—180 napra voltak foglalkoztatva, tehát munkakerijük legfeljebb 50%-ban volt kihasználva.

A falusi nincstelenek nagy száma — amely egészen kirívó volt Kelet-Európában is, hiszen Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában is jóval alacsonyabb volt a kereső mezőgazdasági népesség földnélküli hányada — nemcsak a proletariátus arculatát befolyásolta, de az egész magyar társadalmi struktúrára is rányomta bélyegét. A közel 800 000 föld nélküli keresőhöz ugyanis kb. azonos létszámú eltartott járult, s mindez kiegészült — az életviszonyaikban tőlük alig különböző — törpebirtokosokkal, akiknek száma (keresőké és eltartottaké; 5 holdon aluli gazdaságot figyelembe véve) további 1 1/2 milliót tett ki. Ez a hatalmas tömeg — több mint 3 millió ember — meghatározta Magyarország társadalmának szociális arculatát, s joggal nevezték a Horthy-Magyarországot 3 millió koldus országának.

Ezek a körülmények a magyar társadalom egyik alapkérdéseként konzerválták és állították előtérbe a megoldatlan p a r a s z t k é r d é s t .

Mindezen sajátos vonások természetesen jelentősen hátrál-

tatták, de nem akadályozták meg a társadalom polgári képződményeinek fejlődését.

A két világháború között kétségkívül előrehaladt a tőkésosztályok és polgári középrétegek növekedése is. A nagyburzsoázia jelentősen megerősödve, nemcsak az ipari és pénzvilág teljhatalmú ura lesz, de ezen szektorok révén növekszik befolyása az egész nemzetgazdaságban. Mintegy 50 — részben házassági szálakkal is összefonódott — család állt az összefonódott bank- és ipari monopóliumok csúcsán. A Kereskedelmi Bank és Hitel Bank érdekcsoportjai a magyar ipar és pénzvilág felét ellenőrizték.

A vezető nagytőkés családok mellett ezekben az évtizedekben már nagyjából 12 000 családra rúgott az ipari bank és kereskedelmi középtőke városi nagypolgári rétege, amely jelentékenyen kibővült a tulajdonosok mellett magába integrált menedzser típusú vezető rétegekkel.

A polgári középrétegek felé kialakult átmenetek egész során keresztül juthatunk el a polgári kistulajdonosok 300—350 000 családot számláló rétegéhez. Az ipar, a kereskedelem és a közlekedés önálló mellett rohamosan emelkedett a magántisztviselők létszáma, és viszonylag gyorsan fejlődött — a kor egyik legfontosabb új társadalmi tendenciájaként — a magasan kvalifikált szakértelmiség.

A polgári társadalom ezen szféráiban viszonylag nagyobb számban voltak találhatóak zsidó származású elemek. A társadalmi fejlődés ezen sajátos vonása, amely éppen a nemesi-úri társadalmi képződmények fennmaradásának és a paraszt-társadalom kirekesztettségének, felemelkedési lehetősége elzártságának egyik vetülete volt, lehetőséget adott a társadalom alapvető osztályproblémáinak „zsidó kérdésként” történő torz beállítására, és ezzel a társadalmi feszültségek hamis irányba terelésére.

A tőkés társadalmi fejlődés legdöntőbb mozzanataként a két világháború közötti társadalmi dinamizmus alapját képezve gyarapodott és változott a városi proletariátus.

E kategórián belül is két nagyobb réteget különböztethetünk meg: a szorosan vett ipari proletariátust, vagyis a gyárakban,

bányákban és műhelyekben alkalmazott munkásságot, valamint a forgalom — közlekedés és kereskedelem — területén, túlnyomó többségükben ugyancsak városokba koncentrált, részben közvetlen termelőmunkát végző, részben nem a termelésben részt vevő, segédszemélyzetként dolgozó munkásokat. S végül a városi proletariátushoz számíthatjuk a közszolgálati segédszemélyzetet, továbbá a proletárréteg egyik sajátos, nagy létszámú csoportját, a házi cselédeket.

1920-ban a városi proletariátus — az elnevezést, ha nem is tekinthető pontosnak, inkább az agrárproletariátustól való megkülönböztetés céljából használjuk — teljes létszáma kerekén 900 ezer főt tett ki, vagyis az egész magyarországi kereső népesség 23,7%-át. Ezenbelül a szoros értelemben vett ipari proletariátus aránya — a gyáripár visszaesése is szerepet játszott ebben — 52,3% (464 445 fő). Egy évtized leforgása alatt, 1930-ban a proletariátus létszáma 1 160 000 főre emelkedett. A 260 ezer fős növekedés hatására a városi proletariátus a kereső népesség 29%-ára emelkedett. A növekedés legnagyobb-részt az ipari proletariátus létszámemelkedésének következménye volt. A proletariátus átlagos növekedését meghaladó létszámemelkedés hatására a városi proletariátuson belül az ipari munkásság aránya elérte az 56,9%-ot (660 775 fő).

Az ipari munkásság fejlődését meghatározó új vonások közül mindenekelőtt a munkanélküliség tömeges jelentkezésére kell utalnunk. A háborút követő gazdasági leromlásnak ez úgyszólván természetes kísérőjelensége volt, de a két világháború közötti időszak jellegzetes sajátosságaként a kedvező konjunktúrájú években sem szűnt meg a tömeges munkanélküliség. A húszas évek elejének 100 000—150 000 fős munkanélkülisége, a húszas évek második felére ugyan mintegy 70 000 főre csökken, de ez is eléri az ipari munkásság mintegy 10%-át. A válság éveiben — mint láttuk — a munkanélküliség a tömegnyomor legfőbb forrásává válik. A több mint 200 000 munkanélküli az ipari munkásság létszámának 1/3-ára rúgott, s csak lassan, a harmincas évek második felében csökkent a húszas évek második felének 50—70 000 fős létszámára. Mindez persze azt is jelentette, hogy a munkáslétszám növekedése a 30-as években nem annyira

az iparba való új beáramlás, hanem a munkanélküliség felszámolása révén gyarapodott. A munkaerő-kereslet nagysága, a munkáslétszám növekedése, a munkaerő-kereslet jellege az egyes iparágakban ill. szakmákban elhelyezkedő munkások arányán keresztül tükröződik. (Lásd a 40. táblázatot.)

40. TÁBLÁZAT
AZ ÁTLAGOS ÉVI MUNKÁSLÉTSZÁM

Év	Gyáripár	Bányászat	Összesen	Index 1913 = 100
1913	213 283	33 290	246 573	100,0
1921	152 591	42 126	194 717	79,0
1926	193 648	33 255	226 903	92,0
1929	235 000	34 974	269 972	109,5
1933	176 237	32 110	208 347	86,0
1936	246 269	36 132	282 401	114,0
1938	288 812	41 536	330 008	134,0

Ha figyelembe vesszük, hogy erősebb növekedés csak az utolsó két évben tapasztalható a kibontakozó háborús konjunktúra következtében, úgy világos, hogy a gyáripárba bevont új munkaerőlétszám ténylegesen nem érte el az évi 1%-os szaporodást. A gazdasági válságig terjedő időszakban főként a gépipari munkások számának kerekén 10 ezer és az élelmezési ipari munkáslétszám 6 ezer fővel történt csökkenése szembetűnő. Ugyanakkor egyedülálló a textiliparban alkalmazott munkások számának közel 27 ezres emelkedése. Ez egymagában több volt, mint a munkáslétszám tiszta szaporodása! Jelentős volt még a létszámemelkedés — arányait tekintve — a fa-, a ruházati és a papíripárban, valamint a villamosenergia-termelésben is. Ezekben az ágazatokban együttesen mintegy 11 ezer új munkás került a gyárakba. A többi iparágban lényeges változás nem történt, ezer fő körüli csökkenés vagy növekedés, illetve néhány száz főnyi eltérés a létszám stagnálását jelzi.

A vas- és gépiparban feleslegessé vált munkaerő csak kis részben talált megélhetést a textiliparban, mint a szövő- és fonógyárak karbantartó részlegeinek munkása. Az élelmezési ipar munkásainak is csak egy része képezte át magát vagy tudott segédmunkásként más iparágakban kenyeret keresni. Nagyobb részük a több tízezer fős munkanélküliek táborában található.

A nagyipari munkásság iparági megoszlását feltűntető adatok további fontos változásokat is jeleznek. Míg a háború előtt a gyári munkásság egyharmadát a vas- és gépipari munkások tették ki, addig 1929-re ezen szakmák munkásgárdájának részaránya egynegyedre csökkent. Ugyanakkor a könnyűipari ágak munkásainak aránya az 1913. évi 16%-ról a húszas évek végére 27% fölé emelkedett. Ez a változás nem csupán az egyes iparágak fejlődési egyenetlenségére utal, hanem a munkásosztály szerkezetében is számottevő változásokra vet fényt. A nehézipari ágakban ugyanis legnagyobbreszt tanult férfimunkaerőt foglalkoztattak, az előtérbe nyomuló könnyűipari ágakban viszont főként tanulatlan, illetve betanított női munkaerőt. A háborút követő évtizedben tehát jelentősen megnőtt a női és a tanulatlan munkaerő aránya a magyar munkásosztály soraiban.

1913-ban a háború utáni országterületen működő gyárakban alkalmazott női munkások száma — becslésünk szerint — mintegy 50 ezer főre rúgott, ami a munkásságnak több mint 23%-át tette ki. E létszám és arány gyorsan emelkedett.

A női munkások 21 ezer főt kitevő, 42%-os létszámemelkedése meghaladta a gyári munkásság számának átlagos növekedését, s ennek következtében a nők aránya a háború előtti nem egészen egynegyedről a háború utáni évtized végére közel egyharmadra emelkedett. Ha a változás elsősorban a textilipar és általában a könnyűipari ágak térhódításának következménye is volt, figyelmet érdemel, hogy két iparág kivételével az összes ágazatban megnövekedett a női munka aránya. A női munkások száma különösen a harmincas évek második felében nőtt, aminek eredményeként 1938-ra, a válság előtti időszakhoz képest, már több mint 20 000 új nőmunkás dolgozott a gyáriparban. A nőmunkások aránya azonban a gyáripari munkásság egészén belül mégis a harmincas évek első felében volt a legmagasabb, a to-

vábbiakban pedig csökkent. Ennek oka az volt, hogy a harmincas évek első felében, a könnyűipari ágak gyorsabb fejlődésével a női munkaerő száma rövidesen elérte és túl is haladta a válság előtti szintet, míg a férfimunkások száma — a nehézipari ágak válságos helyzete folytán — elmaradt az 1929-es állapothoz viszonyítva. A harmincas évek második felében

41. TÁBLÁZAT
A NŐI MUNKÁSOK
SZÁMA A GYÁRIPARBAN

Év	Létszám	Az összes gyári munkás %-ában
1913*	50 333	23,4
1921	40 326	26,3
1922	51 112	26,4
1923	56 504	26,6
1924	54 996	27,9
1925	57 717	27,9
1926	59 178	28,1
1927	67 754	29,8
1928	70 404	29,7
1929	71 402	30,9
1933	60 967	34,5
1934	66 677	34,0
1935	73 504	34,0
1936	81 345	33,0
1937	90 352	32,7
1938	92 731	32,1

* Az 1920. évi országterületen.

ugyan gyorsult a nőmunkások munkába állítása, viszont a nehézipari fejlődéssel kapcsolatban még gyorsabb volt a férfimunkások számának növekedése, ami végül is a nőmunkások arányának csökkenéséhez vezetett. (Lásd a 41. táblázatot.)

A háború előtti Magyarországon a munkásoknak mintegy felét a szakmunkások tették ki. Nagyjából ez a helyzet jellemezte

a háborút követő éveket is. 1921-ben a gyári munkások 45,5%-a volt szakmunkás, 54,5%-a betanított és tanulatlan munkás. Az évtizedben végbement nagyarányú szerkezeti változásokra mi sem jellemzőbb, mint hogy 1929-re a szakmunkások aránya 37,3%-ra csökkent, a betanított és tanulatlan munkások aránya pedig 62,7%-ra emelkedett. (Lásd a 42. táblázatot.)

42. TÁBLÁZAT

A SZAKKÉPZETT ÉS TANULATLAN MUNKÁSOK ARÁNYA A GYÁRIPARBAN %-BAN

Iparág	1921		1929	
	Szak- munkás	Betanított és tanulatlan munkás	Szak- munkás	Betanított és tanulatlan munkás
Vas- és fémipar	48,2	51,8	41,8	58,2
Gépgyártás	49,2	50,8	46,6	53,4
Villamosenergia-termelés	41,3	58,7	47,2	52,8
Építőanyagipar	29,3	70,7	24,2	75,8
Faipar	45,0	55,0	30,1	69,9
Bőripar	44,2	55,8	25,2	74,8
Textilipar	53,6	46,4	35,2	64,8
Ruházati ipar	57,0	43,0	62,7	37,3
Papíripar	61,1	38,9	30,1	69,9
Élelmiszeripar	41,5	58,5	32,6	67,4
Vegyészeti ipar	41,7	58,3	18,0	82,0
Nyomdaipar	72,6	23,4	67,8	32,2
Összesen	45,5	54,5	37,3	62,7

A betanított és tanulatlan munkások gyors és igen nagyarányú térhódítása a szakképzett munkások rovására kétségkívül elválaszthatatlan a munkások iparági átcsoportosulásától és a női munka szerepének növekedésétől. Ez utóbbi összefüggésre utal, hogy míg a férfi munkások több mint 40%-a még

1929-ben is szakmunkás volt, addig a nőmunkásoknak csupán egyötöde. A tanulatlan munkaerő egyre növekvő, úgyszólván általános, minden ágazatra kiterjedő alkalmazása azonban (csak a villamosenergia-termelés és a ruházati ipar volt kivétel) nem egyedül az előbb említett tényezőkkel magyarázható. Fel-tűnő pl., hogy azon iparágakban, amelyekben a női munkaerő aránya nem növekedett, sőt, csökkent — építőipar, élelmezési ipar —, a betanított és tanulatlan munkások aránya mégis je-lentősen — 71-ről 76%-ra, illetve 58-ról 67%-ra — emelkedett. A szakmunkások arányának csökkenése egyébként is jóval na-gyobb mértékű, mint amilyen mértékben a női munka alkal-mazása ezen időszakban általában terjedt. E jelenség okai között tehát egyéb, eddig még nem említett tényezőket is figyelembe kell venni. Mindenekelőtt a tőkés fejlődés azon általános tenden-ciáját, amely a termelés modernizálásával, az újabb technikai vívmányok alkalmazásával kapcsolatosan a bonyolult munka-folyamatok nagyobb fokú mechanizálására, s ezért a szakmunka képzetlen munkával történő felcserélésére vezetett. Ha a nagy-ipar technikai modernizálódása rendkívül lassan haladt is előre a vizsgált időszakban, nyilvánvaló, hogy e tényező szerepe nem hagyható figyelmen kívül.

Ez a tendencia a 30-as években is folytatódott. A nőmunkások arányának növekedése egyrészt már önmagában is csökkentette a szakképzett munka arányát, másrészt a válság alatt és azt kö-vetően tudatos törekvésként mutatkozott a munkabéreköltség csökkentése érdekében, hogy a kiöregedett szakmunkásokat be-tanított munkásokkal váltsák fel, vagy pedig egyes üzemeket, vagy üzemrészeket átszervezve a szakmunkásokat elbocsátották és helyükbe tanulatlan munkásokat állítottak. Mindezek ered-ményeképpen 1938-ig a szakmunkások létszáma a gyáriparban tovább csökkent 37,3%-ról 30,3%-ra. Különösen kirívó, aho-gyan a vas- és fémipar (41,8%-ról 32,8%-ra), a textilipar (35,2%-ról 10,6%-ra), valamint a fa- és bőripar csökkentette a szakmunkások foglalkoztatását. Kétségtelen tény viszont, hogy az $1/3$ — $2/3$ arány csak részben tükrözi a reális viszonyokat. Részben azért, mivel a 30-as években a tanulatlan munkakör-ben dolgozó munkások között igen sok volt a szakmájában elhe-

lyezkedni képtelen szakmunkás. Részben viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a betanított munka jelentősége a termelési folyamatban általában növekedett, és a nem szakképzett munkások több mint 50%-a betanított munkát végzett.

Végül a munkásság összetételének két jellegzetes mozzanataira kell utalnunk. Egyrészt, hogy az ország gazdasági elmaradottsága következtében továbbra is megmaradt a kisipari munkásság viszonylag jelentős, az egész ipari munkásság 40%-a körüli súlya. Másrészt, hogy az ipari munkások aránytalanul nagy része összpontosult az ország fővárosába és közvetlen elővárosaiba. 1938-ra a gyáripari munkások 61%-a dolgozott Budapesten és környékén és a kisipari munkásság közel fele szintén itt talált elhelyezkedést. A fejlődés új vonását elsősorban Pest megye részesedésének emelkedése adta, a vidék jelentősége viszont tovább csökkent.

A salgótarjáni és az ózdi iparvidék mellett, amelyeknek fontosságát a bányászat és a kohászat biztosította, az ország többi részén legfeljebb a pécsi bányavidék, s Győr volt nagyobb munkáscentrum.

Igazi iparvidékről az ország más területein nem beszélhetünk, a 210 000 vidéki ipari munkás jórészt szétszóródott a vidék 7,5 milliós városi és falusi lakossága között, s az ipari munkások száma még az ország legnagyobb városaiban is alig haladta meg a 10 000 főt. (A gyáripari munkások létszáma jórészt alatta maradt az 5000 főnek.)

A társadalom szerkezetében bekövetkezett megmerevedés kedvezőtlen hatásai mellett a két világháború közötti konjunktúraviszonyok és nem utolsósorban a különösen hátrányos politikai körülmények alapvető akadályokat állítottak az életviszonyok javulása, modernizálódása útjába. A Tanácsköztársaság leverését követően mindenekelőtt eltörölték a forradalom szociális és bérintézkedéseit, s a politikai üldözés mellett valóságos gazdasági büntetőhadjáratot vezettek a munkástömegek ellen. A proletárforradalom által életbe léptetett bérintézkedések nyomán megemelkedett bérszintet átlagosan 50%-kal csökkentették. 1919. augusztus 13-án hatályon kívül helyezték a március 21-e után hozott összes szociálpolitikai rendelkezést, ezek között

a munkanélküli segélyre, a biztosításra és a fizetéses szabadságra vonatkozó intézkedéseket. Eltörölték a 8 órás munkaidő bevezetéséről szóló rendelkezést is.

Magyarország tehát a húszas évek elejére ismét visszasüllyedt Európa azon kevés országai közé, ahol alig létezett szociálpolitika, ahol még a munkaidő hosszát sem szabályozta törvény. Mindez, s a háborút követő évtized első felének súlyos inflációja, majd a világgazdasági válság és hosszan elhúzódó hatásai különösen kedvezőtlennek tették a tömegek anyagi körülményeit. A reálbérek a két világháború között soha nem érték el az önmagában alacsony század eleji színvonalat sem. Az első világháború előtti évek reálbérszintjét 100-nak tekintve — a rendelkezésre álló négyféle korabeli létfenntartási indexszámítás figyelembevételével és korrekciójával — az inflációs nyomorúság után, a konjunktúra csúcspontján is csak 85—86 százalékra emelkedik a reálbér, s a válság okozta visszaesés átmeneti éveit után a harmincas évek jobb konjunktúraszakaszában is mindvégig 5—10%-kal elmaradt az 1929-es — két világháború közötti — csúcsponthoz képest.

A reálbérszint csökkenése annál is súlyosabb volt, mivel a munkások egy része, mint láttuk, állandóan munka nélkül volt. Ezt a tényt is figyelembe véve az egy munkásra jutó reálbér az 1927—1929 közötti csúcsponton is mintegy 20%-kal maradt el az első világháború előtti szinttől, a harmincas évek pedig — 1934 és 1937 között — további mintegy 15%-os csökkenést mutatnak a válság előtti állapothoz képest is.

A munkástömegek helyzetét alapvetően meghatározó reálkeresetek kedvezőtlen alakulása mellett a modern szociálpolitikai intézkedések hiánya volt szembevetendő. A munkaidő törvényes korlátozásának eltörlése után ugyan a munkanap hossza egy ideig még nem növekedett. A Szakszervezeti Tanács első, forradalom utáni jelentése az 1917—1922-es évekről még leszögezhetette: „A forradalom egyetlen eredménye a megrövidített munkaidő, s ezt meg kell tartani”.

E törekvés azonban nem járt sikerrel. 1923-ban már a munkások 49%-a, 1928-ban pedig közel 57%-a dolgozott 8 óránál hosszabb munkaidővel, s ezen belül az évtized végén az összes

munkás közel 34%-ának munkaideje meghaladta a napi 10 órát is.

A válság természetesen megszakította a munkaidő növekedésének folyamatát, majd ezt követően az ismételt emelkedés tendenciáját (az 1929-ben átlagosan 9 órás munkaidő 1933-ban 8,6 órára csökkent, 1935-ben már ismét 8,84 órát tett ki) 1935-ben megállította a 8 órás munkanap bevezetése (6660 számú kormányrendelet, majd az 1937. XXI. tc.). A gyakorlati megvalósításra azonban csak fokozatosan került sor, s 1938-ban is 8,4 órát tett ki az átlagos munkaidő, ami azt jelentette, hogy a munkások 1,4%-a 12 óránál is többet, 10%-a több mint 10 órát és további 10%-a 9 órát dolgozott naponta.

A 8 órás munkanap bevezetése azonban a harmincas évek közepén nemcsak annyiban érdemel figyelmet, amennyiben hozzájárult a munkaidő korlátozásához. Sokkal fontosabb volt összefüggése a kormányok ez időtől kibontakozó szociálpolitikai kampányának.

Az intézkedések okát az uralkodó osztályok egész politikájában, törekvésében kell keresnünk. A harmincas évek — éppen a minden korábbinál súlyosabb 1929—1933. évi válság hatásai: a súlyos munkanélküliség, a reálkeresetek csökkenése, a politikai tényezők, a háborús veszély megnövekedése, a munkásosztály elleni fasiszta támadás fokozódása következtében — kiélezték az alapvető osztályellentéteket, veszélyesebbé tették a munkásosztály harcát. A kormányok tudatosan arra törekedtek, hogy bizonyos engedményekkel leszereljék a munkásosztály mozgalmait. Az iparügyi miniszter 1936-ban a minisztertanácshoz beadott bizalmas előterjesztésében részletesen kifejti és megfogalmazza ezt a törekvést. Az előterjesztés röviden vázolja a munkásmozgalom történetét, a Kommunista Kiáltvány fő mondanivalóját, a proletárdiktatúra célkitűzéseit. Hivatkozik arra, hogy politikai válságok idején a II. és III. Internacionálé között nemegyszer létrejött az egység, majd megállapítja: „a legnagyobb bűn és könnyelműség ölbe tett kezekkel nézni a munkásmozgalmak elfajulását, ahelyett, hogy józan megfontoltsággal elébe mennénk az eseményeknek és megfelelő intézkedésekkel ... igyekeznénk elérni, hogy a helyzeten javítsunk ... és

visszavezessük őt a nemzeti gondolathoz”. „A társadalmi forradalom fenyegetően közelgő végzetének egyetlen ellenszere — szögezi le végezetül — a szociálpolitika...” Ugyanezt az álláspontot fejezi ki az egyik törvényjavaslattal kapcsolatban a képviselőház egyik szónoka is: „Bárha több ilyen szociális javaslattal jönnének, mert csak így lehet a munkást nyugodtabbá tenni, és ekkor nem lesz meg a lehetősége annak ..., hogy a munkásság között izgató, gyújtó anyagot tudjanak elhelyezni.”

A nagyipari érdekeltségek képviselői még ebben a helyzetben is igyekeztek mérsékelni a szociális demagógiától hajtott szociálpolitikát. *Chorin Ferenc*, a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke 1937-ben egyik újságcikkében nyíltan kijelentette, hogy „nem helyeselhetjük és tiltakoznunk kell az ijedtség szociálpolitikája ellen”.

A kormányok azonban a 8 órás munkanap bevezetése után több fontos rendelkezést hoztak.

A 8 órás munkaidő megvalósításával együtt rendelkeztek — és ez képezi a szociális törvényhozás másik legfontosabb területét — a minimális bérek bevezetéséről is. Ez az intézkedés különösen a válság következtében vált égetően sürgőssé, amikor a hatalmas munkanélküliség igen nagy munkaerő-kínálatot teremtve, a lehető legkedvezőbb helyzetet eredményezte a tőkés számára a bérek leszorítására. Ilyen viszonyok között a munkásosztály követelte a bérek alsó határának állami meghatározását, vagyis a bérek korlátlan leszorításának megfékezését, a különösen alacsony bérezésű munkások fizetésének felemelését. A kormányok — a munkaidő rendezéséhez hasonló megfontolások alapján — megszabták az egyes iparágak, szakmák számára a legalacsonyabb bérek határát. Ez természetesen számos, igen rosszul fizetett munkás számára előnyös volt, a bérek bizonyos fokú emelkedését vonta maga után.

Az 1937. évi XXI. tc., amely törvénybe iktatta a 8 órás munkaidőt és a minimális béreket, egyben egy további szociális intézkedést is hozott; bevezette Magyarországon a fizetett szabadság intézményét. Eszerint az a munkás, aki az utolsó évet megszakítás nélkül ugyanannál a vállalatnál töltötte, 6 napi fizetéses szabadságot élvezhetett, s a további évek után a

szabadság ideje progresszíven emelkedett. Ez a rendelet, bár elvileg figyelemre méltó szociális intézkedés lett volna, gyakorlatilag még annyit sem jelentett, mint az előzőekben ismertetett rendelkezések, ugyanis mint a Szakszervezeti Tanács 1935-re vonatkozó megállapítása mutatja, igen kevés, mindössze 60 000 olyan munkás volt, aki egy évnél hosszabb ideig dolgozott megszakítás nélkül ugyanazon a munkahelyen. Ilyen módon a rendelet által érintett munkások köre meglehetősen szűk volt.

Végül a harmincas évek második felében bevezetett szociális intézkedéseket az 1938. évi XXVI. tc., az ún. családi munkabér bevezetése zárta le, amely a munkásoknak minden gyermek után havi 5 P gyermeknevelési pótlékot biztosított. A családi munkabér javított a több gyermekes munkáscsaládok helyzetén, hiszen — az átlagkeresetet figyelembe véve — egy-egy gyermek után a fizetés 5%-ának megfelelő kiegészítést kaptak. Figyelembe kell azonban venni a bérszínvonal alacsony voltát, valamint azt, hogy a gyermek után fizetett bérkiegészítés egyáltalán nem volt progresszív.

A harmincas évek második felének szociálpolitikai intézkedései, habár igen „mérsékelték”, ellentmondásosak is voltak, a ciklus alakulásának, a háborús konjunktúra kibontakozásának megfelelően kétségtelenül javulást eredményeztek a munkáosztály helyzetében, mégpedig főként a legrosszabbul fizetett, legrosszabb helyzetben levő munkásrétegek számára. Így pl. az utóbbiak közé sorolhatók a textilmunkások legnagyobb része, akiknek az intézkedések következtében sokszor 1—2 órával rövidült munkaidejük, és 10—15%-kal emelkedett munkabérük, a gyermekes családoknál pedig még számottevőbb volt a javulás. Az átlagos színvonalról el nem maradó vagy az azt meghaladó helyzetben levő munkástömegek számára természetesen mindig jóval kevesebbet jelentett.

A szociális törvényhozás fontos intézkedései csak egészen rövid ideig voltak érvényben. 1939 őszén, a második világháború kitörésekor — holott Magyarország ekkor még nem kapcsolódott be a háborúba — a kormány sietve felfüggesztette a 8 órás munkaidőre, valamint a fizetett szabadságra vonatkozó törvény hatályát.

A háborút megelőző évek szociálpolitikája természetesen nem eredményezett alapvető változásokat a néptömegek, a munkások életkörülményeiben. A fogyasztás színvonala, az egészségügyi és lakáskörülmények, a kulturális szintet tükröző adatok a két világháború közötti évtizedek konjunkturális csúcspontján, a húszas évek végének viszonylag kedvezőbb periódusában is a súlyos elmaradás állapotát tükrözik.

A legtöbb közszükségleti cikk fogyasztása még a húszas évek végén is messze elmaradt a háború előttihez képest. A cukorfogyasztás 10 kg körül mozgott, míg a nyugati országokban 25—35 kg-ot tett ki.

A harmincas években azután a cukorfogyasztás is visszaesett, s még 1938-ban is közel 10%-kal elmaradt az 1929. évi szinthez képest. Ezzel a cukorfogyasztás lényegében a háború előtti szinten stagnált, holott a háború után világszerte elterjedt új fogyasztási szokások következtében a cukorfogyasztás általában gyorsan emelkedett.

A sörfogyasztás az 1913-as fejenkénti 15 literről 8 literre csökkent — míg a nyugati országokban — természetesen a fogyasztási szokásoknak megfelelő eltérésekkel — mindenütt túlhaladta az 50 litert. A sertéshús-fogyasztás a húszas évek közepén kb. 50, a marhahús-fogyasztás mintegy 63%-a volt a háború előttinek, de még a konjunktúra csúcspontján is mintegy 15—20%-kal alatta maradt annak. A fejenkénti tejfogyasztás a húszas évek végén ugyancsak mintegy 10%-kal elmaradt az 1913-as színvonal mögött.

A harmincas években mindezen cikkek fogyasztása csökkent. A sörfogyasztás egyenesen a válság előtti felére zuhant.

A lakásviszonyok változatlan elmaradottságára utal, hogy a munkásoknak csak mintegy 40%-a rendelkezett önálló főbérleti lakással. A lakások 80%-a viszont egyszoba-konyhás volt. Az egyszobás lakások 73,7%-ában helyiségenként 2—4 ember lakott. A magas lakbérek miatt ugyanis a legtöbb főbérletű munkás kénytelen volt albérlet vagy ágyrajárót tartani. Az egyszobás lakások tulajdonosainak csaknem 70%-a albérlet tartott, ebből 17% kettőnél többet. Nem kívánunk itt külön megemlékezni a nyomortanyákról, a barlanglakásokról, amelyek a korabeli

Magyarországon távolról sem voltak csupán egyeseket érintő szélsőséges esetek. Meggyőző képet ad a munkások átlagos lakásviszonyairól, hogy Budapesten — ahol e tekintetben a legjobb volt a helyzet — a munkáslakások 60%-ában nem volt vízvezeték, 78,5%-ában nem volt WC, és 50%-ába még nem volt bevezetve a villany.

Budapest 23 európai nagyváros közül a második helyen állt a halálozási arányszámban és első helyen a tbc elterjedtségében. Magyarországon 1000 csecsemő közül 179 halt meg egyéves kora előtt, s nemcsak a parasztság, a nagybirtokon dolgozó cselédség életviszonyai következtében. A tatabányai bányászok gyermekei között pl. 20% volt a halálozási arányszám 1 éves és 29,5% 5 éves korig.

A munkások kulturális színvonala valamelyest emelkedett. Míg 1910-ben a budapesti munkások 92%-a tudott csak írni-olvasni, addig 1929-ben 98% volt az arány. Sőt, a budapesti munkások mintegy 10%-a már 4 középiskolát is végzett. Ez az adat ugyan arra utal, hogy az írni-olvasni tudást biztosító leg-
elemibb iskolázás legalább a fővárosban már jórészt megoldott volt. Ennél többet azonban már nem bizonyít. A középiskolai tanulók között mindössze 1,15% volt munkás- vagy parasztszülők gyermeke. A budapesti munkásoknak — s nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez a réteg a munkásosztály legfejlettebb, legöntudatosabb része volt — mindössze egyharmada olvasott például állandóan, s 15%-a gyakran újságot. Rendszeres könyvtárlátogató csak minden 10. munkás volt. Ez az alacsony élet-nívó, a rossz táplálkozás, a nyomorlakások, a kulturális elmaradottság akkor jellemezte a magyar munkásosztályt, amikor a termelőerők, a technika világméretű fejlődése, az általános kulturális haladás a fejlett országokban már jelentősen átformálta az életkörülményeket, a fogyasztási és kulturális igényeket.

Új élelmezési szokások alakultak ki, a mozi, a rádió elterjedésével növekedtek a kulturális szükségletek, a szórakozási igények; az életforma új elemeként jelentkezett a strand, a kirándulás, a sport, a szolgáltatások igénybevétele (beleértve pl. a nőknél a fodrász rendszeres felkeresését) stb. Mindezek az életformaváltozások, amelyeknek költségei a nyugati országokban a

munkaerő újratermelési költségének részévé váltak, Magyarországon még alig mutatkoztak. A magyar munkásosztály kevesebbet evett, rosszabbul ruházkodott mint azelőtt. Jórészt még a háború előtti életszínvonalat sem tudta biztosítani magának, helyzete abszolút értelemben is romlott.

6. A hadigazdaság évei

A hadigazdaság kibontakozása, a harmincas évek második felének burkolt hadiipari előkészületei után 1938-tól indult meg Magyarországon. A magyar külpolitika a trianoni békeszerződés revíziójának céljától vezérelve egyre szorosabban kapcsolódott a hitleri Németországhoz, és 1937—38 fordulóján Csehszlovákia elleni esetleges közös támadást fontolgatva gyors, nyílt fegyverkezésbe kezdett. A békeszerződés korlátozásait félretéve a kormány elnöke 1938. március 5-i beszédében bejelentette, hogy 1 milliárd pengő öt éves beruházási programot indítanak meg. A befektetések 60%-át közvetlenül a hadsereg felfegyverzésére, a további összegeket pedig stratégiai jelentőségű létesítmények, a hírközlés, szállítás stb. fejlesztésére fordították. A gyorsított ütemű felkészülés érdekében a fegyverkezési programot két év alatt hajtották végre, s az intenzív állami beruházási tevékenység 1938 nyara és 1940 nyara között nemcsak az addigi konjunktúravizonyok lényeges megjavítását eredményezte, hanem a hadigazdaság kibontakozására is vezetett. Ezekben az években alakítják ki az állami beruházások burkolt inflációs finanszírozási módszerét. Az állam formailag egyszeri vagyonadó és a magasabb vagyont kategóriákra kivetett kölcsönjegyzés formájában teremtette elő a beruházás anyagi forrásait. Valójában azonban a vagyonadó fizetésére, illetve az államkölcsön jegyzésére kötelezett egyének, illetve vállalatok a Nemzeti Bankhoz fordulhattak kölcsönért, s a Nemzeti Bank fedezetlen papírpénz kibocsátásával teremtette elő a szükséges összegeket. A bankjegyforgalom 1938-ról 1939-re egyetlen év alatt kétszerezésére ugrott. A növekvő pénzmennyiség esetleges kedvezőtlen

hatásainak kiküszöbölésére 1939 augusztusában a kormány bevezeti az állami árszabályozást: árstoppot léptet életbe, s minden áremelkedést külön kormányengedélyhez köt. Az új állami gazdasági funkciók ellátására új intézmények kiépítése is megindul. Többek között életre hívják az árkormánybiztságot.

Az állami megrendelések az ipar jelentős területeit foglalkoztatták, s egyetlen év leforgása alatt felszívták a közel 100 ezer fős munkanélküli-tömeget. A teljes foglalkoztatás elérése által támasztott nagyobb fogyasztási igények a fogyasztási iparok fellendüléséhez is hozzájárultak. 1938 után a gazdaság minden területére kiható fellendülés ment végbe.

A háborús gazdasági fellendülés ezekben az években hadiesemények és háborús igénybevétel nélkül játszódott le. Magyarország a II. világháború kirobbanása után ugyan nem maradt semleges, de nem lépett be a háborúba, „nem hadviselőnek” nyilvánította magát, s 1941 tavaszáig, a Jugoszlávia elleni német támadásban való közreműködésig nem vett részt a háború katonai akcióiban. A kiépített magyar hadsereg ezekben az években csak a díszes, ünnepélyes bevonulásokkal volt elfoglalva. Német és olasz közreműködéssel ugyanis a versaillesi béke-rendszer meginduló revíziója keretében sor került a trianoni békeszerződés területi rendezésének felülvizsgálatára is. Az ún. első bécsi döntés 1938 novemberében Magyarországhoz csatolta Szlovákia déli, túlnyomóan magyar lakta területeit. 1939 márciusában, Csehszlovákia német megszállása idején Magyarország Kárpátukrajna területét szállta meg. Ezt követte 1940 augusztusában a második bécsi döntés, amikor is a német és olasz döntőbíráskodás Erdélyt osztotta meg Magyarország és Románia között. Végül a Jugoszlávia elleni hadműveletekbe való bekapcsolódás Bácska visszacsatolását eredményezte.

Mindez közel kétszeresére növelte Magyarország területét és további 5,3 millió fővel növelte a mintegy 9 milliós ország lakosságát, s a munkaerőtömeg mellett fontos mezőgazdasági vidékekkel, nyersanyagforrásokkal bővítette a hadigazdaság tartalékait.

A hadigazdaság kiteljesedése, s a valóságos háborús viszonyok

közötti gazdálkodás rendszere azután a Szovjetunió elleni német agresszióhoz való magyar csatlakozástól, 1941 nyarától határozta meg a magyar gazdaság helyzetét.

A háborúba való bekapcsolódás új szakaszt nyitott a magyar nemzetgazdaság történetében.

A modern háború folytatásához, a hadsereg ellátásához hatalmas tömegű hadianyagot, különféle fegyverzetet kellett biztosítani, s ennek érdekében az állam óriási rendelésekkel árasztja el a nagyipart, ezen belül is elsősorban a hadsereg ellátásában legfontosabb szerepet játszó nehézipart, illetve az érintett iparágak legnagyobb üzekeit, amelyek technikai, termelési szempontból alkalmasak voltak a megrendelések teljesítésére.

A nagy hadimegrendelések, mint például a különböző típusú (Csaba, Toldi, Turán) harckocsigyártás-program, a katonai járműgyártás fejlesztése, a lőszer-, fegyver- és ágyúgyártás, a légvédelem szükségletei több száz milliós megrendelést juttattak a Weiss Manfréd Műveknek, a Győri Vagongyárnak, a Ganz gyárnak és az állami gépgyáraknak, de mint bedolgozók, részprogram-végrehajtók más kisebb vagy középüzemek is nagy rendelésekhez jutottak.

A hadsereg felszerelési igénye a könnyűiparban is rendkívüli szerepet biztosított az állami megrendeléseknek.

1942-ben a pamutipar termelésének csaknem 2/3-a katonai rendelésre készült, 1944-ben a polgári fogyasztás céljaira csak a pamutipari termelés 10%-a, a gyapjúipari termelésnek pedig 20—30%-a jutott. Jórészt hasonló volt a helyzet a papír- és bőrparban, továbbá más iparágakban is. Egyes vállalatok teljesen leállították az alapvető polgári fogyasztási cikkek termelését.

Az állami vásárlások mellett a beavatkozás fontos területét képezte az egyre élesebben jelentkező nyersanyag- és energia-kérdés megoldása. A háború első szakaszában ez elsősorban abban állt, hogy a különböző vállalatok nagy állami hitelekkel kaptak nyersanyagtartalékaik bővítésére. Később azonban mind inkább az egyre szűkebben rendelkezésre álló nyersanyagok elosztása, a szén és a villamos energia a legfontosabb hadiipari

vállalatok számára való biztosítása vált az állami anyaggazdálkodási bizottságok feladatává. Ezek a bizottságok viszont a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GyOSz) hasonló szerveire támaszkodtak, így a hadiüzemek szükségleteinek biztosítását úgy intézték, hogy azok teljesen egybeestek a legnagyobb vállalkozói csoportok termelési és profitérdekeivel.

Ugyanakkor a nyersanyag-gazdálkodás terén érvényesülhetett a legerősebben az állami irányítás, hiszen itt lehetett legkönnyebben felmérni a rendelkezésre álló belföldi termelést, a készleteket és szükségleteket, illetőleg a behozatali lehetőségeket, s ennek alapján szabályozni a készletek elosztását. Az állami beavatkozás révén viszont a nyersanyagok és alapanyagok szabad piaci értékesítését mindinkább az állami kiutalások rendszere váltotta fel.

Hasonló jellegű volt a mezőgazdaság területére irányuló állami beavatkozás is. A háború előtt az állami beavatkozás főként a terményértékesítés megszervezését célozta, hogy az árak emelkedését elősegítse. A háborúban kezdetben a mezőgazdasági terménykészlet elosztására, majd egyre erőteljesebben a termelés háborús érdekeknek megfelelő fellendítésére, a termelés szerkezetének szabályozására törekedtek.

A mezőgazdasági termények zárolásáról szóló 1940-ben megjelent rendelet kiterjedt a legfontosabb mezőgazdasági termékekre; a kenyérgabonára, hüvelyesekre, kukoricára, burgonyára, valamint a szárított és víztelenített zöldségre és főzelékfélékre. A szovjetellenes háborúba való belépés után az igények növekedtek: 1941-ben a zárolás tovább terjedt a legfontosabb termékek közül a cukorrépára, dohányra, ipari növényekre és a takarmánygabonára. 1941-ben elrendelték a zsírbeszolgáltatást is, és fejadagot állapítottak meg a sertézsírra, zsiradékra és a szalonnafogyasztásra, valamint a gabonára is. 1942-ben a termények igénybevétele jelentős mértékben fokozódott.

A termények igénybevételének ez a rendszere azonban nem elégítette ki a növekvő háborús szükségleteket, valamint a németek követeléseit. Ezért 1942-ben új beszállítási rendszert léptettek életbe (a közellátási miniszterről elnevezve Jurcsek-rendszernek nevezték), ami azt célozta, hogy az állam

állandó nagyságú termékmennyiséggel gazdálkodhassék. A beszoigáltatást ezért a szántóterület kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki. A rendelet szerint a beszoigáltatási kötelezettség a szántó föld kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után 50 kg kenyérgabonával volt egyenlő. A beszoigáltatandó mennyiség $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{5}$ részét kenyérgabonában és zsírban, $\frac{3}{5}$ részét pedig szabadon választott termékben teljesíthették. A beszoigáltatásnak ez a rendszere hatással volt a termelésre is, amennyiben a meghatározott terményfajták és termékmennyiségek beszoigáltatása megkövetelte a termelés növelését, valamint a termelés szerkezetének változtatását is.

A Jurcsek-féle beszoigáltatási rendelet életbe léptetésekor a mezőgazdasági termények értékesítésének lebonyolítására különböző központokat létesítettek.

A kormányzat ezen intézkedésekkel sem tudta megszüntetni a fokozódó ellátási nehézségeket, s kielégíteni a hitleri Németország egyre nagyobb követeléseit. Több terményből az előírt beszoigáltatási kötelezettséget nem teljesítették. A beszoigáltatott tojás- és baromfimennyiség a háború előtt piacra került mennyiségnek csak 32, illetve 27%-át tette ki.

Az állami beavatkozás további formáját közvetlenül a mezőgazdasági termelés fokozására tett intézkedések képezték. Ilyen volt egyebek közt az ipari növények termelésének kötelezővé tétele. Az 1942. évre előírták, hogy cukorrépát, dohányt, rostlent és kendert mindenki akkora területen köteles termelni, mint az előző két évben. Napraforgót az 50 holdnál nagyobb birtokokon a szántóterület 5 százalékán, az 50 holdon aluli birtokoknak pedig a kukorica-vetésterület szegélynövényeként kellett termelniök. A 200 holdnál nagyobb gazdaságok birtokosait szántó földjük további 2 százalékán ricinus termelésére kötelezték. Az 1942 nyarán kiadott rendelet a kötelező termesztést az 1943. évre kiterjesztette a 15 holdon felüli birtokkategóriára, az ipari növények vetésterületét pedig az eddigi 5 százalék helyett a szántó föld 7 százalékára emelte fel.

Az állam gazdasági tevékenysége a hadigazdaság körülményei között a termelésben való közvetlen beavatkozáson túl kiterjedt a kereslet és kínálat egyensúlyát megteremtő intézke-

désekre is. A háború alatt a kínálat tartósan elmaradt a kereslet mögött, s az egyensúlyt az állami árszabályozással, illetve a polgári fogyasztás korlátozásával igyekeztek helyrebillenteni. Ez a tevékenység ugyanakkor az infláció mértékét, ütemét a meghatározott korlátok mögött kívánta tartani. Az állami árszabályozás bizonyos mértékig beavatkozott ugyan a vállalati nyereségek alakulásába a háborús gazdasági, s politikai egyensúly érdekében, ugyanakkor azonban intézkedéseivel egyértelműen hozzájárult, hogy a béremelkedés mind jobban elmaradjon az áremelkedés mögött.

Az árak 1943 végére már a háború előtti árszint háromszorosára növekedtek. Ezzel szemben az ismételt hivatalos bérrendezések a munkások számára csupán 60%-os béremelést biztosítottak. Jóllehet a tényleges nominálbérek — a mind erősebb munkaerőigény következtében — ennél jobban emelkedtek, az állami bérszabályozás biztosította, hogy a bérből és fizetésből élők vásárlóereje, s ezáltal elsősorban iparcikkfogyasztása csökkenjen.

A kereslet és kínálat egyensúlyba tartása azonban annak ellenére sem sikerült, hogy a fogyasztás korlátozására, a jegyrendszer útján is közvetlen kísérletet tettek. A háború alatt szinte valamennyi fontosabb élelmiszerre — kenyér, liszt, zsír, tej, vaj, burgonya — élelmiszerjegyeket, a ruházati cikkekre vásárlási jegyet vezettek be, mégpedig igen alacsony fejadagokkal.

A jegyrendszer látszólagos egyenlősége ellenére elsősorban a dolgozó tömegek fogyasztásának szabott felső határt, hiszen a vagyonos rétegek számára a luxuscikkek vásárlásának lehetősége, valamint a kifejlődött feketepiac a jegyrendszer adagjainál jóval magasabb fogyasztást biztosított.

Ha a katonai megrendelések és a nyersanyagelosztás elsősorban a termelőeszközöket előállító iparágakra nézve szüntették meg a szabad piacot, az állami árszabályozás és fogyasztáskorlátozás viszont éppen a piac addig szabályozatlan területein idézett elő döntő változást. Az állami intézkedések kiterjesztésével e területen is fokozatosan korlátozódott a piaci szabadság. A tulajdonképpeni piacot a termékek adagolása útján történő elosztás váltotta fel.

A háború éveiben tehát fokozatosan mind nagyobb és mind szélesebb mértékben, az áruk mind nagyobb körére vonatkozóan szűnik meg a piacok szabadsága, és helyét az állam számára végzett termelés, illetve az állami elosztás foglalja el!

Az árupiac jellegében bekövetkezett módosulásokhoz hasonló változások mentek végbe a pénzpiacon is. A haditermelés fejlesztése nagy anyagi befektetéseket kívánt, amelyeket a magántőkés keretek mellett — a belső felhalmozás, s a pénzpiac igénybevétele ellenére — nem lehetett biztosítani. A magánvállalkozás sok esetben nem is volt hajlandó a szükséges beruházások kockázatát vállalni. A termelés háborús fejlesztésének finanszírozására egyre inkább állami hitelek és befektetések útján került sor.

A szükséges beruházások finanszírozására az állam minden meglevő tőkét a haditermelés céljára akart felhasználni. Ezért a rendelkezésre álló tőkék átcsoportosítására és a legnagyobb hadiszállító vállalatok rendelkezésre bocsátására, a pénzpiac korábbi szabadságát megszüntetve, a szovjetellenes háború idejétől az állam fokozatosan ellenőrzése alá vonta a bankhiteleket.

Kötelezővé tette a bankok számára a hiteligények felülvizsgálatát, olyan szempontból, hogy a hitelkérők mire akarják felhasználni a hitelt, s ha nem találták eléggé indokoltnak a kérelmet, el kellett utasítaniuk. Amennyiben ezt nem tették volna meg, a Nemzeti Bank nem fogadta volna el váltóikat. Ilyen módon a háborús iparfejlesztés finanszírozását szolgáló magánbankhiteleket gyakorlatilag az állam irányította.

Az állam azonban nem csupán a rendelkezésre álló magántőkék felhasználását szabályozta, de a háborús termelés bővítésének finanszírozására közvetlenül is nagy kölcsönöket folyósított a hadiüzemeknek.

A háború alatt az új beruházások, a hatalmas katonai rendelkezések és a háborúval kapcsolatos egyéb kiadások fedezése csakis az állam anyagi eszközeinek felhasználásával mehetett végbe. Ezekben az években az állami kiadások oly nagy méretűek voltak, hogy szükségessé tették a nemzeti jövedelem mind nagyobb részének a költségvetésen keresztül történő mozgosi-

tását. Ennek megfelelően az állami költségvetések összege a háború éveiben rohamosan nőtt. (Lásd a 43. táblázatot.)

Magyarország gazdasági életének jellegzetes sajátossága volt a háború időszakában — mint erre a korábbiakban már több vonatkozásban is utaltunk —, hogy erőforrásait a német hadigépezet közvetlenül és mind szélesebb mértékben állította saját szolgálatába.

43. TÁBLÁZAT

A KÖLTSÉGVETÉSI KIADÁSOK ALAKULÁSA A HÁBORÚ ÉVEIBEN

Év	Költségvetési kiadások	Nemzeti jövedelem	Költségvetési kiadások a nemzeti jövedelem %-ában
	folyó áron millió P-ben		
1938—39	1 723	5 192	33,1
1939—40*	4 033	9 311	43,3
1941	3 807	7 526	50,5
1942	5 740	9 329	61,5
1943	8 688	12 889	67,4
1944	15 993	22 298	71,7

* Másfél év adatai.

A német imperializmus részéről nem volt új keletű az a törekvés, hogy a dél-kelet-európai országok gazdaságát saját irányításuk alá helyezve, azt mind teljesebben kihasználják. A Grossraumwirtschaft kiépítése már a 30-as években egyik vezető irányelve volt a náci gazdaságpolitikának. Sikeres külkereskedelempolitikájuk — amellyel vezető szerephez jutottak ezen országok külkereskedelmében — valamint az Ausztria és Csehszlovákia elfoglalása után kezükbe került gazdasági pozíciók révén, már a háború kitörésekor bizonyos közvetett és közvetlen alárendeltségi viszonyba hozták ezen országok gazdaságát. Magyarországra nézve *Teleki Pál* miniszterelnök 1939-ben szögezi le: „A német birodalom hazánkban olyan nagymérvű

és szétágazó érdekeltséggel rendelkezik, hogy ezen keresztül az egész magyar gazdasági életet ellenőrizni, sőt bizonyos mértékben befolyásolni is tudja”.

1939-től pedig a német követelések tovább erősödtek. Céljaikat az 1939-es kereskedelmi tárgyalásokon összefoglalva úgy fogalmazták meg, hogy: „a magyar nemzetgazdaságnak a korábbinál erősebben a német piac szükségleteihez kell igazodnia”. Ennek megfelelően követelték, hogy az állam ne támogassa az iparfejlesztést, s hogy tegye szabaddá a német behozatalt Magyarországra. Kijelentették, hogy a magyar ipart a német kiviteli érdekek szerint kell átalakítani. Az előző évek nagy háborús győzelmei, s a német hatalmi túlsúly Európában lehetővé tette, hogy gazdasági elképzeléseiket még egyértelműbbé tegyék: „a dél-kelet-európai államoknak természetes körülményeikhez kell igazodniuk, iparosodásuk ellentétben áll mezőgazdasági jellegükkel”. Magyarországnak tehát a nemzeti szocialista kormány a mezőgazdasági termék- és nyersanyagszállító szerepét szánta, iparát el akarta sorvasztani vagy közvetlenül német ellenőrzés alá kívánta helyezni.

A háború első szakaszában tehát a német követelések a mezőgazdasági termékek, s a hadigazdasághoz szükséges nyersanyagok fokozódó exportját kívánták. 1941-re ez odáig fajult, hogy az esedékes kereskedelmi egyezmény megkötése során a magyar fél vállalta, hogy a búza- és rozsfeslesek felét, a kukoricafelesleg 80, és az olajos magvak feleslegének 100%-át Németországba szállítja. Mindez kiegészült azzal a kötelezettség-vállalással, miszerint a háború idején a Bácska teljes élelmiszerfeleslege Németországot, illetve kis részben Olaszországot illeti. A feleslegeket pedig a német gazdaságpolitikusok úgy értelmezték, hogy azt a hazai ellátás erős korlátozásával kell elérni.

A gabona, hús, zsír és más élelmiszerek, továbbá mezőgazdasági termékek kivitele mellett ugyancsak egyre fokozódó, hatalmas követelésekkel lépett fel a német kormány a stratégiai fontosságú magyar nyersanyagok, elsősorban az olaj és bauxit kiszállítása érdekében. Már az 1941 júliusi tárgyaláson vállalta a magyar küldöttség a nyersanyagok nagy mennyiségének

exportját. 1941-ben és 1942-ben közel 1 millió tonna bauxitot, a termelés 90%-át, 1943—44-ben a termelés erőltetett fokozásával már 1,5 tonna; 1944—45-ben pedig 2 millió tonna bauxitot követeltek a németek. Hasonlóan mind magasabbra emelték igényeiket a magyar olajkincset illetően is. A háború küszöbén megindult, és az évről évre növekvő olajtermelés jó része, 50—60%-a ugyancsak Németországba vándorolt.

A magyar nehézipari üzemek hamarosan több száz millió pengős megrendeléseket kaptak a németektől. 1942-re már úgy alakult a helyzet, hogy a hadiipar egyes ágai többet termeltek, a német, mint a magyar hadsereg számára. A német bérmunka szállítások értéke 1941-ben 130 milliót, 1944-ben már 825 millió pengőt tett ki. A németek 1944 elején elhatározták, hogy külön bizottságot — Deutsche Industrie Commission in Ungarn — hoznak létre, formailag a német megrendelések lebonyolítására, ténylegesen a magyar gyáripár ellenőrzésére. Különleges szerephez jutott a magyar gazdaság háborús kihasználásában a közös repülőgép-program. A németek, részben saját elégtelen kapacitásuk miatt, részben a bombázások elkerülése céljából először 1 milliárd, majd később 3 milliárd P értékű repülőgépgyártó programot dolgoztak ki, amelyet a Weiss Manfréd Művek és a győri vagongyár hajtott volna végre. A Messerschmidt típusú gépek és repülőgépmotorok sorozatgyártása az előbbi gyárakban, valamint az újonnan felépített szigetszentmiklósi Dunai Repülőgépgyárban 1944 elején valóban megindult, s ennek csak az 1944. nyári bombázások vetettek véget. Német háborús ipari érdek szorgalmazta a bauxit hazai feldolgozását is. A 30-as években ezt minden erővel gátolták, a háború alatt viszont a korábbi magyarországi gyártáshoz képest gigantikus timföld- és alumíniumgyár építését indították el.

A német hadigazdasághoz való kapcsolódás együtt járt a német tőke fokozódó térhódításával is a magyar gyáripárban. A német tőke terjeszkedése mindenekelőtt az újonnan létrejövő, illetve kiépülő iparágakat, a repülőgépgyártást, az alumíniumipart és az olajipart érintették.

A német tőkeérdekeltség a háború éveiben tovább növekedett a magyar gazdasági életben, elsősorban a gyáripárban.

A Statisztikai Hivatal kimutatása szerint 1938 és 1942 között a német kézben levő ipari és kereskedelmi vállalati részvények állománya közel 50%-kal, az iparral szoros kapcsolatban levő hitelintézeteknél pedig több mint 100%-kal emelkedett. Ezekben az években, amikor az ország mind jobban német függésbe került, azokon a vállalatokon túl, amelyek teljesen vagy túlnyomóan német érdekkörbe tartoznak, a német tőke kisebb-nagyobb részesedést szerzett a magyar nagytőke szinte valamennyi jelentősebb vállalkozásában.

A mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok nagyarányú kiszállítása, a német hadimegrendelések és bér munka, a német tőke növekvő térhódítása nemcsak a magyar gazdasági életnek a német hadigazdaságba történő betagolását, az ország legfontosabb gazdasági pozícióinak megszerzését jelentette, de mindinkább az ország nyílt, közvetlen kirablásának eszközévé is vált.

A magyar szállításokat és a Németországnak végzett bér munkát a német kormány egyre kisebb arányban egyenlítette ki. 1942 nyarától a német tartozások már olyan rohamosan nőttek, hogy azok rendezésére államközi tárgyalások váltak szükségessé. A német kormány szokásos cinikus nyíltságával ekkor már kifejezésre juttatta, hogy ez az adósság a továbbiakban még jelentősen nőni fog, vagyis nem hajlandó a magyar szállításokat megfizetni, azt teljesen a magyar kincstárra kívánja áthárítani. Mint Litter, a német pénzügyminisztérium egyik vezető tisztviselője kijelentette, a magyar szállítások zömét „...tulajdonképpen... a közös háborúhoz való hozzájárulásnak kell tekinteni, amelynek ellenértéke el lesz könyvelve... Az ilyenképpen felírt összegek rendezése a háború befejezése után felmerülő és elintézendő kérdés”!

A német adósságok 1942-ben és 1943-ban rohamosan tovább nőttek; 1941 végén 326 millió P volt a német tartozások összege, 1942-re ez már 558 millió, 1943-ra 969 millió P. A magyar kormány közvetlen hadikiadásai ugyanebben az időben közel 40%-kal kevesebbet tettek ki. „A német kincstárnak tehát mi 60%-kal többet hiteleztünk — állapítja meg a Nemzeti Bank elnöke —, mint a magyar kincstárnak. Itt tehát igen nagy meg-

terhelésről van szó"! 1944-re azonban még ez a hatalmas összeg is több mint megkétszereződött, 3 milliárd P-re emelkedett.

A háborús költségek vizsgálatánál tehát nem lehet csupán az állami költségvetés katonai kiadásait alapul venni, hanem ide kell számítani a német tartozások fedezésére szolgáló hatalmas összegeket is, mint a háborús kiadások egyik döntő tényezőjét Magyarországon. A német tartozásokkal együttesen számított katonai kiadások 1941-ben a nemzeti jövedelemnek 19,9%-át, 1942-ben 27,9%-át, 1943-ban 35,1%-át, 1944-ben pedig 44,1%-át emésztették fel.

A hadikiadások növekedésével az állam bevételi forrásai nem tudtak lépést tartani.

A költségvetés deficitje az 1938-as 100 millió P-ről 1943-ra 2 milliárd P-re emelkedett. Az állam különböző kölcsönök felvételével igyekezett a deficitet ellensúlyozni, s tekintettel arra, hogy a kölcsönök fedezetül nem vette igénybe a bankoknál felhalmozódó tőkéket, nem a háborús szállításokon gazdagodó tőkések profitját korlátozta, a kölcsönök fedezetül kizárólag a fedezetlen papírpénzkibocsátás, az infláció szolgált. A bankjegy-forgalom 1938 és 1941 között kétszeresére, 1943-ig ötszörösére, majd 1944-ben tizennégyszeresére emelkedett.

Az infláció, a pengő elértéktelenedése csökkentette a bérek és fizetések vásárlóértékét, és egyik eszköze volt a nemzeti jövedelem újraelosztásának az uralkodó osztályok javára.

A nemzeti jövedelem újraelosztását azonban nagymértékben befolyásolta az a tényező, hogy az inflációs politikát Magyarországon nem egyedül az ország növekvő kiadásainak áthárítására, hanem nagymértékben az ellenszolgáltatás nélkül történő németországi kiszállítások fedezésére folytatták.

A német tartozások a háború éveiben 4765 millió P-t tettek ki, ugyanakkor a bankjegyforgalom szaporodása 1938 és 1944 között 11 357 millió P volt, vagyis az egész bankjegyszaporulatnak 42%-át a német adósság okozta.

A haditermelés és a háborús gazdálkodás finanszírozása tehát, mint láttuk, eleinte burkolt, lassított, de a háború utolsó időszakában már nyílttá és rohamossá váló infláció útján történt. Az infláció, amely a legvilágosabban mutatta Magyarországon

gazdasági függését a náci Németországtól, elsősorban a magyar háborús pénzügyi politika eredménye volt.

A háború alatt az ipari termelés gyorsan növekedett. 5 év alatt — csak az 1938-as területet figyelembe véve — mintegy 120 000 fővel emelkedett a gyáripárban dolgozó munkások száma. Tehát többel, mint a két világháború közötti évtizedekben. Jelentősen kibővült a gyáripár állóalapja. Az erőgépek lóerőteltjesítménye mintegy 25%-kal nőtt.

A háború éveiben a minden eszközzel felfokozott, hajszolt termelés jelentősen emelkedett. (Lásd a 44. táblázatot.)

44. TÁBLÁZAT

A GYÁRIPAR TERMELÉSÉNEK ÉRTÉKE VÁLTOZATLAN (1938-AS) ORSZÁGTERÜLETEN

Év	Tényleges áron		Változatlan (1938-as) áron	
	ezer P	index 1938 = 100	ezer P	index 1938 = 100
1938	3 044 470	100,0	3 044 470	100,0
1939	3 622 275	119,0	3 677 391	120,7
1940	4 316 620	141,8	4 045 567	132,8
1941	4 915 499	161,5	3 901 190	128,1
1942	6 022 848	197,8	4 119 154	135,2
1943	8 642 578	283,8	4 187 295	137,5

A termelés értéke — az 1940 közepén bekövetkezett és 1941 nyaráig tartó átmeneti visszaeséstől eltekintve, ami az 1941. évi eredményben mutatkozik — folyamatosan emelkedett és hat év alatt több mint 37%-kal nőtt, ami jóval túlhaladta a háborút megelőző két évtized fejlődési eredményét.

Bár a Magyarországhoz csatolt területek iparilag fejletlenebbek voltak, természetesen hozzájárultak a magyar hadiipar teljesítményének fokozódásához. Az ország 1943-as területén 61,8%-kal volt magasabb az ipari termelés — változatlan áron

számítva — mint 1938-ban. Egészében a csatolt területek az ország ipari termelésének 15%-át szolgáltatták. Jelentőségük azonban egyes területeken, mindenekelőtt a nyersanyagellátás terén jóval nagyobb volt. Az északi területek vasérc, az erdélyi — a hadiipari termelés szempontjából alapvető jelentőségű — színesfém és ércbányászat nagymértékben hozzájárultak a magyar hadigazdaság kiépítéséhez. Ezek mellett rendkívül jelentős volt az új területek faipara, valamint élelmiszeripara (az egész ország faiparának 46, élelmiszeriparának 23%-a). Jelentéktelen volt viszont e területek vas- és fémipara (15,64%), és szinte teljesen hiányzott a gépipar (1,09%).

Az ipari termelés emelkedése azonban csupán 1940-ig volt gyors ütemű, vagyis addig, míg a hadikonjunktúra valamennyi iparágra kiterjedt. 1941-től azonban az ipar fejlődése teljesen egyoldalú háborús jelleget nyert. Míg a hadicikkeket termelő vállalatok — tehát a nehézipar jelentős része — gyorsan növelték termelésüket, a fogyasztási iparágak visszaestek, elsorvadtak. Ennek következtében az egész ipari termelés 1940 és 1943 (háborús csúcspont) között már csupán néhány százalékkal emelkedett.

Az ipar háborús torzulása mutatkozott abban is, hogy a 100 000 új munkásból több mint 80 000 a vas- és gépiparban nyert foglalkoztatást, ugyanakkor a textil- és bőripari munkások száma csökkent. A széntermelés 9,3 millió t-ról 12,7 millió t-ra; a vastermelés 335 000 t-ról 943 000 t-ra; az acéltermelés 647 000 t-ról 784 000 t-ra emelkedett. Míg a gépipar, a hadianyaggyártás legfőbb ága, több mint megkétszerezte termelését, addig a textilgyárak 25%-kal, a bőrgyárak 30%-kal termeltek kevesebbet, mint a háború előtt, s jórészt hasonló ütemű volt az élelmiszeripar termelésének visszaesése is.

A hadigazdálkodás tehát növelte a nehézipar szerepét az ipar struktúrájában, emelte a gyáripár termelésének jelentőségét a nemzetgazdaságban, de mindez szervesen a háborúhoz kapcsolódott.

A hadigazdaság és a gyáripár háborús fejlődése természetesen nemcsak a gyáripáron belül éreztette hatását, hanem a nemzetgazdaság egész szerkezetében változásokat eredményezett.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a háborús konjunktúra — az iparon belül — nemcsak a gyáriparra, hanem a kisiparra is kiterjedt. Magyarországon, ahol a világháború kirobbantásának idején a gyáripar volumene — a fejlődés egész korábbi sajátos menete, a háborút megelőző évtizedek stagnálása következtében — viszonylag szűk volt, a termelés koncentrációjának gyors előrehaladása ellenére sem került sor a kisipari üzemek nagy tömegének bezárására. Ellenkezőleg, a gyáripar termelésének kiegészítéseként szükség volt a kisipar fokozott foglalkoztatottságára, ami 1938 után meg is történt, nagy konjunktúrát, gazdasági megerősödést teremtve a kisipar számára.

A kisipar növekedése azonban elmaradt a gyáripar mögött. Míg 1930-ban a kisipar részesedése az ország egész ipari termelésében (bányászattal és kohászattal együtt) 28,4%, addig 1940-ben már csak 25,2% volt.

A mezőgazdaság háború alatti fejlődésében a vetésterület változása a legfigyelemreméltóbb. Ez a változás az ipari növények javára következett be: vetésterületük 1944-re az 1931—1938-as évekhez viszonyítva 3,2-szeresére nőtt. Közel ennyivel emelkedett a hüvelyesek vetésterülete is (1943-ra háromszorosra). Ezzel szemben a kapásnövények vetésterülete — és 1942-ig a gabonaneműeké is — csökkent. Mindebből következően a vetésterület szerkezete jelentősen módosult. Amíg pl. az ipari növények 1931—1938-ban a vetésterület 1,2%-át foglalták el, 1944-ben már 3,9%-át. A hüvelyesek részesedése 0,76%-ról 1943-ra 2,3%-ra emelkedett. Ezzel szemben a gabonaneműeké 52,6%-ról 50,3%-ra, a kapásnövényeké közel 30%-ról nem egészen 28%-ra csökkent.

Lényegesen kisebb változás figyelhető meg a terméseredmények alakulása terén. Az államnak a termelés fokozására tett intézkedéseit — ami a földművelésügyi tárca növekvő dotálásában is jelentkezett — csak a hüvelyesek és az ipari növények területén követte siker. E növények terméseredménye — vetésterületük nagyarányú kiterjesztése révén — jelentősen, 300—400%-kal is megnövekedett, sőt egyes esetekben, mint pl. a napraforgónál a növekedés 9-szeres volt.

Ezzel szemben más növényeknél a háború alatt inkább a

terméseredmények csökkenése figyelhető meg. A műtrágya, az ásványolaj, a rézgalic, a gépi technika, a munkaerő, sokszor egyszerűen a mezőgazdasági munkaeszközök hiánya stb. mind ebbe az irányba hatott.

Az 1929—38-as évek színvonalát 100-nak tekintve, a kenyér-gabona-termelés indexe 1940-ben 83,1, 1941-ben 84,1, 1942-ben 76,2 és csak az 1943-as jó termésű évben 101,4. Az 1935—1939-es évek termését 100-nak véve a szálatakarmány-termelés indexe 1942-ben 85,2, 1943-ban pedig 78,5.

Nem volt kedvezőbb a helyzet az állattenyésztés területén sem. A szarvasmarha-állomány 1942-ig gyarapodott, azután jelentősen csökkent, s 1943-ban 10,6%-kal, 1944-ben pedig 11,7%-kal kevesebb mint 1942-ben. A sertésállomány 1939—1943 között 32,4%-kal csökkent.

Amint látható, a háború alatt a különböző állami intézkedések következtében a mezőgazdaság bizonyos mértékben belterjesebbé vált. A termelés szerkezetében egészségesebb arány alakult ki. Viszont a legfontosabb termények termelésében nem mutatkozott növekedés, és így a mezőgazdaság termelési értéke egészében nem nőtt.

A gyáripar, valamint a kisipar háborús fejlődése, termelésük gyors emelkedése következtében a második világháború éveiben jelentős eltolódás ment végbe a nemzetgazdaság két nagy ága, az ipar és a mezőgazdaság egymáshoz való arányában. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 1929—30-ban 31,1% volt, 1938—39-re ez fokozatosan 37,5%-ra emelkedett. 1938 után az ipar részesedésének emelkedése meggyorsult. A mezőgazdaság részesedése viszont, amely már 1929 és 1938 között is csökkent, tovább esett.

A nemzeti jövedelemből való részesedés azonban az ipar szerepének emelkedését túlzottnak mutatja, mivel a számítás nem küszöbölheti ki az ipar és mezőgazdaság termékei közötti jelentős áreltéréseket, ami az arányt erősen befolyásolja. Az ipar javára végbemenő kétségtelen eltolódást mutatja viszont a népesség megoszlásában bekövetkező változás. Erre vonatkozóan csupán a népszámlálás adatai állnak rendelkezésünkre, amelyek alapján nem tekinthetjük át évről évre, a vizsgált időszakot, sőt

nem ölhetjük fel az egész vizsgált szakaszt sem. Ennek ellenére az adatok így is sokat mutatnak: 1930-ban az ország lakosságának 51,8%-a az őstermelésben talál megélhetést, és ezzel szemben 23% volt a bányászati-ipari népesség aránya. 1941-ben viszont — s a változás legnagyobb részét 1938 után következett be — az őstermelők aránya 48,7%-ra csökkent, amíg a bányászati-ipari népesség aránya 25,4%-ra nőtt. A kereskedelmi és közlekedési népességet is figyelembe véve, az ún. ipari és forgalmi népesség aránya 32,3%-ról 34,9%-ra emelkedett.

A haditermelés emelkedése is jórészt csak 1943 végéig tartott. Már 1943 őszén kezdtek mutatkozni a termelés dezorganizálódásának jelei. Az ipar termelőberendezései, a felújítás és karbantartás elhanyagolása miatt, elhasználódtak; a bányákban a rablógazdálkodás ellenére sem tudták tovább növelni a termelést.

Az ország német megszállása 1944. március 19-én a gazdasági hanyatlás rohamos meggyorsulására vezetett. A megszállással járó politikai-gazdasági hatások, a megszállás költségeinek áthárítása a magyar államra, a felfokozott katonai igénybevétel, a zsidó lakosság tömeges deportálása, az ország gazdasági erőforrásainak maximális kiaknázása és a termelés területén jelentkező ellenállási, szabotálsai akciók siettették a gazdaság dezorganizálódását. A javak tömeges pusztulására a német megszállást követően megindított, s 1944 nyarától már súlyos méreteket öltő angol—amerikai bombatámadások nyomán került sor. A legnagyobb károkat azonban az ország területének hadszíntérre változtatása idézte elő. 1944 októberétől hat hónapon keresztül a legsúlyosabb frontharcok játszódtak le Magyarországon. A főváros, s egyben az ipar centruma csak hosszas ostrom és utcai harcok után szabadult fel. Számos terület és város többször is gazdát cserélt. A visszavonuló német csapatok, magyar nyilaskeresztes kiszolgálóikkal együtt a legszörvösebb ellenállást tanúsítva és maguk mögött pusztítva igyekeztek a Harmadik Birodalom határait Magyarországon megvédeni. 1944 novemberében a nyilaskeresztes kormány rendeletet adott ki a stratégiai objektumok elpusztítására vagy leszerelésére visszavonulás esetén. A végrehajtást a német hadsereg, a Herres-

gruppe Süd főszállásmestere és az egyes csapatparancsnokok vezették. Ún. bénítőkülönítmények robbantották fel a gyárak erőközpontjait, a bányák víztelenítőberendezéseit, a vasutak és hidak jelentős részét. A géppark legértékesebb részét vagonokba rakva elszállították német területre. Hasonló sorsra jutott a járműpark és az állatállomány legnagyobb része is. A nehéz, elkeseredett frontharcok ugyancsak rendkívüli károkat okoztak.

A földeket 1944 őszén hatalmas területeken csak a harckocsik és az átvonuló csapatok járműveinek kereke szántotta. A Dunántúlon pl. a korábbi búza-vetésterületnek mindössze egyharmadát vetették be, s nem sokkal volt kedvezőbb a helyzet a Duna—Tisza közén sem. A mezőgazdasági munkák elmaradtak, az állatállomány és a mezőgazdasági felszerelések rendkívüli pusztulása következett be. A szarvasmarha-állomány — az 1938-as szintet alapul véve — 44%-a (1,2 millió db), a lóállomány 56%-a (0,5 millió db), a sertésállomány 79%-a (2,2 millió db), a juhállomány 80%-a (1,4 millió db) vándorolt Ausztriába, Németországba vagy elpusztult. Az állatállományt ért mintegy 1,5 milliárd 1938. évi értékű pengő kár mellett a mezőgazdasági gépek, felszerelések, épületek stb. pusztulása is meghaladta a 600 milliós értéket. A mezőgazdaság háborús károsodása elérte a 3,7 milliárd pengőt. A Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai szerint a mezőgazdaságban fekvő nemzeti vagyonnak mintegy egyötöde pusztult el.

Szinte teljesen megbénult a közlekedés. A nagy Duna- és Tisza-hidakat a visszavonuló fasiszta csapatok felrobbantották, de hasonló sorsra jutott a kisebb hidak jórésze is: a hídállományból az össznyílás 36%-a megsemmisült. Az úthálózatot — amelyet súlyos robbantásokkal sok helyen használhatatlanná tettek — és a közúti hidakat ért károk értéke elérte a 224 millió pengőt. Katasztrofális helyzetbe került a vasúti közlekedés. A sínhálózat, a pályatestek közel 40%-át szétrombolták, több mint 100 nagyobb és közel 900 kisebb méretű vasúti híd elpusztult. A korábbi, kereken 3000 db mozdonyból pedig 1260 db-ot elhurcoltak, az ország területén maradt mozdonyoknak pedig több mint 60%-a elpusztult vagy megrongálódott. Az 1945 júniusában tartott mozdonyrovincsolás szerint az ország-

ban mindössze 641 üzemképes mozdony volt, míg 820 mozdony várt javításra. A személy- és kalauzkocsik közül majdnem 5000, a tehervagonokból több mint 47 000, a hűtő- és tartálykocsikból mintegy 700 darabot, a vasút közel 70 ezer járművéből 48 880-at hurcoltak el, s az ország területén maradt kocsiknak kb. a fele: a 15 500 vagon 43%-a, a 2400 személy- és kalauzkocsi több mint 55%-a elpusztult vagy megsérült. A hajózás a Dunán és Tiszán elsüllyesztett 108 hajó és a dunai hajópark el nem pusztított részének nyugatra hurcolása következtében lényegében teljesen megbénult. 50 személyhajóból mindössze 2 db maradt itthon sértetlen állapotban, 50 vontatóból pedig egyetlenegy sem, a korábbi 252 db-ból álló uszályparkból a felszabadulás után csupán 4 db volt használható. A közlekedés háborús károsodása 3,7 milliárd 1938. évi pengő értéket tett ki, ami az ország közlekedési berendezései több mint felének elvesztését jelentette.

A mezőgazdaság és a közlekedés hallatlanul súlyos pusztulása már önmagában is bénítóan hatott a gyáriparra, amelynek termelése az előbb említett gazdasági ágakkal a legszorosabb kapcsolatban állt. A fasiszta csapatok vandál pusztítása és a hosszú, súlyos harcok természetesen a gyáripart sem kímélték. 3602 gyárat, a vállalatok 90%-át érte kisebb-nagyobb károsodás, de az üzemek fele, több mint 2000 gyár jelentősebb, kapacitásukat átlagosan 45,7%-kal csökkentő veszteségeket szenvedett. Az épületek és berendezések 50%-át, a hajtógépek egyharmadát, a munkagépek 75%-át pusztították el vagy hurcolták nyugatra.

A gyáripár elszenvedett, összesen 2 042 409 000 pengő háborús károsodásában a gyárakban tárolt gyártmányok elhurcolásából, illetve elpusztulásából 799 761 000 pengő, az anyagkészletek veszteségéből 402 268 000 pengő, a fontosabb munkagépek elvesztéséből 343 274 000 pengő, épületrombolásokból 245 672 000 pengő, műszaki létesítmények pusztulásából 216 170 000 pengő és végül a hajtógépek tönkretételéből 55 246 000 pengő kár keletkezett. Emellett a bányászat és kohászat pusztulásai meghaladták a 65 millió pengő értéket. A legsúlyosabb veszteségeket többek között a gépgyártás, a vas- és fémipar és a vegyészet szenvedte. Az utóbbi iparágban olyan

üzemek pusztultak el szinte teljesen, mint a Péti Nitrogén Művek, a Fanto, a Magyar Petróleumipar, a Hungária Vegyiművek stb. A gépgyárak közül különösen súlyosak voltak az elektrotechnikai ipart ért veszteségek, így pl. a Ganz Villamosági Gyár, a Magyar Philips Művek rádiógyára stb. pusztulása. De még az egészében az átlagosnál kisebb károkat szenvedett iparágak veszteségei is hatalmasak voltak. A vezető malmok telepei közül pl. hét: a Hungária Egyesült Gőzmalmok buda-

45. TÁBLÁZAT

A GYÁRIPAR HÁBORÚS KÁROSODÁSA

Iparág	A háborús károsodás 1938. évi millió P-ben	A kapacitás- vesztéséget szenvedett gyárak	Az összes gyárak
		átlagos kapacitás- vesztésége %-ban	
Vas- és fémipar	236	48,1	26,3
Gépgyártás	712	44,1	36,2
Gépjavitó műhelyek	22	46,5	38,3
Villamosenergia-termelés	88	42,4	24,8
Kő-, agyag- és üvegipar	43	48,1	29,4
Faipar	70	51,0	28,2
Csont- és műanyagipar	1	43,9	27,4
Bőripar	46	46,9	16,6
Gumiipar	5	35,5	17,8
Sörte-, szőr- és tollipar	2	42,6	23,7
Fonó- és szövőipar	301	41,3	22,1
Ruházati ipar	49	55,7	28,6
Papíripar	33	40,6	18,9
Élelmiszeripar	209	42,6	16,0
Vegyészet	192	48,0	26,1
Nyomdaipar	33	35,7	17,9
Összesen:	2042	45,7	23,9

pesti, az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. két budapesti és két vidéki telepe, az Első Békéscsabai—Miskolci és Debreceni István Gőzmalomok debreceni malma és a Győri Hengermalom pusztult el. A felsorolt üzemek között szerepelnek Magyarország korábban legnagyobb malomvállalatai! A meglevő 265 mezőgazdasági szeszgyárból a felszabadulás után csak 73 tudta megkezdeni a munkát. A textilipar veszteségére éles fényt vet, hogy a háború következtében a fonóorsók 49%-a, a szövőszékeknek pedig 37%-a esett ki a termelésből.

A gyáripár egyes ágaiban bekövetkezett pusztulást és kapacitáscsökkenést a 45. táblázat adatai átfogóan szemléltetik.

Súlyosak voltak az épület- és lakáskárok is. Az 1945 márciusában tartott budapesti összeírások adatait idézzük: a főváros lakóházainak 3,8%-a teljesen elpusztult, további 23,1%-a pedig súlyos sérülést szenvedett. A közel 40 ezer budapesti épületből csak 26% maradt sértetlen. Az épületkárok 13 588 lakás teljes megsemmisülését, 18 775 lakás lakhatatlanná válását és közel 48 ezer lakás részleges — egyes helyiségeit érintő — használhatatlanná válását jelentették.

A II. világháború a magyar nemzeti vagyon közel 40%-át pusztította el, s ezzel Magyarország a legsúlyosabb háborús károsodást szenvedett országok egyikévé vált.

III. rész

A gazdaság szocialista átalakítása
és az iparosítás a II. világháború után

1. Tőkekisajátítás és helyreállítás

1944 októbere és 1945 áprilisa között féléves súlyos frontharcok után az előrenyomuló szovjet hadsereg az utolsó elkeseredetten védekező német csapatokat is kiszorította Magyarország területéről. Április 4-ével nemcsak a háború ért véget, nemcsak a német megszállás keserves hónapjai zárultak le Magyarország számára, de hatalmas társadalmi-politikai átalakulás vette kezét. A náci Németország utolsó csatlósának szerepét eljátszó magyar uralkodó osztályok államhatalma a III. Birodalom pusztulásával együtt összeomlott, s a változott nemzetközi helyzetben, új társadalmi erők és addig elnyomott politikai tényezők kerültek előtérbe. A korábbi demokratikus ellenzéki pártok, a paraszti szervezetek és a munkáspártok, elsősorban az addig illegalitásba szorított rendkívül dinamikus, a megoldatlan, súlyos gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekre a gyors megoldás programjával válaszoló, s jelentős tömegbefolyást élvező demokratikus és munkáspártok, köztük a Kommunista Párt váltak a hatalom részeseivé. Tömegbázisukat az új helyzetben elemi erővel feltörő népi kezdeményezés, a helyi népi hatalmi szervek biztosították, de élvezhették a szovjet csapatok és a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság nagy jelentőségű támogatását is. Megindult az ország társadalmi, politikai és gazdasági életének radikális átalakítása. Évtizedek óta elodázott demokratikus reformok kerültek napirendre, de ezekkel úgyszólván egyidőben jelentkeztek azok az új törekvések is, amelyek a tőkés viszonyok korlátozását, a szocialista átalakulás megvalósítását célozták.

Az átalakítás úgyszólván kiinduló követelménye volt a nagy-

birtokrendszer felszámolása. A feudális eredetű nagybirtok pusztja léteével a tömegméretű és alapvető társadalmi problémát megtestesítő paraszti földtelenség és az abból származó pauperizmus forrását jelentette. Felszámolása évszázados követelésként várt megoldásra. A háborút követő politikai helyzetben ugyanakkor a földosztás elsőrendű jelentőségű politikai kérdéssé is vált, keresztülvitele a lakosság paraszti többségének megnyerése, a baloldali erők tömörítése, a munkás- és parasztpártok összefogása szempontjából is döntő volt. Éppen ezért a Magyar Függetlenségi Front 1944 decemberében Szegeden kommunista kezdeményezésre megfogalmazott programja első és legfőbb követelése között szerepelt a földosztás. Még az ország teljes felszabadulása előtt, a Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormány 1945. március 18-án kibocsátott rendelete valóban megindította a földosztást. A rendelet kimondta a 100 katasztrális holdat meghaladó úri és a 200 katasztrális holdnál nagyobb paraszti birtokok igénybevételét. (A németellenes ellenállásban való részvétel esetén a felső határ 300 katasztrális hold lehetett.) Az igénybe vett földdel együtt az ingatlanhoz tartozó épületeket, gépeket, élő- és holtfelszerelést is kisajátították. A volt tulajdonosok elvileg igényt tarthattak a kártérítésre, kivéve a háborús bűnösöket, a fasiszta szervezetek tagjait, akiknek tulajdonát elkobozták. A végrehajtás helyi földigénylő bizottságok kezében volt, ami számos vidéken a rendelethez képest is radikálisabbá tette a végrehajtást.

A földreform Magyarország földterületének kerekén 35%-át, 5,6 millió katasztrális holdat vett igénybe, s ennek 60%-át, közel 3,3 millió katasztrális holdat 642 ezer parasztcsalád között osztott szét. A fennmaradó földekből állami és mintagazdaságokat létesítettek, részben állami vagy községi erdőgazdaságokként kezelték, illetve házhelyek juttatására fordították.

A földhözjuttatottak 90%-a cseléd, mezőgazdasági munkás vagy törpebirtokos volt, s a juttatott földterület átlagos nagysága meghaladta az 5 katasztrális holdat.

A II. világháborút követő egyik legradikálisabb európai földosztása nyomán teljesen átalakult Magyarország immár egy évszázada majdnem változatlan birtokstruktúrája. A 200 kataszt-

rális holdat meghaladó birtokok úgyszólván teljesen köztulajdonba kerültek, de ugyancsak köztulajdont képezett a 100—200 katasztrális hold közötti birtokok többsége is. Mindezen kategóriák azonban egészében kis szerepet játszottak. A másik póluson viszont a törpebirtok jelentősége is csökkent, és a kisbirtok vált uralkodóvá. (Lásd a 46. táblázatot.)

A valóságos agrárforradalmat megvalósító földosztás már önmagában is túlmutatott a feudális maradványok felszámolásán, és nyilvánvalóan tükrözte a hatalomban részesülő baloldali, munkáspárti erők tökeellenes törekvéseit is. Ez jutott érvényre az iparvállalatok kezén levő földek igénybevétele mellett a gazdagparaszti birtokok jelentős megnyirbálásában. A tökeellenes tendenciák már ez esetben is együtt jártak az állam gazdasági szerepének — az állami gazdaságok kiépítése formájában megnyilvánuló — növekedésével. Mindezen törekvések jóval erőteljesebben érvényesültek azonban a gazdaság más területein. A Függetlenségi Front megfogalmazott programjának pontjai között szerepelt például a legnagyobb monopóliumok korlátozása és néhány bázisipar államosítása is. Ilyen jellegű intézkedésekre a háborút követően számos európai országban sor került.

Az új hatalmi viszonyok Magyarországon is lehetővé tették az állami beavatkozás egyre erősödő gyakorlatát.

A háború utáni gazdasági káosz, a súlyos háborús veszteségek vagy kimerülés ugyanakkor elkerülhetetlenné is tette az államhatalom legerőteljesebb beavatkozását a gazdaságba. Magyarország esetében ez már az 1945—46-os első háború utáni gazdasági évben oda vezetett, hogy — mint a gazdaság legfőbb állami irányítási szerve, a Gazdasági Főtanács 1946 tavaszán megállapította — a gyáripár bevételeinek 75%-a állami forrásokból származott. A bányászat, a vas-, fém- és gépipar ugyanis termelését több mint 90%-ban állami megrendelések — újjáépítési és jóvátételi szállítások — alapján folytatta, a textilipar pedig termelésének mindössze 30%-át értékesíthette szabadon. A korábban mindenható nagybankok a háborút követő infláció során szétolvadt betétállományukkal ugyancsak elveszítették önálló akcióképességüket. Ebben a helyzetben szerepük az állam fedezetlen papírpénz kibocsátó tevékenysége

46. TÁBLÁZAT

AZ EGYÉNI GAZDASÁGOK MEGOSZTLÁSA TERÜLETNAGYSÁG SZERINT 1949 KÖZEPÉN

Területnagyság kat. hold	Gazdaságok		Összes terület		Szántóterület		Egy gazdaság átlagos	
	száma	%	kat. hold	%	kat. hold	%	összes	szántó-
							területe	
							kat. hold	
1,1— 3	361 500	25,1	823 400	7,1	614 100	6,6	2,3	1,7
3,1— 5	303 200	21,0	1 323 300	11,3	1 064 900	11,5	4,4	3,5
5,1— 8	333 400	23,1	2 319 600	19,8	1 878 800	20,3	7,0	5,6
8,1— 10	124 600	8,7	1 169 400	10,0	958 600	10,4	9,4	7,7
10,1— 15	177 400	12,3	2 294 300	19,6	1 860 100	21,1	12,9	10,5
15,1— 20	62 900	4,4	1 123 200	9,6	886 200	9,6	17,9	14,1
20,1— 25	30 600	2,1	716 300	6,1	561 300	6,1	23,4	18,3
25,1— 50	36 000	2,5	1 016 600	8,7	728 100	7,9	28,2	20,2
50,1—100	7 000	1,5	385 000	3,3	275 900	3,0	55,0	39,4
100 kat. holnál nagyobb	4 200	0,3	524 600	4,5	418 000	4,5	124,9	99,5
Összesen	1 440 800	100,0	11 695 700	100,0	9 246 000	100,0	8,1	6,4

révén előteremtett összegek közvetítésében merült ki. A részvénytársasági nagybankok forrásai 1945 végén is 90, 1946-ban mintegy 76%-ban jegybank-hitelekbeől származtak.

Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy az általános és rendkívül súlyos tüzelő- és nyersanyaghiány, az élelmiszer és egyéb fogyasztási cikkek katasztrofális elégtelensége elkerülhetetlenné tette a háborús jellegű hiánygazdálkodás, a kötött állami elosztási-adagolási rendszer fenntartását, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az állam kiterjedt gazdasági tevékenységet folytatott.

A beavatkozás említett formái nemcsak a háborút követő hónapok átmeneti jelenségei voltak. A fokozatos gazdasági talpraállás idején sem kerülhetett ugyanis sor az állami beavatkozás enyhítésére, sőt számos területen egyenesen a fordítottja játszott le. 1946 és 1948 között az állami beavatkozás fenntartását, sőt kiterjesztését az infláció megfékezésére, majd a pénz értékállóságának fenntartására kifejtett erőfeszítések tették elkerülhetetlenné. Magyarországon az 1946 augusztusában, kizárólag belső erőforrásokra alapozva megvalósított stabilizáció, szigorú deflációs pénzpolitikával, maximálisan szabályozott hitelpolitikával, teljesen központosított árszabályozási és ellenőrzési tevékenységgel, továbbá az államháztartási egyensúly biztosítását szolgáló különlegesen erőteljes adópolitikával volt csupán végrehajtható és fenntartható.

Mindezen intézkedések olyan gazdaságirányítási rendszert teremtettek, amelyben a hagyományos piaci szabadság, a kereslet-kínálat játéka alapján mozgó piaci árak a felülről végrehajtott szabályozás szűk keretei közé szorultak. Az állam rendkívüli befolyásra tett szert a gazdaságban, s az államhatalom megváltozott politikai-társadalmi jellege mellett ez a magántőke erőteljes korlátozásával járt együtt: sajátos államkapitalista gazdálkodás kialakulására vezetett.

Az iparvállalatok legnagyobb része az általános pénzhiány, hitelkorlátozás, kötött árszint és nagy állami terhek szétfeshíthetetlen gyűrűjébe szorult, s fokozódó mértékben deficitessé vált. „A hatóságilag megállapított papírárak — mint eddig — most sem fedezik a termelési költségeket — állapította meg

Magyarország legnagyobb papírgyárának jelentése. Ennek következtében a vállalat továbbra is folyamatos veszteséggel dolgozik. E veszteség kb. a bruttó forgalom 20%-ára tehető". A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1947 júniusi közgyűlésén *Fellner Pál* elnök panaszolta: „Ügyszólván naponként raknak részben a kormány, részben az adott viszonyok új és új terheket az ipari termelés roskadozó vállaira, amelyek a páratlanul súlyos adóterheken felül további oly megterhelést jelentenek, amelyek kifelé az ipari árakban jutnak kifejezésre, de amelyek tekintetében az ipar csak pénzbeszedő a kincstár részére. Számításaink szerint ma már az ipari árszint 35—65%-a ilyen természetű kiadás". (Két beszéd. Bp. 1947. 67. old.)

A vállalatok valóban egyre nagyobb állami adó- és hiteltartozást halmoztak fel, s egyre szorítóbb kiszolgáltatottságba kerültek az államhatalommal szemben. A legkülönbözőbb kormánytilalmak és a vállalatok vezetése mellé állított, széles körű ellenőrzési és beleszólási joggal felruházott ún. üzemi bizottságok tevékenysége lehetetlenné tette a kibúvást, az üzemek leállítását vagy a tőkék átcsoportosítását. Mindez a tőke oly erőteljes korlátozását jelentette, ami már a tőke kisajátítást készítette elő.

Az államkapitalista korlátozás jellegzetes kísérőjelenségeként Magyarországon 1945 és 1948 között a részleges államosítás több lépésére is sor került. A Függetlenségi Front 1944. decemberi programja alapján már 1945 decemberében megszületett a szénbányák állami kezelésbe vételét (1946 nyarától államosítását) kimondó törvény. Ennek nyomán — a több évtizede állami tulajdonban levő néhány nagy vas- és gépgyárral együtt — a gyáripari munkások és bányászok 22%-a már állami vállalatokban volt alkalmazva. 1946 novemberében — formailag a jóvátételi szállítások idejére — állami kezelésbe vették a négy legnagyobb nehézipari üzemet, majd államosították az energia-termelő telepeket. 1946 végén az ipari munkások több mint 43%-a található már az állami szektorban. A fokozatos államosítások következő lépésére 1947 nyarán és őszén került sor. Ekkor a 10 legnagyobb bank került az állam tulajdonába, ami

nemcsak a hitelrendszerben tette lényegében teljessé az állam monopóliumát, de az ipar további jelentős részét — a munkásoknak ekkor már 58%-ával — is az állami szektorhoz kapcsolta.

Mindezen lépések lezárásaként az 1947—48 fordulóra körül lejátszódó politikai fordulat, a proletárdiktatúra bevezetése, a koalíciós kormányzat felszámolása következményeként 1947—48 folyamán az államkapitalista korlátozás feladásával radikális államosításokra került sor. Magyarországon 1948. március 25-én mondták ki a 100-nál több munkást alkalmazó üzemek államosítását, ami az ipar — munkáslétszám alapján — 83 százaléka növelte az állami szektor súlyát. (Lásd a 47. táblázatot.)

47. TÁBLÁZAT

A MAGYAR GYÁRIPAR TULAJDONJOGI MEGOSZLÁSA (1948. ÁPRILIS 24-I ÁLLAPOT)

Megnevezés	Alkalmazottak száma	%
Állami tulajdonban vagy állami kezelésben	278 076	72,5
Egyéb közületek tulajdonában	16 595	4,3
Szovjet és magyar—szovjet tulajdonban	13 886	3,7
Szövetkezeti tulajdonban	4 291	1,2
Társadalmasított szektor összesen	312 848	81,7
Külföldi érdekeltségű, több mint 100 munkást foglalkoztató vállalatok	21 023	5,6
100-nál kevesebb munkást foglalkoztató magánvállalatok	48 552	12,7
Magántulajdon összesen	69 575	18,3
Összesen	382 423	100,0

A magánvállalkozás felszámolása terén bekövetkezett fordulat a gazdaság minden területére kiterjedt, s a korábbi állami ellenőrzés és korlátozás után teljessé tette az állami irányítást a külkereskedelem és a belföldi nagykereskedelem terén is, egyidejűleg megindítva az állami kiskereskedelmi hálózat kiépítését. Az 1945 és 1948 között még jelentős magánkülkereskedelmi vállalkozást (Magyarországon az egész külkereskedelem 60%-a magánkézből volt még 1948 előtt) teljesen felszámolták.

A forradalmi átalakulás és a rendkívül kiterjedt állami beavatkozás — bár a radikális államosítás az átmeneti periódus záróakkordját képezte — a háborút követő helyreállítás alapvetően kedvező feltételeit teremtették meg. A társadalmi-gazdasági feltételek átalakulása ugyanis lehetővé tette a gazdasági fejlődés, adott esetben a helyreállítás új mozgatóerőinek, az összes társadalmi, nemzetgazdasági érdekek közvetlen érvényre juttatását: maximális erőkoncentrációt és tudatosságot, ami a háborús összeomlást követő kaotikus viszonyok között különösen nagy jelentőségű volt. A központilag szabályozott helyreállítás lehetősége realizálódott a tervszerű gazdálkodás bevezetésében.

A részleges vagy erőteljesebb államosítások nyomán erősödő állami szektor és a kiterjedt állami korlátozó-ellenőrző tevékenység több szektorú gazdaság kialakulására vezetett, s kedvező feltételeket teremtett a központi tervezés megszervezéséhez.

A stabilizáció társadalmi és gazdasági eredményeire alapozva 1946 végén vetette fel a Kommunista Párt a tervgazdálkodás bevezetésének követelését. E kezdeményezés alapján 1947 elején kidolgozták, és hosszas politikai harc után elfogadták a 3 éves tervet, amely 1947. augusztus 1-től a gazdasági fejlődés fontos meghatározójává vált.

A kidolgozott hároméves terv, mint azt az elkövetkező évek gazdasági fejlődése is bizonyítja, minden, a tervezés módszerében jelentkező kezdetlegesség, tapasztalatlanság ellenére, alapjában helyesen mérte fel a helyreállítás legfőbb gazdasági feladatait, és biztosan ítélte meg a fejlesztés lehetséges méreteit.

A 3 éves terv előirányzata elsősorban a helyreállítást tűzte ki programjában. Az volt az elképzelés, hogy mind a népgazdaságban, mind a munkások életszínvonalában elérik az 1938-as

szintet. Ez a globális előirányzat ugyanakkor figyelembe vette részben az ipar háború alatti helyzetét, részben bizonyos távolabbi célkitűzéseket is, ezért az ipar és különösen a nehéz-ipar esetében a tervidőszak befejezésére a háború alatti szintnél jóval magasabb termelési szinttel számolt, és a beruházásokat is ennek megfelelően irányozta elő.

A 3 éves tervnek tehát központi kérdése volt a beruházási politika. 1945—46-ban a beruházások szintje rendkívül alacsony volt, a pusztító infláció a felhalmozott tőkék jelentős részét értéktelenné tette. Az infláció már Magyarország hadbalépésénél megkezdődött, s 1944-ben hónapról hónapra érezhetőbbé vált, mert már rohamos méreteket öltött. 1945 végén 24 milliárd pengő volt a forgalomban levő papírpénzmennyiség értéke, október végére ez 106 milliárd pengőre, majd december végére 765 milliárd pengőre emelkedett. A lerombolt ország, az árutartalékok kimerülése, az alacsony termelés, a helyreállítás költségei, a nemzetközi kötelezettségek szükségszerűen idézték elő az inflációt, amelyet a nagyméretű spekuláció még tovább fokozott. Az állam a Nemzeti Bank útján próbált inflációs hitelek révén beruházási konjunktúrát teremteni.

Gyakori volt, hogy a tőkések az újjáépítési hiteleket spekulációs célokra fordították, termelőberuházások helyett az állami kölcsönök tetemes részét kosztkamatra adták ki, és a jóvátételi szállításokra kapott előlegekkel feketéztek. A spekulánsoknak, feketézőknek egész rétege alakult ki. Hallatlanul felduzzadt a közvetítő kereskedelem, s az újjgazdagok spekulációs tevékenysége elősegítette az infláció 1946 első felében kialakult szédületes ütemét. Az 1946-os pénzelértéktelenedés a világtörténelem eddigi legnagyobb arányú inflációja volt. A gazdasági élet hihetetlen számjegyekkel dolgozott. Az 1945. év végén még 765 milliárd pengős papírpénzforgalom 1946 tavaszára 34 000 milliárdra emelkedett, majd június végére elérte a 6277 trilliót. Az infláció utolsó napján a forgalomban levő papírpénz 47,35 quadrillió pengőre rúgott.

1946 augusztus elseje véget vetett az inflációnak. Az új pénz, a forint négyszázezer quadrillió 1946-os pengővel volt egyenértékű. Az 1938-as pengőhöz viszonyítva az új pénz, a forint

aranytartalmát alacsonyabban állapították meg, 1 Ft 0,28766 háború előtti (1938-as) P-vel volt egyenértékű.

A stabilizáció az azt szükségszerűen követő tökehiánnyal és deflációs pénz- és hitelpolitikával szintén nem teremtette meg még a nagyobb arányú beruházások előfeltételeit. A 3 éves terv keretében arra törekedtek, hogy az alacsony nemzeti jövedelem ellenére viszonylag magas beruházási összegeket teremtsenek elő, mindenekelőtt azért, hogy a megtakarítás színvonalát lényegében minimálisra szorították, s a felhalmozás maximális részét ténylegesen beruházták. Ezt alapvetően a tőke korlátozásával, a nemzeti jövedelem arányosabb elosztásával érték el. Átmenetileg szerepet játszott azonban az a tényező is, hogy a fogyasztási színvonal viszonylag alacsonyabb maradt a nemzeti jövedelem szintjénél.

A beruházások mértékét vizsgálva utalnunk kell arra a tényre, hogy már közvetlenül a felszabadulás utáni hónapokban, az infláció idején is nagyarányú állami beruházási tevékenység folyt, ami elsősorban a közlekedés és — iparindítási hitelakció stb. formájában — az ipar helyreállításának érdekeit szolgálta. Ezen inflációs beruházások — amelyeket a fedezetlen papírpénz-kibocsátásból finanszíroztak — még nem közelítették meg a stabilizáció utáni beruházások mértékét. 1946—1947-ben a beruházások összege 530 millió forintot, a nettó nemzeti jövedelem 3,7%-át tette ki; 1947—1948-ban a beruházások értéke már 1 milliárd 865 millió forint volt, a nemzeti jövedelem 9,4%-a. A felhalmozásnak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya a helyreállítási periódusban rendkívül magasnak tekinthető, hiszen figyelembe kell vennünk, hogy ugyanezen években a nemzeti jövedelem ugyancsak magas hányadát fordították nemzetközi kötelezettségek fedezésére, valamint a háború végén teljesen elpusztult áru- és raktárkészletek pótlólagos felhalmozására. 1946—1947-ben a nemzeti jövedelem 12%-át vették például igénybe a nemzetközi kötelezettségek, s további 5—6%-ot a készletfelhalmozás. 1947—1948-ban viszont fordított, 6,5%, illetve 12% a megfelelő arány.

A raktárkészlet-növekedés, valamint a közvetlen beruházás együttesen a nemzeti jövedelem 9, illetve 21,4%-áig emelkedett,

ami az adott helyzetben maximális beruházási erőfeszítésnek tekinthető.

A magas beruházási összegek a nemzeti jövedelem emelkedésének lendületes ütemét, a helyreállítás különösen gyors tempóját biztosították. 1946—1947-ben a gazdasági növekedés évi rátája 76%, 1947—1948-ban pedig 30% volt!

E példátlan magas növekedési ütem, mindenekelőtt a már említett alapvető társadalmi-gazdasági tényezők realizálódásaként, két közvetlen okra vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy a felhalmozás szűkös lehetőségeit a népi demokratikus állam maximálisan kiaknázza, és magas beruházási összegeket biztosított. Másrészt nemcsak maximális anyagi erőforrásokat sikerült előteremteni, de azokat nem a tőkés anarchia spontaneitása alapján fektették be, hanem koncentráltan, a helyreállítás kulcsponthoz irányítva, s ezáltal kisebb befektetésekkel is nagyobb növekedési hatást biztosítva. Az állam már a tervgazdálkodás bevezetése előtt is — a hitel- és árpolitika, az állami szektor stb. felhasználásával — hatásosan irányította, a hároméves tervben pedig még szilárdabban biztosította a rendelkezésre álló anyagi eszközök maximálisan koncentrált felhasználását. A beruházások legnagyobb részét az iparban jelentkező „szűk keresztmetszetek” felszámolására fordították. A háborús pusztulás folytán ugyanis olyan aránytalanságok (szűk keresztmetszetek) keletkeztek, amelyek akadályozták a meglévő kapacitások kihasználását is. Jól jellemzi ezt, hogy például a fonodai kapacitás 49%-os pusztulása lehetetlenné tette a nagyobb arányban megmaradt (63%) szövödei kapacitás kiaknázását is. A fonodai kapacitás szűk keresztmetszetének felszámolása esetén azonban a termelés nemcsak az újonnan belépő fonodák teljesítményével emelkedett, hanem az ezáltal működésbe állítható szövödék termelésével is. Mindezek hatására a befektetések termelési hatása a jó, tervszerű összpontosítás következtében a helyreállítás időszakában sokszorososan jelentkezett. Ez a hatás mennyiségileg is kimutatható, ha megvizsgáljuk, hogy a nemzeti jövedelem egységnyi növekedését milyen beruházási összeg idézte elő (tőkekoeficiens). 1946—1947-ben még a nemzeti jövedelem növekedését nem elsősorban a be-

ruházások, hanem a meglevő kapacitások üzembe helyezése, és működési feltételeinek biztosítása tette lehetővé. 1947—1948-ban, amikor a beruházások szerepe már előtérbe került, 1 egységnyi beruházás 2,5 egységnyi nemzetijövedelem-növekedést eredményezett. Ennek különleges, egyedi mértékére utal, hogy például a háború előtti Magyarországon a legkedvezőbb konjunkturális időszakban — 1928—1929-ben és 1938—1939-ben — 1 egységnyi beruházás egyaránt 0,6—0,6 egységnyi nemzetijövedelem-emelkedést idézett csupán elő.

Az anyagi-technikai tényezők sorában második mozzanatként a helyreállítás, a gazdasági fejlődés további fontos tényezőjét a népgazdaság rendkívül nagy tömegű, kihasználatlan munkaerőfeleslege alkotta. Ez egyrészt abból adódott, hogy a háború után visszahanyatlott termelés, a hatalmas kapacitásveszteségek következtében, eleinte a régi ipari munkásságnak csak töredéke talált munkalehetőséget az iparban. A felszabadulást követően a gyárak régi munkásgárdájuk nem egészen egyharmadával kezdték meg a munkát. Az inflációs periódusban a munkáslétszám gyorsan emelkedett, s 1946 augusztusára már elérte a háború előtti létszám 96%-át. A termelés növekedésének 1945 — 1948-ban s még részben utána is fontos forrása volt a gyárak régi, részben háború előtti részben a háború éveiben jelentősen felduzzadt munkásgárdájának fokozatos munkába állítása, ismételt alkalmazása. Ennek hatását növelte, hogy begyakorlott, részben rutinos szakmunkásgárdáról volt szó, s nem az iparba újonnan bevont tömegekről. Munkaerő egyéb forrásokból is bőségesen állt rendelkezésre. Bár a földosztás a falusi nincstelenek latens munka nélküli tömegeit nagyrészt életlehetőséghez juttatta, a falu egész lakosságának foglalkoztatását nem oldhatta meg. Erre különösen világosan utal a hazaáramló hadifogolytömegek által állandóan táplált, s 1946—1948 között nagy arányokat öltő munkanélküliség.

Az 1949. január 1-én megrendezett népszámlálás idején még mindig 126 000 munkanélkülit írtak össze, s ezeknek mintegy négyötöde ipari munkanélkülinek tekinthető.

A nagyarányú munkaerő-kínálat tehát ebben a periódusban gyakorlatilag korlátlan lehetőséget biztosított új munkások be-

vonására. A gyáripár élt is ezzel a lehetőséggel, hiszen a szűkös anyagi eszközök következtében sokszor a legkézenfekvőbb, legegyszerűbb termelésnövelési lehetőséget az újabb munkások alkalmazása jelentette. A termelés feltétlenül szükséges növeléséhez például a bányászatban éppen ez az út volt a legkönnyebben járható. Ezzel magyarázható, hogy 1948-ra ebben a ágazatban már 18 000 fővel, kereken 40%-kal több munkást találunk, mint a háború előtt. De az ipar más területein is nagy munkaerő-kereslet jelentkezett, ami részben a helyreállítás szükségszerű következménye volt, hiszen a munkások kezdetben különösen nagy, de az egész időszakban számottevő részét nem termelő munkával, hanem helyreállítási feladatokkal — romtakarítás, építkezés stb. — foglalkoztatták. Hozzájárult természetesen a kereslethez a lecsökkent munkateljesítmény, a munkások ideiglenes rosszabb fizikai állapota is. Mindezek hatására 1948-ban — az egész év átlagát tekintve —, bár az ipari termelés lényegében csak az 1938. évvel azonos, 16%-kal több munkás dolgozott a gyáripárban, mint 1938 folyamán.

Végül is 1946 és 1948 között mintegy 150 000 munkást vontak be a gyáripárba (bányászattal együtt), s ez mintegy 80%-os növekedést jelent!

A rekonstrukciós korszak sajátosságaként tehát az ipari fejlődés különösen fontos, az átlagosnál sokkal jelentősebb tényezője volt a munkáslétszám emelkedése.

Végül a gazdasági növekedés fontos anyagi-technikai tényezőjét képezhette a technikai haladás, a termelőberendezések modernizálása, amely emeli a munka termelékenységét, s ezáltal alapozza meg a termelés bővülését. A felszabadulás utáni időszakban ez a tényező azonban korántsem jelentkezett egyértelműen. Igaz ugyan, hogy a munka termelékenysége ebben az időszakban ténylegesen nőtt, méghozzá igen gyors ütemben. A sajátos helyzet következtében azonban ez alig vagy csak igen kevésbé volt kapcsolatos a technikai haladással. A háború után ugyanis a munka termelékenysége az iparban olyan alacsony volt — 1946-ban a háború előtti szint 43%-a, — hogy ennek a felemelésére a termelés normalizálásával, a termelőapparat egyszerű rekonstrukciójával is mód nyílt. Az ala-

csony termelékenység ekkor kapcsolatban állt a leromlott életviszonyokkal is, de még inkább azzal, hogy az üzemekben nem volt nyersanyag, tehát a termelés akadozott, a munkások elég jelentékeny hányada még nem végzett érdemleges termelőmunkát, hanem a romeltakarításban, épülethelyreállításban segédkezett. 1947—1948-ban tehát egyszerűen e helyzet változása ugrásszerűen növelhette a termelékenységet, s ez még inkább vonatkozott 1948-ra, amikor a termelés külső akadályai jórészt megszűntek. Jelentős szerepet játszott a termelékenység növekedésében az a speciális társadalmi, tudati tényező is, amelyet a háborút követő helyreállítási lendület, majd a munkásosztály hatalmának kialakulása eredményezett. Mindezen tényezők együttes hatására az egy munkásra jutó nettó termelés indexe — 1938-at 100-nak tekintve — az 1946-os 43-ról 1947-re 73-at, majd 1948-ra 96-ot ért el. A helyreállítás időszakában tehát a termelékenység emelkedése érdemleges szerepet játszott a termelés növekedésében.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban, hogy a termelékenység emelkedésének előbb bemutatott útja csupán egyszeri lehetőség, jellegzetesen rekonstrukciós jelenség. A rekonstrukció azonban nemcsak a régi termelékenységi szint helyreállításával járhat együtt, hanem a technikai tökéletesítés nagyobb kihatású átalakításai alapján is végbemehet. A háború okozta pusztítás helyreállítása nem feltétlenül a régi kapacitások és a régi termelés visszaállítását jelentette volna, hanem talán lassabb ütemben, fokozatosabban, de az új technika bizonyos fokú bevezetését, a kiesett kapacitások korszerű, új technikával történő pótlását is. Ez ugyan az adott időszakban a termelés növekedését lassította volna, de ugyanakkor a további fejlődés számára biztosabb alapot, s ezáltal nagyobb távon bőséges kárpótlást nyújthatott volna. Erre a technikai átalakításra, az adott gazdasági lehetőségek mellett, Magyarországon a helyreállítás keretében csak alig kerülhetett sor. Sőt, azt tapasztaljuk, hogy az elpusztult termelőberendezéseket nemegyszer több évtizedes, technikailag már elavult külföldi berendezések vásárlásával és üzembe helyezésével pótolták. Erre a legjelentősebb példát a textilipar kínálja.

Míndez természetesen az adott időszakban kisebb ráfordításokkal nagyobb és gyorsabb termelésemelkedéssel járt együtt.

A gyáripari termelés, amely 1945-ben a háború előttinek mintegy 20—25%-a körül mozgott, s 1946-ban is alig haladta túl az 1/3-ot (36%), 1947—1948-ban igen gyorsan fejlődött. Az előbbi évben a háború előtti termelési szint háromnegyedét érte el, az utóbbiban pedig már 2%-kal túlhaladta az 1938. évi termelést.

Az ipar újjáépítése ugyanakkor nem egyszerűen a háború előtti arányok helyreállítását jelentette. Az 1938. évi szint elérése együtt járt a termelés bizonyos átcsoportosításával is, amelyet jól tükröznek a 48. táblázat adatai.

48. TÁBLÁZAT

AZ IPAR SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI A HELYREÁLLÍTÁS ÉVEIBEN INDEX: 1938 = 100

Megnevezés	1938	1946	1947	1948
Nehézipar	100	56,9	92,1	124,4
Könnyűipar	100	21,7	62,2	86,4
Élelmiszeripar	100	29,5	65,3	93,8

A könnyű- és élelmiszeripar még 1948-ban is elmaradt a háború előtti termelési színvonal mögött, a nehézipari ágak termelése viszont már számottevően meghaladta azt. A nehézipar javára mutató eltolódás az újjáépítés és a jóvátételi szállítások szükségszerű követelménye volt, s szerepet játszott benne az a körülmény is, hogy a háború alatt a nehézipar kapacitása bővült ki leginkább.

Az újjáépítési időszak ipari növekedése Magyarországon, a háború utáni évek európai fejlődésének tényeit figyelembe véve is, kiemelkedően gyorsnak tekinthető. (Lásd a 49. táblázatot.)

Ha eltekintünk néhány olyan országtól, amelynek gazdasági helyzete a magyarországgal aligha összehasonlítható, hiszen

49. TÁBLÁZAT

AZ EGY FŐRE JUTÓ IPARI TERMELES
ALAKULÁSA

1935—1938 = 100

Ország	1947	1948
Ausztria	47	65
Belgium	81	85
Dánia	90	95
Finnország	93	102
Franciaország	84	95
Olaszország	88	92
Norvégia	88	91
Hollandia	72	77
Svédország	110	116
Nagy-Britannia	106	113
Csehszlovákia	89	100
Lengyelország	87	99
Magyarország	87	109

vagy egyáltalán nem szenvedtek háborús kárt (Svédország), vagy a károk nem haladták túl a termelés háborús felfutását (Nagy-Britannia), úgy világosan kitűnik, hogy Magyarország élen haladt a háború utáni ipari újjáépítésben, különösen a fejlődés ütemét illetően.

Korántsem figyelhető azonban meg hasonló lendületű és eredményes helyreállítás a mezőgazdaság területén. A háború által okozott pusztítás következményeit a mezőgazdaságban csak nagyjából sikerült felszámolni, mivel az újjáépítés korábban említett feladatai közepette viszonylag kevés eszköz állott rendelkezésre a mezőgazdaság fejlődésének előmozdítására. Nem teljesítették a hároméves terv keretében előírányzott mezőgazdasági jellegű beruházásokat sem. Figyelmet érdemel pl., hogy a terv szerint előírányzott több mint 7700 traktor helyett csupán 4500 új traktort állítottak munkába. Az árutermelő paraszt-

gazdaság tőkésedésének korlátozása és különösen a mezőgazdaságra rendkívül hátrányos hitelkorlátozás, valamint az — egy ideig érvényesülő — agrárrolló a növekedés akadályait képezték. Mindezen körülmények közepette a termésátlagok 1949-ben csak megközelítették, de nem érték el a háború előtti szintet. Nem egy terménynél a vetésterületek is elmaradtak a háború előtti vetésterületekhez képest. Érthető tehát, hogy a mezőgazdaság termelése még nem szárnyalta túl az utolsó békeévek színvonalát. Kenyérgabonából pl. a háború előtti évek több mint 291 ezer vagonos össztermelésével szemben 1949-ben csak alig több mint 260 ezer vagon termés állt a rendelkezésre. A háborúban hatalmas veszteségeket szenvedett állatállomány pótlása csupán a szarvasmarha-állomány esetében sikerült, itt a háború előtti 1 millió 880 ezer db szarvasmarhával szemben 1949-ben már 1 millió 940 ezer db állott rendelkezésre. A sertés-, a juh- és a lóállomány azonban változatlanul jelentősen elmaradt a háború előtti színvonalhoz képest. A mezőgazdaság termelésének szintje az 1937—38-as évek szintjéhez viszonyítva még 10—20% közötti elmaradást mutatott Magyarországon. A piacon azonban nem állott rendelkezésre mezőgazdasági termékekből a termelésfejlődéssel arányban álló mennyiség, hiszen a latifundiumok nyomasztó versenyétől megszabadult, illetve a zsellérsorból felszabadult paraszti tömegek fogyasztása jelentősen megnövekedett, az árutermelő gazdaságok aránya jelentősen csökkent, és így a piacra kerülő áruk mennyisége jóval kisebb volt, mint a mezőgazdaság termelésének összvolu-menéből következett volna. Míg a mezőgazdasági termelés csak 10—20 százalékkal maradt el a háború előtti termelés mögött, addig a mezőgazdaság árutermelése 1949-ben a háború előtti-nek csupán 3/4-én állott. Nyilvánvaló, hogy ez bizonytalanná tette a lakosság igényeinek kielégítését, sőt veszélyeztette, labilissá tette a gazdasági fejlődés egész további menetét.

A helyreállítás előrehaladásával 1949-re a nemzeti jövedelem egészében már meghaladta a háború előtti színvonalat, s egyidejűleg a népgazdaság szerkezetében is változások történtek az ipar előretörése és a mezőgazdaság szerepének csökkenése irányában.

2. A szocialista gazdasági stratégia és fejlődése

A helyreállítás legfőbb feladatainak megoldása idejére, 1948—1949 körül lezárultak azok a társadalmi-politikai változások, amelyek 1945-ben megindultak. Magyarország a kialakult európai szocialista tábor részévé vált. A politikai hatalom letéteményesévé a koalíció megszüntetésével a kommunista és szociáldemokrata pártok 1948 júniusában végrehajtott egyesítése nyomán létrejött Magyar Dolgozók Pártja vált. A proletárdiktatúra győzelmének deklarálásával, az államhatalom 1949 nyarán új alkotmányba is rögzített átszervezésével, a tanácsrendszer kiépítésével olyan új feltételek jöttek létre, amelyek között a szocialista gazdaságfejlesztési stratégia a közvetlen megvalósítás programjává vált.

Az új helyzetben a sok évtizedes gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolásának megoldását a szocialista útra lépő Magyarország a gazdaságfejlesztés addig egyedül ismert szocialista modelljének alkalmazásával kereste. Meg kell jegyezni, hogy ebben nemcsak más eltérő szocialista fejlesztési példák hiánya, nemcsak a Szovjetunió meggyőző példája, a cári időszak súlyos elmaradottságából a hitleri agresszióval szembeni gazdasági helytállóképesség elérése játszott szerepet, hanem az eluralkodó háborús pszichózis és a kommunista világmozgalomban ez időben érvényesülő elméleti politikai szemlélet is. A hidegháború kiéleződésének körülménye, s a szovjet gyakorlat minden részletének általános érvényű elméletté szentesítése, minden eltérő megoldás revizionizmusként való megbélyegzése ugyanis rendkívül fontos szerepet játszott abban, hogy az 1948 utáni Magyarországon a két évtizeddel előbb, több fontos mozzanatban eltérő történelmi helyzetben és feltételek között kialakított szovjet gazdasági stratégia *változatlan* formában történő adaptálására került sor.

E gazdasági stratégia megvalósítása lényegében 1948 nyarától kezdődött meg Magyarországon. Ekkor indult meg az új gazdaságirányítási rendszernek megfelelő intézmények kiépítése: az új bankrendszer megteremtése, amelyben a Nemzeti Bank

korábbi jegybank funkciói mellett a rövid lejáratú hitelezés és a vállalatok egész fizetési forgalmának monopolista lebonyolítója lesz, s körötte a speciálbankok hálózata alakul ki. Egyidejűleg került sor az iparirányítás új formáinak megteremtésére is: a formailag önálló egységet képező vállalatok az iparigazgatóságok, ipari központok és szakágazati bontásban szervezett minisztériumok felügyelete alatt álltak. A gazdaság működését pedig a központi, a parlament által törvénybe foglalt terv szabta meg. A tervgazdálkodást Magyarországon az 1947 augusztusától érvényben levő első 3 éves terv vezette be, ennek átalakítása 1948 második felétől megindult. A kötelező tervutasításokra épülő, maximálisan centralizált tervezés rendszere azonban csak az 1950 januárjától életbe lépő első 5 éves tervben teljesedett ki. A tervezésnek ez a formája már a klasszikus kettős árrendszerre épült; a termelési és fogyasztási árak elkülönítésére, vagyis a piaci hatások teljes kiküszöbölésére, amiben az állami vállalat állami vállalatnak (iparvállalat nagykereskedelmi cégnek, nagykereskedelmi vállalat kiskereskedelmi cégnek stb.) a fiktív, s csupán könyvviteli, elszámolási egységet képviselő, a valóságos ráfordítástól és értékviszonyoktól elszakadó ún. termelési áron „adott el”. A tervezés ezen rendszerében természetesen a valóságos piaci műveletek, a valóságos adás és vétel is megszűntek, s helyükre a népgazdasági mérlegekre alapozott, az Országos Tervhivatal által irányított elosztás rendszere lépett.

Az ismert irányítási rendszer a gazdasági stratégia szerves részeként a hosszú távú gazdaságpolitikai célok realizálásának biztosítására volt hivatott, és szorosan összekapcsolódott a gazdaságfejlesztés koncepciójával.

A gazdaságpolitika alapvető szemléleti jellemvonásaként érvényesült az az álláspont, hogy szocialista viszonyok között a minél nagyobb felhalmozás automatikusan minél gyorsabb gazdasági növekedésben realizálódik. Ebből kiindulva 1948 után a felhalmozás maximális növelésének és különlegesen magas szinten tartásának politikája érvényesült. Különösen világosan látható az ugrás az 1950. és 1951. években. Míg a nemzeti jövedelem ugyanis 1948-ról 1950-re — változatlan

áron számítva — mintegy 20%-kal emelkedett, addig a nemzeti jövedelemből a lakosság fogyasztására fordított hányad csupán 6%-kal, a felhalmozási keret viszont több mint 54%-kal nőtt. 1951-ben a felhalmozásra fordított összegek ismét mintegy 70%-kal emelkedtek. 1949 és 1953 között a felhalmozás volume átlagosan is több mint kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a nemzeti jövedelem.

Ez szolgált alapul a beruházások szintjének — az ötvenes évek első felében — állandó további feszítéséhez. Az első, 1948 őszén kialakított tervvariáns 28 milliárd forintos beruházási összegét 1949 áprilisára 35 milliárdra, decemberre 51 milliárdra emelték. A terv első évében, már az első negyedév után az 1950. évi beruházási előirányzatokat 14%-kal növelték meg, decemberben pedig a következő, 1951. évi terv beruházási keretét emelték fel 35%-kal. 1951 februárjában azután sor került az 5 éves terv módosítására és az ötéves beruházási előirányzatoknak mintegy 60%-os felemelésére.

Mindennek alapján a magyar gazdaságtörténetben példátlanul álló beruházási tevékenység bontakozhatott ki. A gazdaságpolitika hatékonyan mozdította elő, hogy a nemzeti jövedelemnek — az árrendszer okozta torzítások következtében eltérő adatok és különféle számítási lehetőségek figyelembevételével — mintegy 35%-a kerüljön beruházásra. Ez azt jelentette, hogy a háború előtti beruházási rátának 6—7-szeresét sikerült biztosítani.

A maximális felhalmozási és beruházási szint biztosításától a gazdaságvezetés automatikusan maximális növekedési ütem elérését várta el. Az első 5 éves terv idején — az 1951. februári variáns alapján — egyenesen 130%-os emelkedést irányoztak elő. Az iparban öt év alatt 210%-os növekedést vártak. A gazdaságpolitika leglényegesebb mozzanatának ítéltjük az elvárt és diktált rendkívül gyors iparosodási tempót. Az eredeti tervelőirányzat évi átlagos 13%-os növekedési rátája önmagában is kiemelkedő, az 1951-es tervmódosítás után előirányzott 26%-os ipari növekedési ráta pedig már minden realitást messze túlszárnyalt. A rohamos ütemű iparosítás programjával a gazdaságvezetés egyetlen 5 éves terv idején kívánta elérni a gyökres

fordulatot: az agrár-ipari struktúrát elsődlegesen ipari struktúrává átalakítani. A mezőgazdasági beruházásokat ezért az összes beruházás 13%-ára korlátozták. A „nem termelő”, infrastrukturális beruházások aránya — ami a fejlett tőkésországokban az összes beruházás 60%-ára rúgott — ugyanakkor az összes beruházásoknak mindössze egyharmada körül mozgott. Mindennek eredményeként végül is az évtized első felében a tényleges beruházások 48%-át fektették az iparba.

A gazdasági stratégia jellegzetes vonásaként tűnik tehát szemünkbe, hogy a felhalmozott és beruházott összegek aránytalanul nagy hányadát összpontosította az iparfejlesztésre. Az ipar ugrásszerű fejlődésére irányuló törekvés nagyon határozott fejlesztési struktúra jegyében bontakozott ki. A hivatalos állásfoglalások többsége főként csak a nehézipar elsődlegességének fontosságát hangsúlyozta, mint a népgazdaság egésze fejlesztésének előfeltételét. A nehéziparon belül különös hangsúlyt kapott az alapanyaggyártás fejlesztése. Már 1949 tavaszán félreérthetetlenül leszögezték: „Jelenleg iparunk és egész népgazdaságunk gyors fejlődésének legfőbb akadályozója, hogy nem termelünk elegendő vasat, acélt, hengerelt acélt. . . Ezért ötéves tervünk alapkérdése a vas- és acéltermelésünk fejlesztése olyan ütemben, amelyre nincs példa a magyar ipar történetében”. (Gerő Ernő) Különböző megfogalmazásokban jutott kifejezésre az a világos program, ami szerint „a vas és acél országává” kell tenni Magyarországot.

Az ipar fejlesztésére fordított erők majdnem egészét ezért a nehéziparba koncentrálták, s azon belül is a kitermelő, alapanyaggyártó iparokba. 1950 és 1953 között — e tendenciák legkiélezettebb és legjellegzetesebb megvalósítása idején — a 26,5 milliárd forintot kitevő ipari beruházások közel 90%-a a nehézipari ágakra esett, s egyedül az alapanyaggyártás fejlesztésére fordított összegek az összes ipari beruházás 2/3-át emésztették fel.

A nehézipari fejlesztés fő tendenciáját a bányászati és kohászati ágak maximális fejlesztése képezte. Ezek beruházásai közel másfélszeresen meghaladták a mezőgazdaságba fektetett összes beruházás összegét. A technikai haladás, exportképesség és ipari

tradíciók szempontjából egyaránt fontos és előnyös erős- és gyengeáramú villamossági, valamint finommechanikai iparok fejlesztésére ugyanakkor a gazdaságpolitika nem fordított nagy figyelmet. Az említett iparágak a jelzett években együttesen kevesebb mint egynegyedét kapták a bányászati és alig több mint egyötödét a kohászati befektetéseknek.

Az iparosítás konkrét célkitűzései tehát iparszerkezetiileg a nehézipar elsődlegességét a bányászat és kohászat elsődleges fejlesztésével azonosították.

A századforduló nehézipari követelményeiből kiinduló iparfejlesztési koncepció természetesen nemcsak azért tért erre az útra, mert a korábbi, más viszonyok szülte szovjet gazdaságpolitikát, másolta, hanem azért is, mert autarkia szemlélet jellemezte.

Miután az iparosítás során a gazdaságvezetés nem építhetett fejlesztési-termelési kooperációra, miután a feszített ütemű iparosítás minden szocialista országban úgyszólván kielégíthetetlen fűtőanyag, nyersanyag, félgyártmány és beruházási javak iránti igényeket támasztott, a tőkésországok pedig szigorú embargópolitikát alkalmaztak, a fejlesztéshez szükséges anyagokat maximálisan, a lehetőségek végső határáig, sőt azokon túl is, belső forrásból kellett előteremteni. Ebben a helyzetben tehát az egyes szocialista országok a történelmileg megtett 19—20. századi út végigjárására kényszerültek! Ezen — a gazdaságpolitika fő törekvéséből és a szocialista országokban egyidejűleg érvényesülő autarkia gazdaságpolitikából származó — adottság a gazdaságpolitikát legerőteljesebben átható honvédelmi szempontokkal is szoros összefüggésben állott.

A nagyon közeli, elkerülhetetlen háború szemlélete a gazdaságfejlesztés meghatározójává vált. Ez volt egyik legfőbb indítéka a tervek sorozatos feszítésének is. A gépgyártás előirányzatai pl. az 1949 tavaszi tervvariáns szerint 87%-os termelés-emelkedéssel számoltak, amit a honvédségi-hadiipari igények figyelembevétele után 195%-ra emeltek.

A politikai megfontolások nyomán az első 5 éves terv katonai előirányzatait a terv első három évére koncentrálni akarták megvalósítani, s míg az 5 éves terv összes beruházási keretének öt év alatt mintegy felét kitevő katonai kiadásokat irányozták

elő, az első tervévben a polgári és katonai kiadások összege nagyjából egyenlő volt.

A honvédelmi szempontok természetesen nemcsak az iparosítás ütemét befolyásolták, de a nehézipar és a nehéziparon belüli szerkezeti elgondolásokat is, előtérbe helyezve az alapvető stratégiai nyersanyagok termelését, és meghonosítva az önellátási törekvéseket. A gazdaságfejlesztés ilyen körülmények között alig lehetett tekintettel a gazdaságosság, a korszerű műszaki szint és a technológiai minőség követelményeire. Ellentmondott és ellene hatott ennek egyrészt a feszített ütemű fejlesztés, másrészt ennek autark megvalósítási törekvése, amely a mennyiségi növekedést ítélve a legfontosabbnak, nem volt tekintettel a költségtényezőkre. A gazdaságvezetés a beruházások hatékonyságát vizsgálva 1951-ben, egyik intern feljegyzésében nyíltan kimondta: „A beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be”. Hasonló szemléletre utalt annak a „tételnek” az alkalmazása is, amely szocialista viszonyok között tagadta a gépek erkölcsi kopásának tényét. Ezen gazdaságpolitika jutott azután kifejezésre többek között a különösen kedvezőtlen gép-épület beruházási arányokban. Az ötvenes évek első felében az építkezési kiadások 5,2-szeresen túlhaladták a gépi berendezések hányadát, s végül is a beruházásoknak mintegy egyötödét fordították a géppark fejlesztésére. A mindenáron való ugrás elérése és ennek során a mennyiségek hajszolása abban is kifejezésre jutott, hogy a fejlesztésre szánt összegek, beruházások növelése érdekében a gazdaságvezetés a felújításra, pótlásra, karbantartásra szükséges összegek, az amortizációs alap mintegy 50%-át is elvonta. A Statisztikai Hivatal intern jelentése 1955-ben az első 5 éves terv teljesítéséről megállapította, hogy az üzemek „...gépeinek felszereléseinek egyszerű felújítását is elhanyagoltuk. A rendesnél amúgy is alacsonyabb értékcsökkenés jelentős részét elvontuk a vállalatoktól, nagyrészt azért, hogy fedezhessük az új beruházások költségeit... Mindez a meglevő alapok állapotának romlásához vezetett”.

A gazdaságosság végül is mind a fejlesztésben, mind a termelésben háttérbe szorult, rendkívül kedvezőtlené vált. Minden-

nél plasztikusabban fejezi ki ezt, hogy az első 5 éves terv időszakában minden 1 egységnyi nemzeti jövedelem növekedéséhez 3,57 egység beruházásra volt szükség.

A feszített iparosítás gazdasági stratégiájának szélsőséges alkalmazása a viszonylag tökeszegény és saját erőforrásaira utalt, nyersanyagzegény Magyarországon rendkívül hamar, már az első középtávú terv befejezése idejére súlyos ellentmondásokra vezetett. A kötelező tervutasításokra épülő gazdaságirányítási rendszer ugyan rendkívüli felhalmozási készség és erőkoncentráció, vagyis gyors ütemű fejlesztés lehetőségeit biztosította, de túlzottan költséges módon. Az általánosan pazarló gazdálkodás (beruházási tevékenység és termelés) nyomán a nemzeti jövedelem bekövetkezett növekedésének mintegy 1/5-e folyt végül is el a pazarlás különböző „elszivárgási csatornáin”. A mezőgazdaság, ahonnan a kötelező beszolgáltatási rendszer — rendkívül alacsony beszolgáltatási áraival — és az adóztatás eszközeivel az iparosításhoz szükséges összegeket elsősorban előteremtették, s ahol ráadásul adminisztratív eszközökkel, a parasztság zaklatásával járó, erőltetett ütemű kollektivizálást akartak keresztülvinni, súlyos helyzetbe került. A termelés visszaesett, az ötvenes évek közepén még nem érte el a háború előtti szintet. Súlyos ellátási zavarok jelentkeztek. Részben ennek nyomán, részben a feszített fejlesztésből a lakosságra háruló terhek következtében — erőteljes inflációs jelenségek — az első 5 éves tervben meghirdetett 50%-os életszínvonal-emelkedés helyett az egy keresőre jutó reálbérek több mint 20%-kal csökkentek.

Az ötvenes évek közepére súlyos társadalmi, politikai és gazdasági feszültségek keletkeztek, amelyek 1956-ban a tragikus politikai válság egyik döntő forrásává váltak.

Részben a kiélezett ellentmondások nyomán, részben a koreai háború befejeződése után kedvezőbbé váló nemzetközi helyzet és a Sztálin halálát követően a nemzetközi kommunista mozgalomban lejátszódó fejlődés talaján születő felismerések, amelyek a közgazdaságtudományban és a kormánydöntések szintjén egyaránt lépésről lépésre érlelődtek, a gazdasági stratégia korrekciójának szakaszához vezettek.

A korrekció részben már 1953 nyarától megindult. A Magyar Dolgozók Pártja 1953 júniusi ülésén született határozat, s ennek alapján az újonnan kinevezett kormány augusztusban nyilvánosságra hozott programja a gazdaságpolitika több alapvető mozzanatának felülvizsgálatát hirdette, sőt meg is kezdte. 1954—55-ben, igaz, hogy még korántsem kormányzati szinten, de megjelentek a gazdaságirányítási rendszer első átfogó kritikai és átalakítási javaslatai is. A felismerések részlegessége, a súlyos visszahúzó erők érvényesülése, az intézkedések ellentmondásai és a gazdaságpolitika ismételt ellentmondásos fordulatai eleinte akadályozták a valóságos előrehaladást. A gazdasági stratégia korrekciójának szakasza végül is a politikai változások talaján 1956 végétől bontakozott ki.

A gazdasági stratégia átértékelése mindenekelőtt a megelőző évek gazdaságpolitikai és tervezési ellentmondásainak és hibáinak kritikájával kezdődött meg. A lejátszódott politikai változások talaján az új gazdaságvezetés — radikálisan megújult pártvezetés és kormány — számos elméleti dogmától, hibás gyakorlati politikai nézettől és szemléletmódtól felszabadulva, az elkövetett hibák tehermentesítésétől is mentesen, hasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között kereshette a gazdaságpolitika új útjait.

A gazdasági stratégiát meghatározó tényezők teljes és gyökeres átalakulása azonban nem következett be. Mindenekelőtt természetesen azért, mert a megelőző időszak gazdasági stratégiája teljes elvetésének követelménye nem is jelentkezett. A politikai és gazdasági kontinuitás mellett az ötvenes évek végétől, s a hatvanas évek folyamán is számos olyan hatás érvényesült, amely a gazdasági stratégia változatlansága, korábban kialakult útjának további érvényesülése irányában hatott. A politika és ideológia jelen keretek között nem vizsgált tényezői mellett a kontinuitás fontos mozzanata volt a nemzetközi munkamegosztás alacsony színvonala. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 1956. májusi berlini ülészakán kifejezésre jutott szemléleti fordulat, határozott integrációs törekvések ellenére a fejlesztési-termelési kooperáció valóságos előrehaladása ugyanis rendkívül szerény maradt. A profilozott, kooperációs termékek

értéke még az e tekintetben legjobb eredményeket mutató gépgyártásban sem haladta meg a termelés 3—4%-át. E körülmény számos fontos gazdaságpolitikai felismerés realizálását akadályozta meg. Elsősorban az autarkia leküzdését hátráltatta, s kedvezőtlenül befolyásolta a beruházások megoszlását. A Magyarországon különlegesen hátrányos szénbányászati beruházások radikális csökkentését pl. a hatvanas évek közepéig megakadályozta, s a nehézipari инвестиció 1/3-a ebbe az ágazatba került befektetésre, hátráltatva a korszerűbb iparstruktúra kialakítását és általában a termelés technikai-önköltségi szintjének fejlesztését.

E visszahúzó hatástól elválaszthatatlan és az 1968. évet megelőző évtized egyik legfőbb új ellentmondásává vált, hogy számos meghatározó jelentőségű gazdaságpolitikai felismerés a régi gazdaságirányítási rendszer lényegi fennmaradásának ellenható erőibe ütközött. Jórészt ez állta útját, hogy az iparosítás ütemének lefékezésére és a realitásoknak megfelelő alakítására irányuló határozott törekvés, a növekedés extenzív forrásai helyett a technikai korszerűsítésre alapozott termelékenységnövekedés biztosítása valósággá váljon.

Az 1957 elején életre hívott gazdasági szakértő bizottság, amelyik a Magyar Szocialista Munkáspárt 1956 decemberi határozata értelmében új gazdaságpolitikai és tervgazdasági módszerek kidolgozására volt hivatott, valóban fontos javaslatokat terjesztett elő. A tervezési rendszer ellentmondásait azonban nem egyszerre végrehajtott, átfogó reform útján akarták feloldani, hanem fokozatos, részleges átalakítással. 1957 és 1964 között ezért a tervgazdasági rendszer korrekciójaként számos részintézkedést foganatosítottak. A kötelező tervmutatók számának jelentős csökkentésével igyekeztek kiküszöbölni a túlcentralizáltság hibáját. A nyereségrészesedési rendszer bevezetésével a termelővállalatok termelési és értékesítési érdekeltségének előmozdítására törekedtek. Műszaki fejlesztési alapok és hozzájárulások formájában keresték az ellenszert a vállalatok kutatási, technikai fejlesztési érdektelensége ellen. Az 5%-os eszközkötési járulék bevezetésével a beruházási javak takarékos és leghatékonyabb felhasználására ösztönöztek. Mindezek és más bevezetett intézkedések, mintegy 8 éven keresztül összes-

ségükben mégsem változtatták meg lényegileg a tervezés és irányítás korábbi rendszerét. Az egyes részintézkedések nem-egyszer hatásukat veszítették a lényeg érintetlenül hagyása, a piac változatlan kikapcsolása, a kötelező utasításokkal történő irányítás alapvető fennmaradása, a mindezeknek megfelelő ár- és ösztönzési rendszer lényegi érintetlensége következtében. Márpedig a lényegében változatlanul kötelező utasításokra alapozott tervezési rendszer a korábbi gazdasági stratégia szerves része, a feszített iparosítás programjának megvalósítását szolgáló eszköz volt. A változott gazdaságpolitikai elképzelések ellenére fennmaradásával továbbra is a mennyiségi célok elérésére, extenzív jellegű fejlesztésre, a technikai fejlesztés elhanyagolására, az értékesítés és ezért a minőség és termék-választék javításában érdektelenségre vezetett. A pazarlás továbbra is jellemző maradt a beruházási tevékenységben és a termelésben. Átmeneti javulás után a hatvanas évek első felében a nemzeti jövedelem minden 1 forintnyi növekedéséhez több mint 4 forint beruházásra volt szükség. A hatékonysági mutató tehát még valamelyest romlott.

Mégis, az ötvenes évek végétől rendkívül fontos új gazdasági folyamatok bontakoztak ki. Első helyen érdemel említést a korábbi maximális felhalmozási-beruházási politika, a feszített növekedési ütem elsődlegességének elvetése. A realitásokhoz való igazodás gazdaságpolitikai mércévé vált. Jól példázza ezt, hogy a második 3 éves terv (1958—1960) és a második 5 éves terv (1961—65) a nemzeti jövedelemnek mindössze 13, illetve 36%-os növekedését irányozta elő, míg az ipari termelés fejlődését 22, illetve 50%-ra tervezték. Az első 5 éves terv előirányzataitól való eltérés ez esetben egészen kirívó. Ennek megfelelően a beruházások mértéke is csökkent: 1954 és 1957 között elsősorban politikai kényszerűségből, inkább rövid lejáratú, taktikai lépésként a nemzeti jövedelemnek csak 10—15%-át investálták. 1958 és 1967 között már általában 1/5-ét, 1/4-ét. A hatvanas évtizedben azonban már vitathatatlanul fel-felbukkant az ismételt nekilendülés és feszítés tendenciája is. Mindenesetre ebben az évtizedben a nemzeti jövedelem évente általában 5—6%-kal emelkedett, s e szerényebb ütem ugyan nem mutathatott fel

16 vagy 12%-os évi növekedési csúcsértékeket mint korábban, de egyenletesebb volt, és szélsőséges ingadozások, súlyos visszaesések nélkül következett be. (Lásd az 50. táblázatot.)

50. TÁBLÁZAT
BERUHÁZÁS
(NÉPGAZDASÁG ÖSSZESEN)
(Összehasonlító áron)

Év	Milliárd forint	1950=100	Előző év=100
1950	22,3	100	—
1951	27,9	125	125
1952	33,0	148	118
1953	32,6	146	99
1954	25,2	113	77
1955	23,9	107	95
1956	25,6	115	107
1957	22,8	102	89
1958	29,3	131	128
1959	39,3	176	134
1960	43,5	195	111
1961	41,4	186	95
1962	45,4	204	110
1963	51,9	233	114
1964	54,0	242	104
1965	54,3	243	101
1966	59,3	266	109

A korrekció fontos elemét jeletette továbbá, hogy a realitásokhoz való alkalmazkodás jegyében a továbbra is középpontban álló iparosítást is a feltételeknek megfelelően, mérsékeltebb ütemben és arányosabban akarták megvalósítani. A legfőbb arányváltozás abban következett be, hogy az iparosítást nem más ágazatok rovására és a lakosság életszínvonalának csökkentésével valósították meg maximálisan feszített ütemben, hanem

valamelyest lassabban, de az agrárfejlődéssel összhangban, és semmiképpen sem életszínvonal-csökkenés árán, hanem a reálkeresetek fokozatos, egyenletes emelkedésével egybekötve.

Az ötvenes évek végétől kialakított, említett középtávú tervek, s ami fontosabb: ezek gyakorlati megvalósítása a fejlesztés új arányaira utalnak. 1957 és 1960 között az ipari termelés 39%-kal, a mezőgazdasági termelés 12%-kal, a reálbérek indexe ugyancsak 12%-kal nőtt. 1960 és 1965 között a megfelelő mutatók növekedése 47, 10 és 9%-ot tett ki.

A kiegyensúlyozottabb fejlesztési arányokra utal, hogy míg az első 5 éves tervben az összes beruházásnak csak 13%-a jutott a mezőgazdaságnak, addig 1954 és 1957 között már 17%-a, ezt követően pedig 18—20%-a. Az infrastrukturális beruházások az ötvenes évek első felében az összes beruházásnak csak 1/3-a körül mozgott, 1956 és 1960 között közel felét, a hatvanas években is több mint 40%-át tette ki.

A szélsőségek lefaragása, az egyoldalú aránytalanságok kiküszöbölése az iparon belül is érvényesült. Egyrészt a nehézipari beruházások mértéke valamelyest csökkent (az összes beruházás 41%-áról 34%-ára), másrészt lényegesen változott a nehézipar belső fejlesztési struktúrája. A kitermelő ágazatok elsődlegessége helyett egyre inkább a különlegesen munkaigényes, magas technikai színvonalon álló iparok, és a vegyészeti ipar egyes ágazatai kerültek előtérbe. Az előbbi ágazatok termelése 1950 és 1956 között két, két és félszeresére növekedett, ezzel szemben 1957 és 1965 között mintegy ötszörösére ugrott. A vegyészeti ipar, amelynek beruházásai az ötvenes évek első felében a kohászati befektetések felét sem érték el, a hatvanas években már kétszer annyi beruházáshoz jutottak, termelésük az első periódusban csak alig több, mint megkétszereződött, 1957 után viszont közel négyszeresére ugrott.

Bár az átalakulás ez esetben sem volt maradéktalanul radikális, a változás tendenciája egyértelműen a kor modern követelményei irányába mutat.

Az iparosítási politika változásai ugyanis nemcsak mennyiségi korrekciókat jelentettek a beruházások arányait, a termelés fejlődését stb. illetően, hanem megindították az iparosítás meg-

előző modelljének átalakítását is. A fejlesztési ütem lassítása, az arányok változása ugyanis végül mind olyan irányba hatottak, hogy a más ágazatok megsarcolásának, az életszínvonal szigorú korlátozásának forrására alapozott ipari ugrás kikényszerítését célzó gazdasági stratégiát más stratégiával váltsák fel. Ez utóbbi, fokozatosan kialakuló fejlesztési politika ahhoz a koncepcióhoz közelít, amelynek kiindulása nem a maximálisan feszített felhalmozás és beruházás, hanem a kisebb, de maximális hatékonyságú befektetés. Nem a kiélezetten aránytalan fejlesztés útján, hanem ellenkezőleg, a többi ágazattal arányban és összhangban megvalósított iparosítás formájában. E koncepciónak megfelelően van átalakulóban a gazdaságirányítás rendszere a kötelező tervutasításokra épülő, centralizált irányítási rendszerről a piaci gazdaság elemeit is bekapcsoló, a közvetett irányítás és ráhatás módszereit erősebben alkalmazó tervezési rendszerre.

Ez a folyamat jelenleg természetesen még lezáratlan. További fejlődésének fontos kilométerkövei a gazdaságirányítási rendszer átfogó, radikális reformjának elhatározása 1965-ben, és bevezetése 1968 januárjában, valamint a hosszú távú tervezés keretében 1968-ban megindított és folyamatban levő munkálat a gazdaságpolitika új koncepciójának kidolgozására.

A gazdasági stratégia változása sorában fontos helyet foglal el az agrárpolitika átalakulása. Mint az eddigi mozzanatok esetében, ezúttal is hangsúlyozni kell, hogy a változást folyamatnak tekinthetjük, a feltételek által meghatározott átmenetnek a korábbi gazdaságpolitikából az új törekvések felé. A mezőgazdasági politika új irányelveit 1957 nyarán dolgozták ki, és hozták nyilvánosságra. Ennek lényege abban jelölhető meg, hogy a kollektivizálást a termelés fejlesztésével együtt és a valóságos feltételek kialakulásának megfelelő mértékben, tehát nem öncélúan és siettetve tűzte napirendre. A termelés fejlesztése érdekében mindenekelőtt hangsúlyozzák, hogy „szakítani kell... azzal az évek óta uralkodó szemlélettel, hogy a mezőgazdaság a nemzeti jövedelemben való magas fokú részesedése ellenére is igen alacsony arányban részesüljön az állami beruházásokból”. A mezőgazdaság beruházási aránya — mint utaltunk rá —

ezeknek az elveknek megfelelően valóban változott. Az agrárpolitika fontos pillérét alkotta, hogy megfelelő biztonságot teremtsen a nyugodt termelőmunkának. Ennek érdekében fontos intézkedések születtek, mindenekelőtt a kötelező beszállítás megszüntetése, a vetési kényszer eltörlése, a föld bérbeadásának megkönnyítése, az adásvétel 5 holdig történő engedélyezése és mindennemű törvénytelen ség elleni kíméletlen fellépés formájában. A gazdaságvezetés elvetette azokat az ismét jelentkező nézeteket, amelyek szerint az egyénileg dolgozó parasztság számára — adó és egyéb intézkedések útján — olyan tarthatatlan helyzetet kell teremteni, ami „öszönözni” fogja a szövetkezeti út vállalására.

A fejlesztés fő célját mindennek alapján a belterjesség jelentős fokozásában határozták meg, s kiemelték, hogy annak kialakításában a nagyüzemek előnyösebb helyzete mellett „nem csekélyek az egyéni parasztgazdaságok lehetőségei”.

Hangsúlyozva, hogy „a mezőgazdasági termelés fejlesztése és a szocialista átalakítás egységes, elválaszthatatlan feladatot képez”, az agrárpolitika központi elvévé a termelés fejlesztése és a kollektivizálás egyidejű *kettős* feladatát tették. Bár ezt a célkitűzést az ötvenes évek elején is hangoztatták, a termelés fejlesztését szolgáló mozzanatok mellett a kollektivizálás programja is jelentősen eltért a korábbitól. Határozottan leszögezték ugyanis, hogy a kollektivizálás elősegítésének legfőbb eszköze a meglevő, 1957-ben az ország szántóterületének 22%-ára kiterjedő szocialista nagyüzemek, szövetkezetek és állami gazdaságok „példamutató, modern belterjes gazdaságokká” fejlesztése. A gazdálkodási, bérezési és elosztási rendszer rugalmasabb formáinak kialakítása mellett nagy jelentőséget tulajdonítottak az átmeneti formák, az általános földművesszövetkezetek, földművesszövetkezeti szakcsoportok és termelőcsoportok (a mezőgazdasági termelés egy vagy néhány ágának kollektivizálásával) szervezésének. A további előrehaladás előfeltételének tekintették a meglevő szocialista nagyüzemek mintaüzemmé fejlesztését, vagyis, hogy termelés és életszínvonal tekintetében egyaránt fölénybe kerüljenek a kisparcellával szemben, a nagyüzemek megteremtéséhez szükséges állami anyagi eszközök megfelelő

menyiségét, a paraszti gazdaság közös gazdálkodást megalapozó anyagi, akkumulációs eredményeit és végül a kollektivizálás tudati, kulturális feltételeinek megérlelődését. „A mezőgazdaság szocialista átalakítása tehát — szögezte le az MSZMP határozata — csak olyan ütemben lehetséges, amilyen mértékben a korszerű nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés e négy alapvető feltételét biztosítani tudjuk”. Röviddel később, 1958 decemberében azonban a gazdasági vezetés úgy ítélte meg a falusi fejlődés tendenciáit, hogy „A politikai és gazdasági helyzet lehetővé teszi a termelőszövetkezeti mozgalomnak az eddiginél gyorsabb fejlődését már az 1959-es év folyamán”. Leszögezik, hogy a kollektivizálás feltételei az ország egyes területein, megyéiben nem egyformák. Helyenként „az országos fejlesztési ütem mértékét meghaladó erőteljesebb fejlesztés” lehetőségei is adóttak. Ugyanakkor megállapítást nyert, hogy „az ugrásszerű fejlődés feltételei ma még nincsenek meg. De belátható időn belül ezek a feltételek is biztosíthatók”. Az 1958 végi új határozat erőteljes politikai felvilágosító munka megindítását, a falusi munka megerősítését célzó személyi átcsoportosításokat hirdet meg, s határozottan állást foglal az átszervezés termelőszövetkezeti útja mellett. Az átmeneti termelési, szövetkezeti formák kapcsán a mielőbbi termelőszövetkezetté alakítás célját fogalmazza meg.

1958—59 telétől, arra a platformra helyezkedve tehát, hogy a szocialista átszervezés elsősorban politikai-mozgalmi feladat, ehhez pedig már feltétlenül érettek a feltételek, ismét megindult Magyarországon a tömeges kollektivizálás.

A teljes átszervezés 1959 elejétől két év alatt, a nyári mezőgazdasági munkák idejének megszakításával, három nagyobb hullámban játszódott le. Az első hullám 1958—59 telén elsősorban néhány, intenzívebb gazdálkodást folytató dunántúli megyében bekövetkező, közel teljes kollektivizálást jelentett. Győr-Sopron, Veszprém, Komárom és Szolnok megyében az átszervezés gyakorlatilag be is fejeződött, hiszen az első esetben a szántóterület 93%-a, de a legutóbbiban is több mint háromnegyede már a szövetkezeti vagy állami szektorhoz tartozott. A tömeges kollektivizálás első hullámában úgyszólván kizárólag

termelőszövetkezetek alakultak, mégpedig főként termelőszövetkezeti községek. A szövetkezeti szervezés rendkívül gyors sikerét tanúsítja, hogy 1959 nyarára a szocialista szektor meghaladta az ország szántóterületének 50%-át.

Az államilag folytatott erőszak, a magángazdaság visszaszorítása — az ötvenes évek elejének gyakorlata — az újabb tömeges kollektivizálási folyamatban nem ismétlődött meg. Ezzel szemben a földjáradék kötelező fizetésének bevezetése, a kulákkérdés új megoldása, a szövetkezetek önálló döntési lehetősége a gazdag parasztok felvételéről — ami a korábbi évek legdrámaibb és sok ellentmondást, ellenhatást kiváltó mozzanatát érintette —, a vezetőségek megválasztása és a szövetkezeti gazdálkodás formáinak, bérezési módjainak rugalmasabb, a parasztság számára kedvezőbb megválasztása, a háztáji gazdaságokban biztosított lehetőségek a termelőszövetkezeti szervezés legfőbb előmozdítóivá váltak. Ugyancsak rendkívül fontos volt, hogy az államhatalom szakemberek tömeges átirányításával, a támogatás, s ennek sorában a minden korábbi mértéket meghaladó segítség legkülönbözőbb eszközeivel sietett már az átszervezés fő ideje alatt a megalakult szövetkezetek stabilitásának biztosítására. Nem lehet természetesen kikapcsolni a közvetlen történeti előzményeket, a korábbi évek szövetkezetesítését, valamint a szövetkezetek elleni támadás néhány évvel korábbi vereségét sem, hiszen az adott helyzetben ezek a tényezők is jelentősen hozzájárultak az átalakulás történelmi szükségszerűségének tömeges felismeréséhez.

A kollektivizálás második hulláma a gazdaságvezetés 1959 kora őszi állásfoglalása után bontakozott ki. Az MSZMP 1959 októberében hozott határozatában az addigi folyamatok értékelése alapján leszögezte: „A Központi Bizottság... érettnek tartja a helyzetet arra, hogy a tapasztalatok felhasználásával az új gazdasági évben is újabb jelentős lépést tegyünk a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésében, mind a szervezés, mind a megszilárdítás terén”. 1959 ősztől 1960 nyaráig országosan 328 ezer család lépett a szövetkezés útjára, s ezzel a szövetkezetek földterülete 2,15 millió kat. holddal gyarapodott. A szocialista szektor különösen az Alföldön erősödött ugrásszerűen,

s 1960 nyarára országosan is elérte a szántóterület 72%-át. Végezetül az átszervezés befejező periódusában 1960 ősztől 1961 tavaszáig újabb 291 ezer család lépett be a szövetkezetekbe, mintegy 1,3 millió kat. holddal. Ekkor a speciális kultúrákat termelő vagy sajátos természeti-gazdasági adottságokkal rendelkező és ezért az előző években még a kollektivizálásban kevésbé előrehaladó területek, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Pest és Zala megyék tömeges szövetkezeti átszervezése játszódik le.

Az átszervezés eredményeként a mezőgazdasági termelés központi tényezői a szövetkezeti gazdaságok lettek. A mezőgazdasági terület több mint 77%-ára kiterjedő szövetkezetek — az állami szektor részesedése is meghaladta a 16%-ot — 1965-ben az állatállomány 68%-ával rendelkeztek. (Az állami gazdaságok 13, az egyéni és egyéb üzemek 19%-kal.) Az összes mezőgazdasági termelés 69%-át szövetkezetek, 15%-át állami gazdaságok állították elő, míg az egyéni gazdaságok részesedése 16%-ot tett ki.

A kollektivizálás végrehajtása, ha nem is zárta le a termelési viszonyok fejlődését, a magyar gazdaságtörténet történelmi jelentőségű fordulata, a szocialista termelési viszonyok általánossá válása, a szocializmus gazdasági alapjainak megteremtését lezáró eredmény.

Az agrárpolitika lényeges változásait abban összegezhetjük, hogy a kollektivizálás ugyan az anyagi alapok későbbi megteremtése jegyében játszódott le, de egyidejűleg is maximális erőfeszítések történtek az anyagi alapok biztosítása érdekében, ami az ún. kettős feladat megvalósításában az előző periódusnál jóval kedvezőbb helyzet kialakulására vezetett. Másrészt viszont a kollektivizálás módszerei és a létrehozott kollektív gazdaságok gazdálkodási, vezetési, működési struktúrája is lényegesen megváltozott, ami nemcsak az átszervezés végrehajtását könnyítette meg, de a létrejött szövetkezetek egész további tevékenységét is jelentősen befolyásolta.

3. Növekedés és a gazdaság szerkezeti változásai

A munkaerő-állomány; a növekedés demográfiai és oktatási elemei

A második világháború éveiben — a frontokon, a zsidó lakosság tömeges gyilkolása, a bombatámadások, majd az ország hadszíntérré változása következtében — több száz ezer ember pusztult el Magyarországon. Míg a húszas évtizedben az ország lakossága közel 700 ezer fővel, a harmincas években is több mint 630 ezer fővel gyarapodott, a negyvenes években több mint 110 ezres lélekszámcsökkenés következett be. Az 1949. évi népszámlálás 9,2 millió lakost talált az országban. A háborút követő évek csakhamar a népszaporodás fellendülésére vezettek. 1947-től az elveszületések száma már elérte a háború előtti és alatti évi 180—190 ezer körüli szintet, majd a szigorú abortusz-korlátozások nyomán 1953 és 1955 között évi 200—220 ezerre emelkedett. A hatvanas években 130—140 ezer körül mozgott és az évtized utolsó éveiben a 150 ezret is elérte, illetve meghaladta. Az 1940-es évek végétől kezdődő évtized 20‰ körüli születési rátája a következő évtizedben 14—15‰-re süllyedt.

Ugyanezen években a végbement társadalmi-gazdasági fejlődés alapján, főként a szociális-egészségügyi ellátottság előre haladása következtében a halálozások száma még gyorsabban csökkent. Az 1920-as évek 170 ezer és a harmincas évek 130 ezer fő körül mozgó évi halálozási számával szemben a negyvenes évek végétől évente már csak 100—110 ezer halálozás történik, vagyis a halálozási ráta 10—11‰-re csökkent.

Mindezek nyomán az eltelt negyed század leggyorsabb népszaporodási periódusában évente 1—1,5‰-kal, az ötvenes évek végétől 0,2—0,5‰-kal gyarapodott a lakosság létszáma. Az ország lakossága 1960-ra elérte a 9,96 millió főt, majd a következő évben átlépve a 10 milliós határt, 1968 januárjára 10,24 millióra emelkedett.

A lakosság létszámgyarapodása mellett a rendelkezésre álló munkaerő-létszám emelkedésének még fontosabb forrása volt az addig nem dolgozók, háztartásbeliek tömeges bevonása a munkába. Míg az eltartottak száma lényegében stagnált (5,3—5,4 millió fő), addig az aktív kereső népesség az 1949. évi 3,91 millióról 1968-ra 4,88 millió főre, közel 1 millióval növekedett, a keresők között a nők aránya húsz év alatt 31%-ról 40%-ra ugrott. (Lásd az 51. táblázatot.)

A viszonylag mérsékelt népszaporodás ellenére tehát a gazdaság munkaerő-ellátottsága rendkívül gyorsan nőtt, mintegy 1/4-ével gyarapodott.

Az emberi termelőerők fejlődését azonban korántsem csupán a létszámgyarapodás idézte elő. A fejlődés nem kevésbé fontos tényezője az emberi tapasztalat és tudás, a rendelkezésre álló munkaerő minőségi szintje. Ez utóbbira már utaltak a demográfiai változások egyes elemei is.

Nagy szerepet játszott azonban a II. világháborút követő évtizedekben lejátszódott valóságos oktatási forradalom.

Az iskolarendszer felszabadulás utáni reformja mindenekelőtt megszüntette az alapképzés régi, rendkívül alacsony színvonalú, 4, illetve 6 osztályos rendszerét és az erre épülő, zsákutca típusú ún. polgári iskolát, s kialakította a 8 osztályos általános iskola egységes alapképzést nyújtó rendszerét. A kötelező népoktatás kereteit a forradalmian átalakult gazdasági-társadalmi viszonyok nyújtotta lehetőségek között az iskolaköteles korú fiatalság tulajdonképpen csak a felszabadulást követő évtizedekben tudta valóban kihasználni, kitölteni. Az általános iskolai tanulók száma az 1938. évi 1,1 millióról a hatvanas évtized elejére 1,5 millióra emelkedett. (Az évtized végén a fiatal korosztályok létszámcsökkenésével visszaesett 1,3 millióra.) A számszerű fejlődés legfőbb elemeként emelhetjük ki, hogy lényegében a tanköteles korosztályok egésze részt vett már az oktatásban, sőt mind többen végzik el az általános iskola nyolc osztályát. Az 1937/38-as tanévben a 200 ezres első osztályokkal szemben a 7. és 8. osztályoknak megfelelő iskolai osztályokban (minden iskolatípust figyelembe véve) már csak 30—40 ezer tanuló tanult. Az 1960-as években az összlétszám úgyszólván arányosan

51. TÁBLÁZAT

A NÉPESSÉG SZÁMA, NÉPSŰRŰSÉG, A LAKOSSÁG MEGOSZLÁSI ARÁNYA
NÉPGAZDASÁGI ÁGANKÉNT

Megnevezés	1941		1949		1960		1968	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Népesség száma	9 316 074	100	9 204 799	100	9 961 044	100	10 235 300	100
Népsűrűség 1 km ² -re	100,1	—	98,9	—	107,1	—	110,9	—
Népesség népgazdasági áganként:								
<i>Aktív keresők és</i>								
eltartottjaik	8 803 354	94,5	8 674 784	94,2	9 279 453	93,2	8 520 800	83,3
Mezőgazdaság	4 573 498	49,1	4 523 503	49,1	3 540 141	35,6	1 499 100*	30,7
Ipar	1 888 088	20,3	1 889 152	20,5	2 601 971	26,1	1 639 400*	33,6
Építőipar	262 832	2,8	234 483	2,6	881 525	6,9	295 700*	6,1
Közlekedés	373 423	4,0	436 642	4,7	695 743	7,0	323 200*	6,6
Kereskedelem	553 794	6,0	442 964	4,8	530 519	5,3	345 300*	7,0
Egyéb	1 151 719	12,3	1 148 040	12,5	1 229 544	12,3	783 600*	16,0
<i>Inaktív keresők és</i>								
eltartottjaik	512 720	5,5	530 015	5,8	681 591	6,8	1 715 500	16,7
Nyugdíjas	355 882	3,8	434 659	4,7	614 019	6,1	1 269 200	12,4
Egyéb	156 838	1,7	95 356	1,1	67 572	0,7	446 300	4,3

* Eltartottak nélkül.

oszlott meg a nyolc osztály között. A 8. osztályt elvégzettek száma állandó, egyenes vonalú emelkedést mutat: 1937/38-ban nem érte el a 34 ezer főt sem, 1950/51-ben túlhaladta a 79 ezres létszámot, a hatvanas évek végén meghaladta a 180 ezer főt.

Az analfabetizmus tulajdonképpen csak ezekben az években tűnik véglegesen el. Az 1970. évi népszámlálás idején már alig haladja meg a 2%-ot.

A népgazdaságban dolgozó aktív kereső lakosság képzettség-szintje természetesen nem emelkedhetett olyan mértékben, amilyen mértékben az oktatás kiszélesedett és elmélyült. Az idősebb generációk jelentős rétegei — a kiterjedt felnőttoktatás ellenére — konzerválták ugyanis a régi képzettség alacsony szintjét. Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján az 5,3 milliós kereső népességből mindössze 2,3% volt analfabéta (1930-ban a keresők 11%-a), és számuk az 1—5 általános iskolai osztályt végzettekkel együtt is alig haladta meg az összes keresők 1/5-ét! A keresők 4/5-e tehát magasabb képzettséggel rendelkezett. Igaz, hogy a magasabb iskolázottsággal rendelkezők zöme (közel 43%-a) csak az általános iskola 6—7. osztályáig jutott, s további 23% rendelkezett nyolc osztályos végzettséggel. A keresők fennmaradó hányada, kerekén 13%-a, már ennél magasabb iskolai végzettségű volt.

A gazdaságban alkalmazott munkaerő képzettségi szintje tehát ugrásszerűen emelkedett, s ez különösen vonatkozik a közép- és felsőfokú képzettség kiterjedésére. Az alapképzés általánossá szélesítése, és az általános iskola tömeges végigjárása, valamint lényegesen felemelt képzési szintje mellett — ami tulajdonképpen a képzéssel szemben régen jelentkező, de nem teljesített követelményeknek tette megfelelővé a tömegoktatást — ugyanis a képzési forradalom talán legdinamikusabb területei éppen a közép- és felsőfokú képzés tömegessé válásával alakultak ki.

A középiskolai szintű képzés 1945 előtt rendkívül szűk körű volt. A harmincas években a középiskolai tanulók létszáma 50—60 ezer fő között mozgott, és csupán a középiskolás korú népesség 10%-ára terjedt ki. A létszámemelkedés az ötvenes évektől, de különösen a hatvanas évtizedben rohamossá vált.

1949-ben 82 ezer, 1956-ban közel 120 ezer, 1968-ban már 335 ezer tanuló jár középiskolába, ami azt jelentette, hogy a hatvanas évek második felében a megfelelő korosztály 1/3-a tanult. A magyar oktatásügy nagy jelentőségű fordulópontját figyelhetjük tehát meg a hatvanas évek elejétől: fokozatosan előtérbe kerül a középszintű tömegképzés.

A felsőfokú, egyetemi, főiskolai képzés rendkívül szűk keretei (1930-ban 17 ezer, 1938-ban 11 ezer egyetemista) a negyvenes évek végétől gyorsan kibővültek. 1950-ben már 32 ezer, 1968-ban közel 79 ezer fő a felsőoktatási hallgatói létszám. Egyidejűleg a felsőfokú oktatás radikális strukturális átalakuláson ment keresztül, és jóval közelebb került a gazdasági élethez. A két világháború között az egyetemi hallgatók kerekén 40%-a teológus és jogász volt, nem egészen 16%-a orvos és gyógyszerész, és mindössze 17%-a tanult a műszaki és közgazdasági karokon. Az 1968/69-es tanévben viszont a hallgatók közel 39%-a műszaki, 10%-a közgazdasági, 9%-a agrár tanulmányokat folytat, a jogászok aránya 4%-ra csökkent.

A kereső népességben belül jelentősen nőtt tehát a középiskolai és az egyetemi-főiskolai végzettséggel rendelkezők száma, 1960-ban a keresők közel 7, illetve több mint 3%-át tették ki. (Meghaladta a 3%-ot a középiskolai vagy egyetemi tanulmányait be nem fejező keresők aránya.)

Mindez önmagában fontos támpontokat nyújt a munkaerő képzettségi, kulturális szintjének ugrásszerű fejlődéséről. Ennek a gazdaságra gyakorolt hatásáról azonban közelebbi képet is nyerhetünk, ha a különböző képzettségi szintű munkaerők megoszlását vesszük szemügyre a főbb népgazdasági ágak között.

A legszembetűnőbb mozzanat ez esetben a mezőgazdasági munkaerőnek a felszabadulás előtti szinttel szemben elért előrehaladása ellenére is fennálló elmaradott színvonala. A mezőgazdaságban dolgozók 4%-a még 1960-ban is analfabéta volt, s a legalemibb 1—5 osztályos képzéssel rendelkezőkkel együtt az agrárkeresők 1/3-át tették ki. (A háború előtt ez a réteg jóval meghaladta még a mezőgazdasági keresők 3/4-ét!) Ugyanakkor nyolc általános iskolai osztályú végzettséggel a keresőknek mindössze alig több, mint 12%-a, érettségivel 1,0%-a, felsőfokú

képzettséggel pedig 0,5%-a rendelkezett. (Ezek a végzettségi kategóriák a felszabadulás előtt 0,1—5% között mozogtak.) A tömegoktatás fejlődése és a megsokszorozódó egyetemi képzés a népgazdaságon belül leginkább az iparban idézett elő rendkívüli változásokat a munkaerő képzettségi fokában. Az ipari keresőknek ugyanis 1960-ra nem egészen 1%-a volt analfabéta, és az 1—5 osztályt végzettekkel együtt is csupán a keresők közel 1/3-ára rúgtak, a középiskolai végzettségűek aránya a háború előtti hétszeresére, közel 8%-ra, a felső szintű végzettséggel rendelkezőké négyszeresére, 2%-ra nőtt.

A magasabb képzettséggel rendelkezők legnagyobb hányadát természetesen a közszolgálati (igazgatási stb.) területeken találjuk. Itt a keresők több mint 1/5-e érettségizett és kerekén 1/5-e egyetemet, főiskolát végzett. A közvetlen termelési ágazatoknál jelentékenyen magasabb azonban a közlekedési és kereskedelmi, de főként a szolgáltatási ágazatok ellátottsága. (Mindez korántsem nyújthat azonban teljes képet a munkaerő minőségi fejlődéséről. A szakképzés, az iparitanuló-képzés, a gazdasági területen működők továbbképzése, a vizsgált periódusban különösen kiterjedt tanfolyamrendszer részletes vizsgálata, számszerűségeinek és különösen tartalmának feltárása még előttünk áll.)

Az iparba és mezőgazdaságba fektetett „emberi beruházás” a felszabadulás előtti állapotokhoz viszonyítva lényeges változásokat tükröz. Az alapszintű „szellemi tőke” megoszlása a két nagy gazdasági ágazat között kiegyenlítődési tendenciát mutat: a mezőgazdaságban — nagyarányú eláramlás miatt — 1930 és 1960 között több mint 18%-os csökkenés, az iparban közel 13%-os növekedés figyelhető meg. Ennek alapján a két ágazatban működő alapszintű „szellemi tőke” már csak nem egészen 6%-os eltérést mutat a mezőgazdaság javára (1930-ban még közel 37%-ot!) Ugyanekkor a középszintű képzettség által reprezentált beruházások aránya rohamosan távolodott egymástól, az ipar javára: 1930-ban a két ágazatban működő középszintű „szellemi tőke” közötti különbség mindössze 8%-ot tett ki, 1960-ban több mint 31%-ot. Az iparban és mezőgazdaságban együttesen is gyorsan emelkedett a középszintű képzési befektetések összege: 1930-ban az összes középszintű

„szellemi tőke” 18, 1960-ban 43%-a található a két termelési ágban. A felsőszintű „szellemi tőke” esetében ez az együttes arány 13-ról 30%-ra ugrott, kizárólag az ipari felhasználás alapján.

Az „emberi beruházások” adatai szemléletesen mutatják az ugrásszerű előrehaladást, különösen az ipar esetében, ahol az alapszintű képzettségűek által képviselt „szellemi tőke” aránya 1/5-ről 1/3-ra emelkedett, a középszintű „szellemi tőke” aránya háromszorosára, a felsőszintű aránya pedig több mint háromszorosára nőtt.

Az „emberi beruházások” értéke ezzel a termelőerőkbe ruházott tőke rendkívül jelentékeny hányadát képviselte. A méretekre utal, hogy az 1947-től 1960-ig teljesített összes — 1959. évi árakon számított — 205 milliárdos beruházáshoz képest az élő generációk képzésébe fektetett összes beruházás az előbbi összeg közel 43%-át képviselte. Az összesen 87 milliárd forint értékre rúgó „oktatási beruházás” a népgazdaság 1960. évi összes állóalapjai kereken 711 milliárd forintos értékének 12%-át tette ki. Az iparban viszont a 26 milliárdos „emberi beruházás” az állóalapok 136 milliárd forintos értékének közel 20%-át reprezentálta. Ezek az arányok szemléletesen bizonyítják a képzési beruházások mértékét, és önmagukban is utalnak a termelőerők fejlődésében betöltött hatalmas jelentőségükre.

Az ipar fejlődése

A kezdetben feszített, de mindvégig gyors ütemű iparosítás az ipari termelés gyors, a magyar gazdaság történetében soha nem látott fejlődési ütemét alakította ki. A növekedés évi üteme az ötvenes évek első felében 13,8%, az évtized második felében 7,6%, a hatvanas évtized első felében 7,3%, majd ismét gyorsabb; átlagosan tehát megközelíti a 10%-ot.

A magyar ipar történelmi horderejű felfutását tanúsítja, hogy végül is 1950 és 1967 között a termelés nettó értéke kereken négyszeresére ugrott. (Lásd az 52. táblázatot.) Az ipari volumen

AZ IPARI TELJES TERMELÉS
INDEXE

Év	1950=100	Előző év=100
1950	100	—
1951	124	124
1952	150	121
1953	167	112
1954	170	102
1955	186	109
1956	170	91
1957	196	116
1958	217	111
1959	238	110
1960	267	112
1961	294	110
1962	317	108
1963	339	107
1964	369	109
1965	386	105
1966	412	107

megsokszorosodása nyomán az ország iparosodottságának az egy lakosra jutó ipari termelés szintjében kifejezhető foka jelentékenyen emelkedett, s a hatvanas évek közepére — 35 iparilag számottevő ország adatait figyelembe véve — nagyjából a középső zónában helyezkedik el. Az amerikai, a német szövetségi köztársasági és az angol szint 2,5—3,7-szer magasabb, a svájci, svéd, belga szint mintegy kétszeres, a holland, francia, csehszlovák és osztrák szint 50—70%-kal magasabb, az olasz, japán és finn nagyjából hasonló, a spanyol, bolgár, jugoszláv szint viszont nem egészen 2/3-át, a portugál és román szint pedig kerekén felét éri el.

A magyar ipar a megtett fejlődés eredményeként lényegében

alkalmassá vált az igények kielégítésére. A végső felhasználásra (fogyasztásra, beruházásra, készletnövekedésre és exportra) kerülő összes ipari terméknek a hatvanas évtized második felében mindössze 11%-a volt importált iparcikk. Az import zöme a gépi beruházások céljait szolgálta, hiszen 1964—66 között a beruházott gépipari termékek felét importálták. A lakosság iparcikkfogyasztásában viszont a behozott cikkek aránya mindössze 8—10%-ot tett ki, ami a nemzetközi átlagarányoktól jelentősen elmarad. A magyar export 85—90%-át ugyanakkor iparcikkek tették ki.

A gyors iparosodás lényegesen megnövelte az ipar népgazdaságban betöltött szerepét és helyét; az ipar vezető ágazattá vált. Ez tükröződik az aktív ipari keresők részarányának emelkedésében. 1950-ben az iparban foglalkoztatottak aránya alig haladta meg a keresők 19%-át (míg a mezőgazdaság részesedése 52%), 1967-ben túlszárnyalja 32%-át is, s ezzel meghaladja a korábban domináns mezőgazdasági keresői létszamarányt (ami közben 31%-ra csökkent).

Az ipar szerepének növekedését még átfogóbban mutatja emelkedő részesedése a nemzeti jövedelem termelésében. A folyó árakon számított ipari részesedés az 1950. évi 45%-ról 1965-re 67%-ra nőtt, míg az utóbbi időpontban a mezőgazdaság részesedése már csak 16%-ot tett ki. A részesedési arány azonban nagymértékben az árrendszer függvénye. A hatvanas évek végéig érvényben volt árrendszer viszont ismeretes módon szélesre nyitott agrárrollóval, magasan tartott ipari és leszorított agrárárakkal szolgálta az iparosítás érdekében álló, s nagymértékben a mezőgazdaságra alapozott felhalmozást. A folyó árakon készült statisztikák tehát erősen az ipar javára torzítják a valóságos arányokat. A Statisztikai Hivatal és az Országos Tervhivatal által készített számítások a folyó árak helyett részben ún. ráfordításarányos árakon (az állóeszközök és a bér-ráfordítások arányában és nem árarányában történő akkumuláció-felosztással), részben a világpiaci árak adaptálásával arra az eredményre vezettek, hogy az ipar a nemzeti jövedelemnek kereken 40%-át, jelenlegi árakon pedig mintegy 45%-át reprezentálja, vagyis az ipar részesedése ez esetben is 1/3-dal nőtt

a nemzeti jövedelem termelésében, míg a mezőgazdaság részaránya 30% körül mozog, vagyis részesedése 1/4-del, 1/3-dal csökkent, és tartósan az ipari részesedés alá szorult.

Az ipar rohamos fejlődése természetesen nemcsak a termelési volumen emelkedésében és az ipar gazdaságban elfoglalt helyében hozott lényeges változásokat, hanem magán az iparon belül is. A végbement iparfejlődés rendkívül szerteágazó és erőteljes szerkezeti változásokkal járt együtt.

Az ipar szerkezetében végbement változások sorában szembe-tűnő a termelés koncentráltságának növekedése. Előrebocsáthatjuk, hogy a magyar ipar speciális területi koncentrálttsága, ami a 19. század végi fejlődéstől végigkísérte, a felszabadulást követő évtizedekben sem módosult lényegesebben. A termelőkapacitásoknak hagyományosan mintegy fele Budapesten és környékén koncentrálódott, s a hatvanas évek végéig ez az arány alig csökkent valamivel: az ipari foglalkoztatottak 44%-a dolgozott a budapesti agglomerációban, de a kitermelő iparok nélkül az arány elérte az 50%-ot. A túlzott fővárosi ipari koncentráció annál is kedvezőtlenebb, mivel a gyengén fejlett, iparral hagyományosan nem rendelkező megyék, amelyek az ország területének több mint felét s lakosságának kerekén 40%-át képviselik, az ipari foglalkoztatottak alapján számítva, változatlanul mindössze az ipar 1/5-ével rendelkeznek. A területi koncentráció kicsiny módosulásával szemben a legátfogóbb adatok a vállalati koncentráció változásaira utalnak.

A gyáripari jellegű ipartelepek száma 1965-re, 1942-höz viszonyítva közel 1/4-del, 1955-höz képest is közel 1/5-del nőtt. A telepek számának emelkedésén belül azonban az átlagosnál gyorsabb volt a legnagyobb létszámú ipartelepek fejlődése, a munkaerő és a termelés koncentrációja. 1942-ben 500-nál kevesebb munkást alkalmazó ipartelepeken dolgozott a munkások 47%-a, az 1000 főnél nagyobb munkáslétszámmal működő ipartelepeken viszont a munkások közel 39%-a. 1955-ben az arányok lényegében semmit sem változtak a felső csoportban, de csökkent, 39%-ra süllyedt az alsó kategóriában dolgozó munkások aránya. Ez a könnyűiparban végrehajtott racionalizálás, a kis vállalatok egy részének felszámolása nyomán követ-

kezett be és a középső ipartelep-kategóriák (500—1000 fő munkáslétszámmal) aránynövekedésére vezetett (kerekén 14-ről 22%-ra). 1965-re azután, jórészt a nehézipari ágak koncentrációs fejlődése nyomán az alsó ipartelep-kategóriában dolgozó munkások aránya 35%-ra csökkent, a felső kategória aránya pedig 45% fölé emelkedett. E koncentrációs előrehaladásnak megfelelően a legnagyobb ipartelepek a működő géppark aránytalanul nagyobb hányadát összpontosították: az iparban alkalmazott összes hajtóerőből az alsó ipartelep-kategória részesedése 1942-ről 1965-re 66%-ról 22%-ra csökkent, a felső kategóriába tartozó telepeké viszont 27%-ról 51%-ra nőtt. A késői fejlődés, indulás nyomán eleve magasan koncentrált magyar ipar tehát a szervezeti-igazgatási jellegű centralizációs intézkedésektől eltekintve is jelentősen előrehaladt a termelés koncentrációja terén, s a munkaerő koncentráltága tekintetében nemzetközileg is magas szintre emelkedett.

Mindez a modern nagyüzemi keretek pozitív hatású fejlődését tükrözi.

Az ipar szerkezeti változásai sorában még nagyobb jelentősége és hatása volt azonban az *ágazati szerkezet* radikális átalakulásának. Az iparosítás a nehézipar elsődleges fejlesztése jegyében ment végbe. 1950 és 1955 között az ipari beruházások 90%-a, de 1961—65 között is 81%-a jutott a nehéziparnak. Azon belül is kiemelkedtek a kitermelő ágazatok, különösen a szénbányászat. A gépipar, nagy hullámzásokkal és csökkenő tendenciával, de az összes ipari beruházás 17%-át kapta. Az ötvenes évek végétől egyre nagyobb szerephez jutott a vegyészeti is. A korábban hagyományosan vezető iparágak — az élelmezési ipar és a textilipar — viszont rendkívül gyorsan veszítették el addigi súlyukat. 1950 és 1965 között az élelmezési ipar részaránya a nettó ipari össztermelésből évente átlagosan közel 1%-kal csökkent, a textiliparé közel 4%-kal, ugyanakkor viszont a gépipar részaránya évente 2,5%-kal, a vegyészeté pedig 5%-kal emelkedett.

Ez a folyamat általános világtendenciát fejezett ki, s megfelelt a fogyasztásban bekövetkezett átalakulásnak, a tartós fogyasztási cikkek előtérbe kerülésének, a ruházati és élelmiszer-

fogyasztás átlagosnál kisebb emelkedésének, a beruházási tevékenység nemzetközi fellendülése által támasztott gép- és villamosenergia-igény növekedésének és a műanyagok rohamos térhódításának. A világtendenciák azonosságát bizonyítja, hogy az európai országok összességének iparában évente 1—2%-kal csökkent az élelmiszeripar és közel 4%-kal a textilipar részesedése, 1%-kal nőtt a gépgyártás, illetve 3—4%-kal a vegyipar súlya. Némi arányeltolódással ugyanez jellemezte a fejlődő országok iparszerkezetét is. Utóbbi esetben az élelmiszeripar csökkenése (évente közel 3%) és a gépipar növekedése (hasonlóan majdnem 3%) nagyobb, a vegyészet növekedése viszont még jóval kisebb (mindössze 0,2%).

Az ipar ágazati szerkezetét illetően tehát nagy előrehaladást sikerült elérni a régi iparszerkezeti elmaradottság és egyoldalúság felszámolása útján, s a magyar ipar szerkezeti fejlődése a modern gazdaság történetében először követhette a világtendenciákat.

Az ipar strukturális fejlődése az alapvetően egészséges fő tendenciák ellenére sem volt mentes ellentmondásoktól, amelyek legnagyobbbrészt az autarkias törekvésekből és a nemzetközi együttműködés alacsony fejlettségi szintjéből, részben pedig — egyes ágazatokban — a fejlesztés korszerűtlen irányából, hosszú távra kellően ki nem dolgozott és ellentmondásos jellegéből fakadtak.

Rendkívüli erőfeszítések történtek a bázisiparok, az alapanyaggyártás fejlesztésére. A feszített iparosítás által támasztott fűtő- és alapanyagigények lehető legnagyobb mértékű kielégítésére irányuló törekvés a bányászat és kohászat legnagyobb ráfordításokkal történő fejlesztését követelte. A fejlesztésnek az ötvenes években megkezdett útja részben a hatvanas éveket is meghatározta. A bányászati ágak, különösen a szénbányászat erőltetett fejlesztése egyike volt a korszerű iparfejlődés világtendenciáival ellentétes jelenségeknek. A bányászatban foglalkoztatottak létszáma világszerte csökkent, Magyarországon viszont kétszeresére nőtt, s a foglalkoztatási struktúra kiugró elmaradottsági mozzanatát képviseli a 11%-os bányászati részesedés. (A fejlett országok 5% körüli és a legfejlettebb bányá-

szattal rendelkező országokban is megfigyelhető jóval alacsonyabb foglalkoztatási részesedéssel szemben.)

Aránytalanul magas a bányászati ágak több mint 11%-os részesedése is az anyagmentes termelési értékből (forgalmi adó nélkül számítva), mivel a fejlett országokban ez a részesedés alig haladja meg a 6%-ot (a fejlődő országokban a termelés 1/4-e körül mozog). A vizsgált periódusban a szénbányászat termelése több mint kétszeresére nőtt, s e növekedés egészen a legutóbbi évekig rendkívül korszerűtlen irányt testesített meg. Magyar ország összes széntermelése az 1938. évi 9,4 millió és az 1950. évi 13,3 millió tonnáról 1955-re elérte a 22,3 millió, s az 1964. évi csúcsponton a 31,6 millió tonnát. (Lásd az 53. táblázatot.)

53. TÁBLÁZAT
SZÉNTERMEELÉS

Év	Termelés 1000 tonna	Index 1950 = 100
1950	13 267,7	100
1951	15 269,9	115
1952	18 564,0	140
1953	21 009,5	158
1954	21 536,1	162
1955	22 315,5	168
1956	20 589,5	155
1957	21 202,4	160
1958	24 248,9	183
1959	25 356,7	191
1960	26 523,8	200
1961	28 174,9	212
1962	28 651,3	216
1963	30 479,1	230
1964	31 548,3	238
1965	31 437,0	237
1966	30 348,0	229
1967	27 029,0	204

Az ország energiafogyasztásának túlzottan nagy hányadát szénnel fedezték. A világ összes energiafogyasztásában a szén részesedése az első világháború előtt érte el csúcspontját, kerekén 80%-kal, s ezt követően állandóan hanyatlott, a második világháború előtti évtizedben már 20% felett volt a szénhidrogének felhasználása. A magyar energiafogyasztási struktúra több évtizedes lemaradást tanúsít akkor, amikor az ötvenes évek végén is 75%-os a szénhányad, és a hatvanas évek elején éri el a szénhidrogének fogyasztása az 1/5-ös arányt. A szilárd energia-hordozók rendkívül magas aránya és fejlesztése nemcsak elmaradt a világszerte rohamosan előrehaladó korszerűsítési folyamattól, de a geológiai adottságok következtében különlegesen kedvezőtlen volt, világviszonylatban is a legrosszabb önköltségi viszonyokat tükrözte, s két és félszer több ráfordítást igényelt, mint a fele részben hazai, fele részben importnyersanyaggal dolgozó kőolajfinomító ipar termékei.

Az energiafelhasználás szerkezetében és ezzel a szénbányászatban csak a hatvanas évtized közepének határozott felismerései és a szocialista országok gazdasági együttműködésében kibontakozó új tendenciák hoztak fordulatot. A szénhidrogének fogyasztásának aránya még 1958 és 1964 között is csak évente 1,4%-kal nőtt, 1965 után azonban 2,6%-kal. 1967-re a szén aránya az összes energiafogyasztásban 58%-ra süllyedt, a szénhidrogéneké 36% fölé emelkedett, ami hirtelen és radikális fordulatot jelez. A hazai olajbányászat és földgázkitermelés fejlődése, a Szeged környéki lelőhelyek feltárása (1960 és 1968 között a kőolajtermelés 1,2-ről 1,8 millió tonnára nőtt) mellett ebben nagy szerepet játszott az energiahordozók fokozott importja is. 1958-ban még a felhasznált energia alig több mint 1/5-e, 1967-ben már 1/3-a származott behozatalból. Csakis ennek nyomán kerülhetett sor a széntermelés csökkentésére (1965-ben még csak 0,4%-kal, 1966-ban már több mint 1 millió tonnával, 3,5%-kal), a legdrágábban termelő bányák leállítására, a foglalkoztatottak számának csökkentésére, ami az egész népgazdaság lényeges tehermentesítését jelenti.

A bányászati ágak közül a szénbányászatnál sokkal gyorsabban fejlődött, tízszeresére nőtt az ércek bányászata. Leg-

nagyobb jelentősége a termelését 2 és félszeresre bővítő — 1,5 millió tonnához közelítő — bauxitbányászatnak volt. Ehhez kapcsolódik a magyar iparfejlődés egyik legfőbb eredménye: a bauxit- és alumíniumipar évtizedek óta megoldatlan fejlesztési problémáinak megoldása. A húszas években feltárt bauxitbányák két világháború közötti jelentős fejlesztése és európai színvonalú termelése ellenére ugyanis az iparág hosszú ideig nem bontakozhatott ki kizárólagos nyersanyagkitermelő állapotából. Ezen még a harmincas évek közepének rendkívül szerény timföld- és alumíniumipari létesítményei sem változtattak. Bár a háborús erőfeszítések már megvetették a jelentékenyebb feldolgozóipar alapjait, az iparág fejlesztési problémája megoldatlan maradt. Az alumíniumipar hatalmas villamosenergia-igényének kielégítése ugyanis az ország villamosenergia-szegénysége mellett belső forrásokból megoldhatatlan, s ez útját állja a fejlesztésnek. A villamosenergia-termelésnek növekedése az iparosítási periódusban ugyan rendkívül gyors volt, hiszen az 1950. évi 3 millió kWó-ról 1967-re 12,5 millió kWó-ra, több mint négyszeresére ugrott, de ez a növekedés éppen csak megfelelt az ipari termelés átlagos növekedésének, holott az országok többségében az energiatermelés fejlődése jelentősen — a szocialista országokban átlag 20%-kal, a fejlett tőkésországokban közel 50%-kal — meghaladta az ipari termelés mértékét. Ez a gazdaság biztonsága szempontjából elengedhetetlen. Elmulasztása a fogyasztói igények korlátozására, egyes esetekben — mint pl. az ötvenes évek közepén az erőműkapacitás egy részének hibásodása folytán — súlyos ellátási zavarokra vezetett. Az ötvenes évek gyakori áramhiánya nagy gazdasági károkat okozott. A hatvanas években sikerült megszüntetni az energiahíányt, a megfelelő tartalékok azonban még nem állnak rendelkezésre. Az egy lakosra jutó villamosenergia-termelés Magyarországon alacsonyabb mint a hasonló fejlettségi szinten álló országokban. Európában csak a román, jugoszláv, görög, portugál és spanyol szintet előzi meg, míg számos országban a fejkvóta kétszeresen vagy többszörösen meghaladja a magyarországit. Ebben a helyzetben az alumíniumipar fejlesztési problémái tartós, hosszú távra szóló akadályokba ütköztek.

A magyar bauxit- és alumíniumipar esetében tehát a legkézzelfoghatóbban, legnyilvánvalóbban jelentkezik a nemzetközi kooperáció követelménye. Ennek felismerését tükrözte még a helyreállítási periódusban, 1947-ben megkötött magyar—jugoszláv bauxit- és alumíniumegyezmény, amely az iparág egymáshoz kapcsolódó fejlesztését kívánta megindítani a két országban. A tervek realizálása azonban a Jugoszláviával kiélezett ellentétek következtében 1948 után lekerült a napi-rendről, s az ötvenes években megindult a bauxit- és alumíniumipar autark fejlesztése. Ennek nyomán 1946 és 1954 között a timföldgyártás 24-szeresére, a nyersalumínium-termelés 15-szörösére ugrott. Az iparág energiaigénye azonban egyre inkább megoldhatatlan helyzetet teremtett, az ország villamosenergia-termelésének 1950 és 1955 között több mint 13%-át kötötte le (az alumíniumtermelő országokban 2—9% között mozog ez az arány), s az amúgy is elégtelen energiatermelés mellett az állandó és súlyos energiahiány, fogyasztási zavarok egyik forrása lett. A továbbfejlesztést azonban nemcsak az energia hiánya akadályozta, de a villamosenergia-termelés magas hazai költsége is, ami a termelés önköltségi viszonyait tette kedvezőtlennek, s hamarosan az alumíniumprogram felülvizsgálatát követelte.

A megoldást az ötvenes évek végétől a szocialista országok gazdaságpolitikájában egyre határozottabb törekvésként jelentkező gazdasági integráció ígérte. Ennek alapján került ismételen előtérbe a nemzetközi kooperáció gondolata, s dolgozták ki 1958—59-ben a magyar—lengyel timföld- és alumíniumegyezményt, amelyet 1960-ban írtak alá. A kooperáció keretében a Magyarország által szállított — teljes felfutás után évi 80 ezer tonna — timföld fejében a lengyel fél évi 17,5 ezer tonna nyersalumíniumot szállít, kölcsönösen világpiaci árakon, s a kiszállított timföld több mint felét a lengyel partner használhatja fel. A szállítások 1965-ben indultak meg. Az egyidejűleg megindított tárgyalások s az 1962-ben aláírt magyar—szovjet bauxit- és alumíniumegyezmény keretében — a teljes mennyiségekre való felfutás után — évi 330 ezer tonna timföld szállítása fejében a szovjet partner 165 ezer tonna alumíniumot

fizet. Ezek az egyezmények alapján tehát megoldották a hazai bauxitvagyonnal, illetve timföldtermeléssel arányos alumínium-mennyiség előállítását, az alumíniumkohászat rendkívül költséges és elkerülhetetlenül nem gazdaságos fejlesztése nélkül, lehetővé téve egyben a bauxit- és timföldgyártás gyorsított ütemű fejlesztését, s az alumíniumfeldolgozás kiépítésének kezdeteit. (Az alumínium-félgyártmányok termelése 1962 után közel 9-szeresére ugrott, de a fejlesztés a székesfehérvári présmű, valamint szélesszalagos hengermű kiépítésével csak a hatvanas évek végétől vett igazi lendületet.) Az egy főre jutó alumínium-felhasználás 5,8 kg-os átlagával Magyarország már 1965-ben világvizonylatban a 10. helyen állt.

Míg az alumíniumipar esetében végül is sikerült megtalálni a kedvezőtlen kohászati fejlesztés elkerülésének lehetőségét, a kohászat egészét tekintve ez a legkevésbé sem mondható el.

A kohászat fejlődése a felszabadulás utáni iparfejlődés egyik ellentmondásos területe. Az ágazat, különösen az ötvenes évek iparpolitikája nyomán, több mint 70%-kal növelte foglalkoztatottjainak létszámát, s a termelés nettó értéke megháromszorozódott. A kohászat legnagyobb súlyú ágazata a vaskohászat, amelynek növekedési eredményei rendkívül nagyok. Az ágazatba — 1967. évi árakon számítva — közel 27 milliárd forintot ruháztak be, aminek több mint 45%-át a Dunai Vasmű felépítésére költötték. A beruházások közel felét az új létesítmények felszereléséhez és a régi üzemek rekonstrukciójához használt berendezésekre fordították. A jórészt újonnan felfejeztett kohászati ipar főként csak a termelési mennyiségekben mutat nagy eredményeket.

A nyersvasgyártás az 1938. évi 0,3 millió tonnáról a hatvanas évek közepére 1,5 millióra, az acélgyártás 0,7 millióról közel 2,7 millió tonnára ugrott. (Az acéltermelés 1950-hez képest két- és félszeresére bővült.) (Lásd az 54. táblázatot.) Az iparág azonban nem került valóban korszerű technikai alapokra. A hatalmas befektetésekből nagy összegeket, 40%-ot emésztett fel az építkezések költsége, és a berendezésekre fordított hányad felét nem közvetlen technológiai berendezésekre, hanem kiegészítő beruházásokra (vízellátás biztosítása, gázindító állomások,

NYERSVAS- ÉS ACÉLTERMEELÉS

Év	Nyersvas ^a		Acél ^b	
	ezer t	1950 = 100	ezer t	1950 = 100
1950	461,3	100	1048,4	100
1951	527,3	114	1290,0	123
1952	619,6	134	1459,4	139
1953	716,1	155	1542,6	147
1954	842,9	183	1491,3	142
1955	867,7	188	1629,4	155
1956	755,2	164	1415,5	135
1957	823,2	178	1374,8	131
1958	1082,2	235	1626,8	155
1959	1104,0	239	1759,3	168
1960	1246,3	270	1886,9	180
1961	1306,4	283	2053,1	196
1962	1381,5	299	2332,5	222
1963	1388,1	301	2374,0	226
1964	1494,2	324	2364,8	226
1965	1577,0	342	2520,0	240
1966	1633,0	354	2649,0	253
1967	1655,0	359	2739,0	261

^a Összes nyersvasfajta átszámítás nélkül

^b A martin- és elektroacél együtt. Az elektroacél adata a vaskohászaton kívül a gépipar adatait is tartalmazza.

raktárak) költötték. A kiépített kis kohóegységek, egyes területeken a korszerűtlen adagolás, az elegyelőkészítés hiánya, a martinművek oxigénes intenzifikálásának részlegessége stb. miatt a műszaki mutatók elmaradnak a nemzetközi színvonal-tól. Ehhez járul, hogy egyes ágazatok túlfejlesztése mellett a hatékonyság növeléséhez szükséges kiegészítő beruházások elmaradtak, egyes területeken (ferroötvözet, lágyacélhuzal gyártása stb.) pedig a technológia elavult.

A korszerű szintet csupán a martinüzemek egy részénél, a hengerművek egyes kapacitásainál, a nagy szilárdságú acélhuzal gyártásánál stb. sikerült elérni, s a hatvanas évek előnyös szerkezeti változásaira utal a hidegen alakított termékek részarányának — az 1960. évi 10%-ról 1967-re 23%-ra — emelkedése a melegen hengerelt készáruhoz képest.

A vaskohászat fejlesztése nyomán az ágazat a fejlett ipari struktúrától eltérően magas részesedéssel rendelkezik az ipari termelésben. Az anyagmentes termelésnek 1965-ben közel 13%-át állította elő a kohászat (forgalmi adó nélkül számított termelési értékben), a fejlettebb iparral rendelkező országok 7% körüli arányával szemben. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a kohászat vagy azon belül a vaskohászat önmagában túlfejlesztett ágazat lenne. Sőt, a vizsgált egész periódusban megtett fejlődés alapján a hatvanas évek végére kialakult színvonal lényegében megegyezik a gazdaság igényeivel, s legfeljebb egyes belső kapacitások túlméretezettségével állítható szembe más kapacitások elégtelensége. Az ellentmondás abból származik, hogy a fejlesztés rendkívül szűk hazai nyersanyagbázison, nem kellően korszerű technikával ment végbe, s a magyar gazdasági adottságoknak nem megfelelő, erősen anyagigényes és kicsi munkaigényt támasztó ágazat fejlesztésére kötötte le az erőforrások túlzottan nagy hányadát. Ugyanakkor az összetermelésben elfoglalt magas részesedési arány korszerűtlen, elmaradott strukturális kereteket konzervált, ami önmagában is gátolja a korszerű fejlesztési koncepció irányába történő előrehaladást.

A magyar ipar úgyszólván legfőbb szerkezeti elmaradottsági vonása jelenleg a bányászat és kohászat nemzetközileg kirívóan magas, a századfordulói színvonalra emlékeztető, közel 1/4-es részaránya az anyagmentes termelésből.

Az ipar szerkezeti változásainak legfőbb pozitív meghatározója az iparfejlődés világtendenciáinak megfelelő leggyorsabb ütemű gépipari és vegyipari növekedés volt.

A gépipar foglalkoztatási létszáma jóval több mint kétszerezése nőtt, s az összes ipari beruházás mintegy 17%-ával a kapacitások nagyarányú kibővítésére került sor, aminek nyomán az

iparág termelése több mint hatszorosára ugrott! Az egyes gép-
ipari ágazatok fejlődési üteme azonban rendkívüli eltéréseket
mutatott. A gépek és gépi berendezések, valamint a tömegcikk
gyártása kereken öt és félszeresére nőtt, a közlekedési eszközök
termelése csak több mint négyszeresére, ezzel szemben a
híradás- és vákuumtechnikai ipar 12-szeresre, a műszeripar
több mint 17-szeresre növelte termelését. (Minden esetben a
netto termelés adatai alapján számítva.) A gépipari termelés
gyors felfutása tehát egyben az iparág jelentős belső ágazati
átcsoportosulásával járt együtt. A változás legfőbb elemeként
a híradás- és vákuumtechnikai ipar, valamint a műszeripar
1950. évi együttes, nem egészen 10%-os részesedése 1966-ra
25%-ra ugrott, a közlekedési eszközgyártás 35%-os részesedése
ugyanakkor 27%-ra csökkent, és együttesen kereken 56%-ról
48%-ra mérséklődött a gépgyártás (22%), a tömegcikktermelés
(14%) és a villamosipar (12%) részesedése.

A gépiparon belüli szerkezeti változások egészséges moderni-
zálódást segítettek elő, s az ország adottságainak leginkább
megfelelő gépipari szerkezet kialakulása irányába hatottak,
amennyiben az anyagigényes ágazatok helyett a leginkább
munkaigényes ágazatok előretörését jelentették.

A gépipari termelés a szükségleteket számos területen maradék-
talanul ki tudja elégíteni. A legnagyobb eredményeket többek
között a tartós fogyasztási cikkek termelésének kiépítésével
érte el, amiből — rádió, televíziókészülék, mosógép, porszívó,
hűtőszekrény stb. — lényegében biztosítja a belföldi szükséglet
kielégítését. A beruházások hatalmas gépállomány igényét a hazai
termelés több mint 50%-ban elégíti ki, de ebben a vonatkozás-
ban a technikai fejlődés érdekei megkövetelik a legmodernebb
gépi berendezések jelentékeny importját. A termelés különleges
felfutásának legfőbb ösztönzője azonban az iparág közel hét-
szeresére nőtt exporttevékenysége volt. A gépipar exportja tette
ki a hatvanas években az összes ipari export több mint felét, ami
nemzetközi mértékkel is kiemelkedően magas. A gépipar külön-
legesen magas és a magyar ipari-gépipari fejlettség szintjét
jelentősen meghaladó exporttevékenysége annak nyomán
alakulhatott ki, hogy több gépipari ág a szocialista országok

rendkívül széles piacára orientálódva fejlődhetett, ami lehetővé tette a modern nagysorozatgyártásra való berendezkedést, és nem egy új gyártási ágazat kialakulását ösztönözte. Ugyanakkor azonban nem támasztott megfelelő technikai, korszerűségi és minőségi igényeket, s ez számos ország piacán versenyképtelenné tette a magyar gépipar termékeit, amelyeknek kivitele pl. a fejlett ipari országokba az összes gépexport alig 4—5%-át teszi ki. (Az alacsony aránynak természetesen más, elsősorban strukturális okai is vannak: a gépipar exportágait elsősorban a szocialista piac igényei alapján fejlesztették.)

A vegyipar az ötvenes években viszonylag lassan fejlődött, s egészen 1957-ig csak alig több mint megkétszerezte termelését, amivel elmaradt az iparág világfejlődési mértékétől. Ezt követően azonban annál rohamosabbá vált fejlődése. 1950 és 1960 között az ipari beruházások 1/10-ét, a hatvanas évek elejétől 1/6-át kapva, állóeszközállományát végül is hatszorosára növelhette, s a foglalkoztatottak létszáma is közel megháromszorozódott. Az ötvenes évektől meggyorsult termelés fejlődési üteme már elérte az ipari termelésnél világszerte másfél-kétszer gyorsabb mértékét, s végül is kiinduló szintjéhez képest több mint kilencszeresére növelte termelését.

Az iparág fejlesztésének középpontjában elsősorban a műtrágya- és műanyagipar, a kőolajfeldolgozás és a gyógyszeripar fejlesztése állott, ami nem felelt meg maradéktalanul az ágazat nemzetközi fejlődési irányának. A jelentékeny előrehaladás nyomán a gazdaság vegyicikk-szükségletének 2/3-át elégíti ki a hazai termelés. A műanyagtermelés a fejlett európai országok egy főre számított termelésének azonban negyedét-felét, a vegyiszáltermelés hetedét-nyolcadát éri csupán el. A vegyiszáltermelés és a petrokémiai ipar csak a legutóbbi időben került a fejlesztés előterébe.

A nemzetközi mértékkel mért elmaradás jut kifejezésre abban is, hogy a vegyészet az ipar összes anyagmentes termeléséből még mindig csak 8%-kal részesedik, ami messze elmarad a fejlett országok 13—17%-os részesedési hányada mögött.

A könnyűipari ágak többsége és az élelmezési ipar az iparo-

sítási periódusban önmagukban ugyan nem jelentéktelen fejlődést tettek meg, de — mint már utaltunk is rá — az össztermelésben elfoglalt helyük állandóan kisebbedett. Ezek az ágazatok ugyanis általában az ipar átlagos fejlődési ütemétől, s különösen a gyorsan növekvő ágazatoktól erősen lemaradtak. A textilipar — másfélszeresre bővült létszámmal — termelését csak több mint kétszeresére növelte, a bőripar — háromszoros foglalkoztatott létszámmal — termelését közel négyszeresre, a papíripar — foglalkoztatottai számát megkétszerezve — termelését három és félszeresre, a nyomdaipar nem egészen háromszorosra, az élelmezési ipar 70%-os létszámnöveléssel termelését több mint három és félszeresre bővítette, s csupán a ffeldolgozóipar (közel négyszeres létszámmal több mint hat és félszeres termelés), valamint a ruházati ipar (három és félszeres létszám mellett több mint hatszoros termelés) fejlődött az ipar átlagos üteménél gyorsabban.

Ezeknek az ágazatoknak a fejlesztésére éveken keresztül csak nagyon keveset fordított a gazdaságpolitika, ami nem annyira az ágazatok fejlődési lassúságában, hanem inkább technikai elmaradásában okozott máig ható károkat. A bekövetkezett előrehaladás legnagyobb részére főként csak az ötvenes évek végétől került sor.

A papíripar jelentősebb fejlesztése pl. csak 1959 után kezdődött meg. Az iparág beruházásai még 1960-ban az összes ipari beruházás nem egészen 1%-át tették ki, 1965-ben már 3%-át (ami a könnyűiparon belül a beruházások 9-ről 25%-ra emelkedésével volt azonos).

Az egyik leggyorsabban fejlődő könnyűipari ág, a ruházati ipar is csak a vizsgált korszak második felében lendült nagyobb fejlődésnek. Az ötvenes évek első felének 1,8, majd az évtized második felének 2,8 milliárd Ft-os beruházásaival szemben a hatvanas évtized első felének beruházásai 5,6 milliárd Ft-ot tettek ki.

A textil-, ruházati és bőripar termelésének mennyiségi növekedésén túl az ágazatok fejlődésében fontos szerepet játszott az ötvenes évek végétől meginduló belső szerkezeti korszerűsítés. A textiliparban felhasznált mesterséges szálak az összes fel-

használt szálanyagának 1955-ben még csak 12%-át, 1967-ben már 25%-át tették ki, ami megközelítette a nemzetközi átlagot, igaz, hogy a mesterséges szálaknak világviszonylatban felét, Magyarországon viszont csak egyötödét alkották a szintetikus szálak. Míg a szintetikus szál felhasználása az elmúlt évtizedben nemzetközileg általában 2 és fél—3 évente megkétszereződött, Magyarországon ehhez 5 évre volt szükség. A cipőiparban bőrhelyettesítő talpakkal készült az ötvenes évek közepén a cipők nem egészen fele, a hatvanas évek második felében már mintegy háromnegyede, ami már megközelíti a fejlett ipari államokra jellemző arányt.

Az élelmiszeripar átlagos iparfejlődésétől elmaradó növekedése ellenére a mezőgazdaság jóval lassúbb termelésfejlődése folytán a megtermelt mezőgazdasági termékek egyre növekvő hányadát tudta feldolgozni. 1938-ban az élelmiszeripar termelése az összes élelmiszergazdaság (tehát a mezőgazdaság és élelmiszeripar együttes termelésén belül) értékének alig több mint 1/5-ét tette ki. Ez az arány 1960-ig 40%-ra nőtt, 1967-re pedig már 50%-hoz közelít. A korábban hagyományosan vezető élelmiszeripari ágazatok iparágon belül is lassú fejlődésével szemben — a cukor- és söripar alig több mint megkétszerezte termelését, a malomipar még ezt a szintet sem érte el — az ágazat modernizálásának legfontosabb jegyeként törtek előre a korszerű feldolgozó ágazatok. Az élelmiszertartósító ipar (amelynek számos új ágazata alakult ki) már 1960-ig 4 és félszeresre növelte termelését, s a hatvanas évtized különösen gyors fejlesztése eredményeként az évtized második felére mintegy kilencszeresen haladta már meg az 1950. évi szintet.

A könnyű- és élelmiszeripar fejlődését és az iparban elfoglalt helyét nem kis mértékben befolyásolta az ágazatok exportorientáltsága. Az élelmiszeripar pl. a belföldi piac ellátása mellett termékeinek az ötvenes évek végén közel 1/5-ét, 1967-ben közel 1/4-ét export útján értékesítette, ami az egész kivitelben is számottevő szerepet játszott.

A magyar ipar ágazati szerkezetében tehát nagyarányú átalakulás ment végbe. A fő ágazatok közül az élelmiszeripar háború előtti közel 29%-cs részaránya — az összehasonlítható-

ság érdekében ez esetben a teljes termelést figyelembe véve — 1965-re 19%-ra, a textiliparé több mint 14%-ról 7%-ra esett vissza, míg a gépipar részaránya 9%-ról 25%-ra fölé emelkedett. Az egyéb iparágak nem mutatnak lényegesebb nagyságrendi változást. (Lásd az 55. táblázatot.) A legfőbb ágazati keretek

55. TÁBLÁZAT

AZ IPAR ÁGAZATI MEGOSZLÁSA

(A teljes termelés alapján 1965-ben,
forgalmi adó nélkül)

Ágazat	%
Bányászat	6,0
Villamosenergia-ipar	4,3
Kohászat	12,7
Gépipar	25,3
Vegyipar	8,9
Építőanyagipar	3,6
<i>Nehézipar összesen</i>	<i>60,8</i>
Faipar	3,3
Papíripar	0,9
Nyomdaipar	0,7
Textilipar	7,1
Bőripar	2,4
Konfekcióipar	3,0
Egyéb ágak	3,0
<i>Könnyűipar összesen</i>	<i>20,4</i>
<i>Élelmiszeripar</i>	<i>18,8</i>
Összesen	100,0

nagy horderejű átalakulását — mint láttuk — az egyes ágazatokon belül gyakran egyáltalán nem kisebb jelentőségű belső ágazati változások kísérték, főként a gépiparban, de nem kevésbé a papír- vagy élelmiszeriparban is.

Az ágazati szerkezet kialakult új arányai ezzel a még jelenleg is fennálló, bemutatott elmaradottsági vonások — főként a bányászat és kohászat túlzottan magas és a vegyészeti ipar túlzottan alacsony aránya — ellenére legfőbb vonásaiban erőteljesen közelített a fejlett ipari országok ipari struktúrájához.

A későn fejlődésnek induló országok általános jellegzetessége azonban, hogy a gazdaság, s azon belül az ipar struktúrája jóval hamarabb mutat a fejlett gazdaságokra jellemző vonásokat, mint a termelés egy főre jutó volumene, műszaki-technológiai szintje és minősége. Más szavakkal: ez utóbb említett fejlettségi tartalom és a strukturális vonások között határozott ellentmondás jelentkezik, egyik nem felel meg a másiknak. A tényleges ipari fejlettséget természetesen Magyarországon is túlszárnyalja az ipari struktúra fejlettsége. A koncentrációs szint jóval magasabb, mint az ipar valóságos nagyüzemi szintje, s ezért a koncentráció kereteit nem tölti ki a magas szintű nagyüzemi termelékenység és üzemi szervezettség. Az ágazati szerkezetben a gépipar részesedési aránya az össztermelésből, szerepe az ipari exportban eléri a fejlett ipari országok szintjét, anélkül, hogy termékeivel és azok előállítási költségeivel felvehetné velük a versenyt. A nagy termelési volumen sokszor kevésbé használható, gyorsan avuló termékekben ölt testet.

A gazdasági stratégia áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy a műszaki-technológiai fejlettség átfogó mutatókkal ki nem fejezhető vonatkozásában a feszített ütemű iparosítás időszakában korántsem sikerült olyan előrehaladást elérni, mint a termelés mennyiségi növekedése és szerkezeti átcsoportosítása síkján, sőt, mint bemutattuk, a technika nem egy területen stagnált, a gyártmányok minősége nem érte el a korszerű követelményeket. Az iparosítás nagyjából a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezáruló első szakaszában, amikor az extenzív fejlesztés dominált, a termelési volumen nagy jelentőségű fejlődésével egyidejűleg új ellentmondások is keletkeztek: nem egy minőségi mutató a rendkívül lassú előrehaladásra, sőt stagnációra, nemegyszer részleges visszaesésre utal.

Az iparosodásban testet öltő történelmi jelentőségű változás elsősorban a gazdaságban rejlő és az alkalmazott gazdasági

stratégiával maximálisan mozgósítható extenzív források hasznosításának eredménye volt. A nagy beruházások és az új munkakerő tömeges bevonása volt a növekedés fő forrása. Míg a foglalkoztatottsági létszám évente átlagosan 5 és fél százalékkal nőtt, az egy foglalkoztatottra jutó termelés átlagos növekedési rátája — az ötvenes években 3,1, a hatvanas években 5,3% — egészében 4%-ot tett ki. Az egy foglalkoztatottra jutó teljes termelési érték az iparban átlagosan kétszeresre emelkedett. Ezzel Magyarország azok közé az országok közé tartozott, amelyekben az ipari termelésnövekedésnek a termelékenység növekedéséből fedezett hányada a legalacsonyabb volt. A termelékenység rendkívül alacsony fejlődésére utal, hogy az 1958-at követő évtizedben (az előző évtizedre nem áll rendelkezésre megbízható adat) a termelési rendeltetésű állóeszközök egységére jutó termelés nem javult, hanem romlott. A gépek és berendezések állományára számított termelés pedig 1966-ban az 1960. évinek 84%-ára esett vissza, miközben az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték növekedése is csak mérsékelt volt. Az eszközkihasználás átlagos csökkenését főként a bányászat, kohászat és építőanyagipar kihasználási hatásfokának romlása idézte elő. A termelékenység növekedési üteme a szocialista országok többségében gyorsabb volt a létszámnövekedésnél, a növekedés tipikusan intenzív útját járó fejlett ipari országok többségében pedig az ipari foglalkoztatottak létszáma csak igen lassan, évente 0,5—1%-kal emelkedett, az egy foglalkoztatottra jutó termelés viszont 3—4%-kal.

Az ipar termelékenysége terén tehát, a hatalmas volumen-növekedés ellenére, az ország viszonylagos lemaradása fokozódott. (Az alacsony termelékenységi szintre utal, hogy míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát illetően 35 ország közül Magyarország a hetedik helyet foglalja el, addig az egy lakosra jutó anyagmentes ipari termelés alapján csak a huszonkettedik helyen áll.) A hatvanas évek közepén a magyar ipar termelékenységi szintjét a nyugat-európai országok általában kétszeresen meghaladták.

Az elmaradás részben már a beruházások általában alacsony hatékonyságából, legnagyobbbrészt pedig az ipar alacsony, nem

egy területen stagnáló, sőt romló műszaki színvonalából következett. A beruházások hatékonyságát rendkívül lerontotta, hogy a beruházási döntéstől az üzembe helyezésig, eleinte a túl sok egyidejűleg megkezdett beruházás, de mindvégig a szűk építkezési kapacitások folytán, túlzottan hosszú idő telt el. Egy-egy létesítmény sokszor 2—4 éves késéssel került tető alá. A beruházási döntés idején nemegyszer korszerűnek tartott létesítmény végül is már az üzembe helyezés idejére elavult. Sokkal általánosabb és fontosabb volt azonban, hogy a túlzottan nagy erőket lekötő építkezési tevékenység folytán kevés anyagi erő jutott a gépi beruházásokra, gyakran az újonnan felállított gépek sem képviselték a technika legkorszerűbb színvonalát, s a fejlesztési erőfeszítések hatására a szükséges gépcseréket is csak részlegesen hajtották végre. Az amortizációs kulcsokat a vizsgált periódus egészében irreálisan alacsonyan állapították meg. Az ötvenes években még ezeknek az alapoknak jelentékeny részét is elvonták az új létesítmények finanszírozására, s a hatvanas években is pl. az alapvető textilipari termelőgépek esetében a nemzetközileg követelt átlagos 10 éves amortizációs idő helyett 16 évet, a ruházati iparban a varrógépeknél a nemzetközileg átlagos 5 év helyett 8 év amortizációs időt vettek alapul. A gyors fejlesztés periódusában kulcsjellegű iparágak gépparkja sem modernizálódott, hanem fokozott mértékben öregedett el. A gépeket és gépi berendezéseket gyártó gépipari ágazat gépparkjának átlagos életkora 1950-ben 11 év volt, 1965-ben 14,2 év. A közlekedési eszközök gyártásában a géppark életkora 12-ről több mint 15 évre emelkedett. A kovácsolóberendezések 54%-a 25 évnél idősebb. A textiliparban a fonodai gépek fele, a szövődék gépparkjának 2/3-a, a cipőipar gépeinek 60%-a elavult. A műszaki fejlesztés legkorszerűbb irányától való lemaradásra utal, hogy míg a KGST-országok pamutiparának automatizálási foka átlagosan 59%, a fejlett nyugat-európai országokban pedig 80% körül mozog, addig a magyar pamutiparban mindössze 27% a megfelelő arány. A gyapjúipar automatizálási foka azonban csupán 6%.

A mezőgazdaság termelési viszonyaiban lejátszódott történelmi jelentőségű átalakulás körülményei között és a szocialista gazdaságfejlesztés során érvényesült gazdasági stratégia nyomán az agrárfejlődés előmozdítására rendelkezésre álló erőforrások hosszú ideig szegényesek voltak. A munkaerő hatalmas tömegei hagyták el a falut. A mezőgazdaság fejlődési üteme tehát egyáltalán nem tarthatott lépést az iparral, és csak nagyon lassú lehetett. Már az indulási körülmények is kedvezőtlenül alakultak. A mezőgazdaság termelési színvonala, ellentétben az iparral, a negyvenes évek végén még nem érte el a háború előtti termelési színvonalat. Az állattenyésztés ugyan 1950-re már alig maradt el attól, de a növénytermelés közel $1/5$ -del alacsonyabb volt még, s ezért a mezőgazdaság bruttó termelése egészében több mint 10%-kal kevesebb volt, mint a háború előtt. Az ötvenes évek első felében az alkalmazott gazdaságpolitika nyomán az állattenyésztésben súlyos visszaesés következett be, s az ágazat termelésének értéke 1953-ra már 20%-kal elmaradt a kiinduló szint mögött, de 1956-ig sem tudta jelentékenyebben túlhaladni azt. A növénytermelést a legszélsőségesebb ingadozás jellemezte: az időjárási viszonyok függvényeként hol $1/3$ -dal (1951) vagy $1/2$ -del (1953) túlszárnyalta az előző évi termelést, hol 40 (1952) vagy 20 (1956) százalékkal elmaradt attól, egészében stagnációt mutatva. A mezőgazdaság bruttó össztermelése tehát 1956-ig lényegében stagnált, s az 1950. évi szintet csak egy-egy jobb év kiugró termelése nyomán átmenetileg szárnyalta túl, a kedvezőtlen években alatta, a közepes években pedig körülötte mozgott. Az ötvenes évek közepéig tehát a mezőgazdasági termelés nem haladta túl a háború előtti évek szintjét. Ezt követően az agrárpolitikában bekövetkezett változás és az iparosodás eredményei talaján az agrárfejlődés üteme lényegesen felgyorsult. A szélsőséges kilengések jelentékenyen mérséklődtek, s 1961 után súlyosabb visszaesés egyetlen évben sem következett be. Hasonló volt a helyzet az állattenyésztésben is, ahol a rosszabb évek már inkább csak megtorpanást, 1—5% körüli kisebb átmeneti csök-

kenést idéztek elő. A mezőgazdasági termelés 1950 és 1957 közötti 14%-os ingadozása az 1958—1967 közötti évtizedre mindössze 4%-ra mérséklődött, ami önmagában is az agrárfejlődés figyelmet érdemlő eredménye. A növekedés üteme 1957 és 1967 között egyenletesebbé vált, és már meghaladta az évi 2%-ot, elérve az agrárfejlődés átlagos nemzetközi ütemét.

A felszabadulást követő évtizedek élesen eltérő és jelentős ütemkülönbséget mutató agrárfejlődési szakaszai végül is, a korszak egészében, csak nagyon mérsékelt növekedési ütemet biztosítottak: az 1934—1938-as évek termelési átlagához képest az 1962—1966-os évek termelési átlaga alapján a növekedés évi átlaga mindössze 0,7%-ot tett ki.

A mezőgazdaság bruttó termelése a hatvanas évek közepére 30—40%-kal haladta túl az 1949—1950-es szintet, s kereken 1/4-del, 1/3-dal a háború előtti agrártermelés volumenét. (Lásd az 56. táblázatot.)

A magyar mezőgazdaság ötvenes évek végétől elért fejlődési eredményei tehát korántsem voltak elegendők a háborús évek visszaesésének és az ötvenes évek stagnálásának pótlására. A fejlődés üteme világviszonylatban a legrosszabbak közé tartozott, 13 európai ország között a 12. helyet foglalta el.

Az agrárfejlődés magyarországi üteme és a hatvanas évtized közepére elért termelési volumen növekedése tehát, ha valamelyest nagyobb is volt mint a felszabadulás előtti negyedszázadban, korántsem volt elegendő a két világháború közötti mezőgazdasági stagnációból való gyökeres kiszakadáshoz, s a korábban is fennálló jelentős lemaradás behozásához. Sőt, a mezőgazdaság elmaradása az európai és amerikai kontinens gyorsabban fejlődő országaihoz és agrárszállítóihoz viszonyítva, fokozódott.

A mezőgazdaság fejlődési eredményeinek értékeléséhez azonban korántsem elegendő a termelés növekedésének üteméből és a bekövetkezett volumen bővüléséből kiindulni. A szerény termelési eredmények mögött ugyanis a mezőgazdasági termelés jelentékeny átalakulása, színvonalemelkedése húzódik meg. A változások egyik legfőbb tényezője a korszak egészére jellemzően a mezőgazdasági terület csökkenése és a már bemutatott

56. TÁBLÁZAT

A MEZŐGAZDASÁG BRUTTÓ TERMELÉSE
(erdő és szolgáltatás nélkül, 1959. évi áron számítva)

Év	Millió Ft	1950 = 100	Előző év = 100
1950	48 992	100,0	—
1951	57 433	117,2	117,2
1952	42 159	86,1	73,4
1953	51 534	105,2	122,2
1954	51 415	104,9	99,8
1955	57 730	117,8	112,3
1956	50 030	102,1	86,7
1957	57 196	116,7	114,3
1958	60 130	122,7	105,1
1959	63 062	128,7	104,9
1960	58 846	120,1	93,3
1961	59 100	120,6	100,4
1962	60 255	123,0	120,3
1963	63 541	129,7	105,5
1964	67 193	137,2	105,7
1965	63 557	129,7	94,6
1966	68 837	140,5	108,3

tömeges munkaerőelvándorlás volt. A háború előtti mezőgazdasági területhez (13,1 millió kat. hold) képest 1967-re 1,1 millió kat. holddal, több mint 8%-kal csökkent a művelés alatt álló terület, ami a földek egy részének (közel 600 ezer holdnak) erdősítése, más részének műveletlenül hagyása, ipari telephelyként, útépitésre stb. történő igénybevétele nyomán állt elő. Ugyanakkor az agrárnépesség úgyszólván félévszázadon keresztül fennmaradó arányai, korábbi stabilitása megtörik, több mint 600 ezer ember hagyja el a falvakat, vagyis az agrárlakosság létszáma közel 1/3-dal csökken. A mezőgazdaságban tehát éppen fordított helyzet alakult ki, mint az iparban. A termelés növekedése nem elsősorban új munkaerő bevonása révén követ-

kezett be, hanem a — kétségtelenül szerény — termelés-emelkedés az agrárlakosság hatalmas tömegeinek egyidejű felszabadulása ellenére megy végbe. A növekedés kizárólagos forrását tehát a termelékenység — a termelés növekedésénél gyorsabb — emelkedése képezte. Jól tükrözi ezt, hogy az egy kereső által megtermelt bruttó termelési érték 1950 és 1965 között több mint megkétszereződött, s az egy katasztrális hold mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték is több mint másfélszeresére emelkedett.

A termelékenység növekedésében vitathatatlanul közrejátszott, hogy Magyarországon korábban rendkívül általános volt a mezőgazdasági munkaerő részleges kihasználatlansága, ami az elvándorlás nyomán a termelékenységet jelentékenyen emelte. Még az erőteljes létszámcsökkenés ellenére is a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerőnek 15%-át csak az év kisebb részében, a tavaszi és őszi csúcsmunkák idején tudják foglalkoztatni, s mindössze 55%-a foglalkoztatható egész éven át. A legfőbb tényező mégis a gépesítés gyors előrehaladása, a termelés intenzifikálása, a hozamok nagymértékű növelése volt.

A mezőgazdaság gyors gépesítése elsősorban az elvándorolt munkaerő pótlásához volt elengedhetetlen, de együtt járt az egyéni parasztgazdaságra alapozott mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével is. A gépesítés lendületére utal, de egyben fényt vet a folyamat lassú indulására az ötvenes évek elején, majd felgyorsulására az évtized végétől, a traktorállomány gyors gyarapodása. Az 1949—52-es évek átlagában Magyarországon 13,3 ezer traktor működött, ezeknek száma 1956-ig 25 ezerre emelkedett, 1967-re pedig megközelítette a 67 ezer darabot.

Az ötvenes évek második felétől meggyorsuló gépesítés egyik legfőbb eredménye éppen a traktorok széles körű elterjedése, a vonóerő összetételének lényeges korszerűsödése volt. Az összes vonóerő-kapacitásnak 1959-ben még 62%-át az állati vonóerő tette ki, 1965-ben viszont ennek részesedése már 25% alá zuhant. Az ellátottság ezzel a közepes európai szintre emelkedett: 1968-ban az egy traktoregységre jutó kereken 50 hektár szántóterület (1960-ban még 112 hektár volt!) még jóval kedvezőtle-nebb ugyan, mint a nyugat-európai 10—20 hektár közötti

szint, de lényegében megegyezik az olaszországgal és sokkal jobb a görög vagy spanyol (150, ill. 240 hektár) szintnél.

A kollektivizálás időszakában ennek nyomán sor kerülhetett a talajművelés gépesítésére. Ezzel egyidejűleg megy végbe a másik legnehezebb fizikai munkát igénylő művelet, a gabona-aratás gépesítése is. Az arató-cséplő gépek 1949-ben jelentek meg a magyar mezőgazdaságban, számuk 1955-ig 2,2 ezer fölé emelkedett, 1960-ban pedig megközelítette a 4,2 ezer darabot, 1967-re azonban már 9,8 ezer fölé ugrott. A traktorvontatású aratógépek közel 5 ezer darabra rúgó állományával a gabonabetakarítás 1960. évi 43%-os gépesítési foka a hatvanas évek második felére 92%-ra ugrott.

A háború előtti mezőgazdaságban — tulajdonképpen már a 19. század végétől — csupán egyetlen művelet, a cséplés volt gépesítve. Most a gépesítés legfőbb eredményét a talajművelés és a kalászosok betakarításának lényegében teljes gépesítése jelentette.

Az egyéb műveletek komplex gépesítése még nem következett be, bár az előrehaladás a kollektivizálás végrehajtása idején és után több területen igen jelentős. Befejezéshez közeledik a vetés gépesítése: a 100 kat. holdra jutó gépi vetés 1960-tól 1968-ra megkétszereződött, és 80 hold fölé emelkedett. 1960-tól 1968-ig a cukorrépakiszedés gépesítési foka 36%-ról 66%-ra ugrott, a burgonyakiszedés 12%-ról 23%-ra nőtt. Előrehaladt a kapálás gépesítése is, hiszen a 100 kat. hold kapásterületre jutó gépi kapálás is közel megkétszereződött. Az egyéb mezőgazdasági munkák, a kukoricaszedés és törés, a silózás, fejés stb. gépesítésében is számottevő az előrehaladás, de az elért szint még nagyon alacsony.

A huzamok növelésében azonban jóval fontosabbak a termés intenzifikálását szolgáló befektetések. Ezen belül is különleges szerepet játszik a talaj tápanyagellátása, amely elsősorban a műtrágyafelhasználás révén javult. A háború előtti magyar mezőgazdaság műtrágyafogyasztása rendkívül csekély volt. Az egy kat. hold szántóföldre jutó összes műtrágya az 1931—1940 közötti évek átlagában alig haladta meg az 5 kg-ot, s 1949-ben is csak 12 kg körül mozgott. Az 1950—1954 közötti években ez

átlagosan 25 kg-ra emelkedett, 1960-ra meghaladta a 80 kg-ot és 1968-ban már túlszárnyalta a 260 kg-ot is. A kiinduló szinthez képest bekövetkezett több mint 20-szoros ugrás legnagyobb része ismét a hatvanas évek fejlődési eredménye.

Az önmagában rendkívüli ütemű növekedés azonban nemzetközi mércével mérve a hatvanas évek közepéig mégis lassúnak mondható, s nemcsak az elért színvonal volt alacsony, hanem a műtrágyafelhasználás terén fennálló viszonylagos elmaradás is nőtt! Az egy hektárra jutó műtrágya (hatóanyagban) mennyisége Magyarországon 1960-ban 32, 1966-ban 70 kg-ot tett ki, de az utóbbi időpontban az európai Közös Piac országaiban átlagosan már 170 kg, a legfejlettebb mezőgazdasági országokban 400—500 kg volt a hektáronkénti átlag.

A lemaradás növekedésének tendenciáját csupán a hatvanas évtized második felében sikerült megállítani, amikor a hazai felhasználásban soha nem látott ütemű növekedés következett be: 1968-ra az egy hektárra jutó műtrágya-hatóanyag két év alatt több mint 60%-kal nőtt, és már 124 kg-ot tett ki.

A bemutatott tényezők, valamint az öntözéses gazdálkodás, továbbá más hozamnövelő módszerek (nemesítés, növényvédelem stb.) fejlődése nyomán a terméshozamok a főtermények esetében a magyar agrártörténetben ugrásszerűnek számító mértékben emelkedtek. A háború előtti öt év átlagához viszonyítva az 1963 és 1967 közötti évek átlagában a búza, az árpa, a kukorica és a cukorrépa termésátlaga mintegy 50%-kal emelkedett (a többi terménynél a növekedés kicsiny, sőt egyeseknél — zab, dohány, lucerna, csalamádé — jelentősebb a csökkenés). A legfőbb termények hozamnövekedésének jelentőségét mi sem tanúsíthatja jobban, mint ha figyelembe vesszük a megelőző félévszázad stagnációját. Az 1891—1895-ös években ugyanis egy kat. hold szántóterület átlagos hozama 7,5 gabonaegység volt, 1946—1950 között több mint félévszázad leforgása után is 7,8. Ezt követően viszont másfél évtized alatt 13-ra ugrott. A hozamok növekedése azonban ennek ellenére nem volt elegendő a nemzetközi lemaradás behozásához, sőt a nemzetközileg gyors agrárfejlődés körülményei között lényegében még a legnagyobb fejlődést elért terményeknél sem változtatott a kialakult nemzet-

közi rangsoron. A háború előtti évekhez képest a hatvanas évek közepén 13 ország között a búza magyarországi termésátlaga változatlanul a 9. helyen maradt, a kukoricáé a 6.-ról a 7. helyre esett vissza, csupán a cukorrépa emelkedett a 10.-ről a 8. helyre.

Az agrártermelés fejlődésének eddig bemutatott mozzanatai mellett a korszerűbb mezőgazdaság kialakulásának fontos tényezője volt a korábbi egyoldalú, extenzív termelési szerkezet átalakulásának megindulása is. Erre utal már a növénytermelés első szerkezetének változása a munkaigényesebb, nagyobb értékű, a további feldolgozás számára jobb lehetőségeket teremtő termékek javára. A szántóföldi növénytermelés értékéből pl. a kenyérgabona a háború előtt 26%-kal részesedett, 1966-ban már csak 18%-kal. A kukoricatermelés aránya viszont 17%-ról 24%-ra nőtt. A kapásnövények termelési értéke együttesen 27%-ról 40%-ra emelkedett.

E változások azonban a szántóföldi termelés egészének fokozatos visszaszorulása mellett játszódtak le. A növénytermelés bruttó termelési értékéből ugyanis 1938-ban még 83%, 1966-ban már csak 75% volt a szántóföldi művelés részesedése. Ezzel szemben a kertészet, a gyümölcs- és szőlőművelés aránya 12%-ról 22%-ra emelkedett.

A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának legdöntőbb szerkezeti tényezője azonban az állattenyésztés szerepének növekedése volt. A felszabadulás utáni agrárfejlődés jellegzetes vonásként az állattenyésztés és a növénytermelés növekedése között erőteljes ütemkülönbség érvényesült: 1948 és 1967 között a növénytermelés évi növekedési üteme mindössze 0,6%, az állattenyésztésé 1,8%. (Az ötvenes évek végétől az állattenyésztés termelési értéke évente 3,4%-kal emelkedett.) Így azután míg a magyar mezőgazdaság termelésének a háború előtt 63%-át reprezentálta a növénytermelés, ez a rendkívül nagy túlsúly az 1965—67-es évekre 58%-ra mérséklődött.

Az állatállomány, főként a sertés és baromfi révén szaporodott. Az előbbi létszáma az 1934—38. évi átlagos 3,5 millió darabról 1968-ra 6,6 millióra, az utóbbié 17,6 millióról 28,9 millióra emelkedett. Figyelmet érdemel a juhállomány különösen gyors növekedése is (1,4 millió db-ról 3,3 millió db-ra).

A leglassúbb előrehaladás a szarvasmarha-állományt jellemezte. A létszám 1,8 millió darabról mindössze 2,1 millióra emelkedett, ezen belül azonban a tehénállomány 0,9 millióról 0,8 millió alá esett.

A mezőgazdaságban végbement technikai és szerkezeti fejlődés, intenzifikálódás alapján a foglalkoztatott létszám egyidejű csökkenése mellett a termelékenység — ellentétben az iparral — valamivel gyorsabban emelkedett mint a termelés volumene, de évi átlagban — a háború előtti évektől a hatvanas évek végéig — így is csak 0,8%-ot tett ki. (Ez elmaradt a szocialista országok 1,5—2% körüli termelékenység-növekedésétől.) A mezőgazdasági termelékenység fejlődésének ez az üteme nemzetközileg rendkívül alacsonynak számít, hiszen a vizsgált periódus a mezőgazdaság „iparrá válása” tekintetében a fejlett országokban fordulópontot jelentett. A termelékenység emelkedése még a hagyományosan intenzív gazdálkodási szintet képviselő nyugat-európai mezőgazdaságban is kiemelkedően gyors, majdnem ipari jellegű volt. Az agrártermelékenység évi növekedési üteme Ausztriában 2,2%, Angliában 2,8%, Olaszországban 2,9%, Dániában viszont 3,6%, Franciaországban és Hollandiában pedig 3,9%. A világháború előtt nemzetközileg alacsony termelékenységű tengerentúli mezőgazdaság rohamos intenzifikálása viszont az alacsonyabb kiindulási szintről még ennél is gyorsabb lehetett: az Egyesült Államokban a termelékenység évi emelkedése 4,1, Kanadában 4,6%-ot tett ki.

A magyar mezőgazdaság tehát nemcsak a termelés volumenének növekedése, de a termelékenység fejlődésének üteme tekintetében sem tudott lépést tartani a modern agrárfejlődés követelményeivel, s bár a felszabadulás előtti kirívóan elmaradt agrárállapotokhoz képest jelentős korszerűsödést, modernizálást sikerült elérni, a termelés volumene szerényen, struktúrája, gépesedettségi foka jelentősebben fejlődött, a magyar mezőgazdaság viszonylagos elmaradottsága az iparosítási korszakban mégis fokozódott.

Az infrastruktúra és a szolgáltatások fejlődése

Az infrastruktúra és a szolgáltatások területére irányuló beruházás az összes beruházásnak az ötvenes évek első felében mintegy $1/3$ -át tették ki, ami az évtized második felére közel $1/2$ -es arányra emelkedett, hogy a hatvanas évek első felében ez ismét valamelyest csökkenve 44% -on állapodjék meg. A magyarországi arányok nagyjából megegyeztek a szocialista országokban kialakult arányokkal, sőt azon belül kedvezőbb képet mutatnak, hiszen a szocialista országok többségében a hatvanas években is 40% alatt, sőt egyes országokban (Bulgária, Románia) csupán 25 — 30% között mozgott az ágazat beruházási aránya. A fejlettség magasabb szakaszában járó országokban azonban a megfelelő részesedés az összes beruházás $2/3$ -a körül ingadozott.

Az átlagosan alacsony beruházások hatását is jelentősen rontotta a különösen erős arányingadozás. A beruházások általában is jellegzetes ingadozásai ugyanis az infrastrukturális területeken különösen hevesen zajlottak le. A közlekedési beruházások aránya pl. az összes beruházások 6 és 18% -a, a lakásépítkezésé 11 és 27% -a között ingadozott, ami az ágazat gyakran váltakozó és káros ki-, illetve leépítését vonta maga után.

Mindezek hatására az anyagi termelés ágazatainak állóeszköz-állományához képest (127%) a nem anyagi termelés ágazatainak állóeszköz-állománya jóval szerényebben (71%) növekedhetett. A vizsgált periódus egészét tekintve a tendencia kedvezőtlenül hanyatló. 1960-ban ugyanis 1953-hoz képest a nem anyagi termelési ágazatok állóalapjainak növekedése a termelési ágazatok állóeszköz-növekedésének több mint $2/3$ -át tette ki, 1966-ban viszont 1960-hoz képest már csak kevéssel több mint felét.

Az ágazat munkaerő-ellátottsága is lassan nőtt, s ezért 1950-ben és 1967-ben az összes keresőnek változatlanul csak 16 — 17% -a dolgozott ezeken a munkahelyeken, holott az ún. terciér ágazatok foglalkozás-növekedése a fejlettebb országok

foglalkoztatási struktúra-változásának egyik legfőbb mozzanata volt, s az 1950. évi — sok helyen 16—18% közötti — részesedés a hatvanas évek második felére az összlétszám 1/4-ére ugrik. (A legfejlettebb országokban már az 1/3 felé közelít.)

Mindezek nyomán az ágazat teljesítményének nettó értéke csak mintegy megkétszereződött, vagyis lassabban nőtt mint a nemzeti jövedelem, és ezért részesedési aránya az 1950-es 10%-ról még valamelyest csökkent is.

A fejlődési lassúság, illetve a stagnáció különösen erősen jutott kifejezésre az ágazat műszaki színvonala, korszerűsége terén.

Az infrastrukturális és szolgáltatási területek egyik legnagyobb súlyú és legfontosabb ágazata a közlekedés. Korszerű fejlesztésére hosszabb ideig nem került sor. A gazdaság rohamos növekedése természetesen megnövelte a szállítási igényeket, 1950 és 1967 között a közlekedés utaskilométer-teljesítménye három és félszeresére, árutonnakilométer-teljesítménye pedig közel négyszeresére emelkedett. A megnövekedett igények kielégítéséhez a szállítási kapacitásokat természetesen bővíteni kellett. Erre a célra a vizsgált időszakban kereken 50 milliárd Ft-ot fordítottak, ami az összes népgazdasági beruházás 7%-át tette ki. Ez az úthálózatra fordított összegekkel együtt 12%-ra emelkedik. A beruházások összege azonban 1959-ig még az 1950. évi szintet sem érte el, sőt éveken keresztül annak fele alatt maradt. Mivel a közlekedés lemaradása az egész gazdasági fejlődést veszélyeztette, a hatvanas évektől viszonylag nagyobb beruházási tevékenység indult, s a közlekedési beruházások végül is kétszeresre emelkedtek. Ez a növekedés is messze elmaradt azonban a termelőberuházások megnégyszereződése mögött.

A közlekedés struktúrája ezért korszerűtlen, a belföldi áruszállításban a vasút változatlanul egyeduralkodó maradt. Az árutonna-kilométerben kifejezett összes szállítási teljesítményből 1950 és 1960 között részesedése 92%-ról mindössze 82%-ra csökkent, hogy egyidejűleg a gépjármű-közlekedés részesedése 7-ről 12%-ra emelkedjék.

A közlekedés korszerűsítése csak 1963—64-től indult meg. A vasúti szállításban ez a vasúti kocsipark rekonstrukciójával,

a dieselesítés meggyorsításával (1950-ben a vasúti vontatási teljesítmény 1/10-ét érte csupán el a Diesel- és a villanymozdonyok teljesítménye, a hatvanas évek második felében több mint 50%-át) jelentékeny előrehaladást biztosított. Kezdeti eredményeket lehetett azonban csak elérni a vasúti pályatestek korszerűsítésével.

Nagyobb jelentőségű változások bontakoztak ki a közúti közlekedésben. Elsősorban a hatvanas évek útkorszerűsítési munkálatai nyomán a pormentes közutak aránya megnégyszereződött, és elérte a hálózat felét. Az útburkolat átlagos szélessége 3,8-ról 4,7 méterre nőtt. A gépjárműállomány rohamosan nőtt: a személygépkocsik száma 11-szeresre, az autóbuszpark 7-szeresre, a tehergépkocsi-állomány 10-szeresre emelkedett, de az állomány 1/4-e 9 évnél idősebb. Mindennek nyomán azután 1967-re a közlekedési struktúra fejlődésének meggyorsulása figyelhető meg: a belföldi áruszállításból 72%-ra csökkent a vasutak, 24-re nőtt a közúti közlekedés aránya. (A személyszállításnál már 57, ill. 42% az arány.)

A különböző közlekedési mutatók egyaránt bizonyítják, hogy a közlekedés fejlettsége jelentősen elmarad az ország általános gazdasági színvonala mögött. A személygépkocsik száma pl. csupán a fele az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a gépkocsi-szám nemzetközi korrelációja alapján várható szintnek. Az útépítésre és fenntartásra fordított hányad alig több mint a fele a nemzeti jövedelemből erre a célra fordított európai hányadnak.

Külkereskedelem

Az iparosítás évtizedeiben a magyar gazdaság importigénye ugrásszerűen növekedett. Egyre több nyersanyagra és beruházási javakra volt szükség, amit csakis a kivitel megfelelő növelésével lehetett biztosítani. A behozatal és kivitel tehát a gazdasági növekedés fontos tényezője, előrelendítője, befolyásolója, de egyben lehetőségeinek sok vonatkozásban keretet szabó, akadályt is állító mozzanata.

Az iparosítás által igényelt felfokozott beruházások gép- és gépi berendezés szükséglete nagy részben a termékek behozatala útján volt csak kielégíthető. 1950 és 1966 között e cikkek importja több mint hatszorosára ugrott. Az egyre bővülő termelőkapacitások üzemelése ugyanakkor az ország szűkös nyersanyagforrásai mellett csakis a nyersanyag- és a félgyártmánybehozatal nagyarányú növelésével volt biztosítható. E termékek importja több mint három és félszeresére bővült. Az összes behozatal értéke mintegy ötszörösére nőtt.

A hatalmasan megnövekvő behozatal fedezetét csakis megfelelő export biztosíthatta. A korábbi évtizedekben a magyar export hagyományosan vezető termékcsoportját mezőgazdasági cikkek, élelmiszerek képezték. Az agrártermelés lassú fejlődése és az egyidejűleg jelentékenyen emelkedő belső fogyasztás az ötvenes évek végéig megakadályozta a mezőgazdasági export növelését és háború előtti szintjének elérését. Ez csak 1959—1960-ra következett be, amit jelentékeny emelkedés követett. Az agrárexport volumene 1950 és 1958 között stagnált, majd 1966-ra mintegy két és félszeresére emelkedett, ami már 75%-kal meghaladta a háború előtti kiviteli szintet. Ez azonban semmiképpen sem lehetett elegendő a behozatal fedezésére. Ehhez a termelést legdinamikusabban növelő ipar termékeire volt szükség. Az ipari fogyasztási cikkek, félgyártmányok és nyersanyagok kivitele a vizsgált periódusban öt és félszeresére, a gépek és gépi berendezések kivitele pedig egyenesen hat és félszeresére nőtt. Az összes kivitel közel ötszörösére emelkedett. (Lásd az 57. táblázatot.)

A külkereskedelmi forgalom növekedésének üteme tehát jelentékenyen meghaladta a termelés, illetve a nemzeti jövedelem növekedésének mértékét. Az ötvenes évek első felében minden 1%-os nemzetijövedelem-növekedésre 1,25% külkereskedelmi forgalomemelkedés jutott, a hatvanas évtizedben pedig egyenesen 1,84%. Ezek a tények kifejezik a fejlesztés két periódusának különbségeit, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentős bővülését a hatvanas években.

A külkereskedelmi forgalom volumenének gyors, a nemzeti jövedelem ütemét meghaladó növekedése egyben arra is fényt

57. TÁBLÁZAT

A BEHOZATAL ÉS KIVITEL ALAKULÁSA

Év	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom
	millió devizaforintban			index: 1950=100		
1950	3 706,4	3 857,0	7 563,4	100	100	100
1955	6 506,4	7 055,4	13 561,9	176	183	179
1960	11 455,4	10 259,8	21 715,2	309	266	287
1965	17 848,5	17 721,3	35 569,8	482	460	470
1966	18 378,5	18 705,1	37 083,6	496	485	490

vet, hogy a külkereskedelem részesedése a nemzeti jövedelemben állandóan emelkedett. A magyar gazdaság két világháború között kialakult külkereskedelem érzékenysége, ún. nyitott jellege erőteljesen fokozódott. Az export és import aránya a nemzeti jövedelemben 1959-ben kerekén 25%-ot tett ki, 1967-re már mintegy 40%-ot. Ezzel a külkereskedelem népgazdasági súlya az ország jellegének, területi, nyersanyag- és termelési adottságainak megfelelően emelkedett, s nagyságrendileg hasonlít a nagyjából hasonló területű vagy népességű fejlett európai országok struktúrájához.

A jelentékenyen megnőtt külkereskedelem, mint a behozatal és kivitel főbb tételeinek növekedésiütem-különbségeiből is látható, egyben a forgalom szerkezetének jelentős átalakítására is vezetett. A változások a népgazdaság szerkezetében, a termelési ágazatok egymáshoz való arányában és az egyes ágazatokon belüli strukturális átcsoportosulásban gyökereztek.

A behozatal legfőbb termékcsoportjainak részesedése az összes importból még nem utal radikális változásokra. A háború előtt az összes importnak kerekén 30%-át tették ki ipari készárúk (gépek és ipari fogyasztási cikkek), mintegy 62%-át nyersanyagok és félgyártmányok és 8%-át élelmiszerek, mezőgazdasági cikkek. 1950 és 1955 között az ipari késztermékek aránya

jelentékenyen, 22%-ra csökkent, ami jórészt az ipari fogyasztási cikkek importjának radikális visszaszorításából (az összes import 2%-ára!) következett. A nyersanyagok és félgyártmányok részesedése viszont a maximális 71%-ra nőtt, miközben a mezőgazdasági import aránya alig változott. Az 1960 és 1967 közötti évekre az összetétel átalakul: az ipari késztermékek aránya 37%-ra nő, és ez az erőteljes aránynövekedés egyaránt ered a magas gépimport (27%) és az ismét jelentékenyebbé vált ipari fogyasztásicikk-behozatal (6%) forrásaiból. Miközben a mezőgazdasági behozatal továbbra is változatlan arányú, a nyersanyagok és félgyártmányok részesedése 56%-ra csökkent.

Ez a szerkezeti változás nemzetközi fejlődési tendenciákat fejez ki, amennyiben az ötvenes-hatvanas években a háború éveitől kibontakozó műszaki-tudományos forradalomnak megfelelően a világpiacon gyorsan emelkedett az ipari késztermékek, azon belül a gépek és gépi berendezések forgalma (a tőkés világpiacon a forgalom 1/6-áról 1/4-ére), s a termelés intenzifikálódásának, a fogyasztási szerkezet változásának megfelelően csökkent a nyersanyagok és élelmiszerek aránya a forgalomban. (A világpiacon az ötvenes évek elejének 55—57%-os arányáról 45—47%-ra.)

A fő nemzetközi fejlődési tendenciáktól a behozatal szerkezeti változásai két vonatkozásban mégis eltérést mutatnak. Egyrészt túlzottan alacsony (8—10%) az ipari fogyasztási cikkek importja, amely a fejlettebb országokban a fogyasztás színvonalának és kultúrájának fejlődésével jelentékenyen bővült, és a hatvanas években az összes behozatal 10—20%-a között mozgott. Ez azonban részben a fejlődési fokozat eltéréséből is következik. Sokkal jelentősebb azonban az eltérés a féltermékek forgalmát illetően; amely a forgalom legnagyobb hányadát jelentő szocialista relációban igen alacsony arányban szerepel, mintegy a nyersanyagok és a késztermékek cseréjére koncentrálna a forgalmat, és mellőzve a közbeeső fokozatot, ami pedig a technikai fejlődés nyomán a fejlett ipari országok külkereskedelmében éppen a specializációs és kooperációs követelmények folytán jelentékeny szerepre emelkedett.

Sokkal radikálisabb változások képe rajzolódik ki a kivitel

szerkezetét tükröző adatokból. A háború előtti Magyarország exportjának mintegy 60%-át mezőgazdasági cikkek, élelmiszerek tették ki. Az ipari késztermékek részesedése viszont a kivitelnek mindössze 13%-a körül mozgott. A bekövetkezett gazdasági átalakulás nyomán lejátszódó legfőbb exportstruktúra-változás a mezőgazdasági cikkek és élelmiszerek részesedésének zuhanás-szerű visszaesése: a hatvanas évek második felében 20—25% közötti arányra. Ezzel szemben a nyersanyagok és félgyártmányok részesedésének viszonylagos stabilitása mellett a legfőbb kiviteli tételt már a gépek (27—33%) és a fogyasztási iparcikkek (22—24%) képezték. Az ipari kivitelben tehát a gépipar részesedése már valamivel túlhaladta az 50%-ot. Az előző adatok kiegészítéseként meg kell jegyezni, hogy maga a lecsökkent mezőgazdasági export is „iparibb” jellegű lett, amennyiben a háború előtt az agrárkivitel 2/3-át nyerstermékek tették ki, a hatvanas évek közepére azonban már a feldolgozott termékek aránya haladta meg az agrárkivitel jóval több mint 2/3-át! Az export megoszlásának adatai valóságos fordulatot tükröznek. Az elmaradott mezőgazdasági és nyersanyagszállító szerep maradéktalanul megszűnt, és a kiviteli struktúra a fejlett ipari országok exportszerkezetére emlékeztet.

A kivitel szerkezetére azonban fokozottan vonatkozik, hogy a későn fejlődésnek induló országok a strukturális keretek terén hamarabb érik el fejlettség magas szintjét, mint e keretek belső tartalmát. A radikális változást és egészen magas színvonalat tükröző exportstruktúra természetesen jóval fejlettebb, mint a gazdaság általános színvonala, s kialakulására jórészt azért kerülhetett sor, mert a világpiactól elvágva, elzárkózva a szocialista országok egymás között túlsúlyra emelkedő kereskedelmét a tervgazdaság kötelező tervmutatókra épülő rendszerében a naturálgazdálkodás vonásai jellemezték, s szigorúan kétoldali, még árucsoportokon belül is meghatározott arányokhoz ragaszkodó termékcserét valósítottak meg. A közvetlen nemzetközi termékcseré körülményei között a termelés minőségi, műszaki jellemzői, önköltségi viszonyai alig játszanak szerepet, a piac nem méri a teljesítmények szintjét; nem teszi versenyes eladásképtelenné az elmaradottabb árut. Ebben az üvegházi

védettségekben fejlődhetett azután ki a termelés színvonalával összhangban még korántsem álló exportstruktúra. Azokon a piacokon, ahol ilyen védettség nem érvényesült, ahol tehát az export szerkezetének igazodnia kellett az exporttermékekben testet öltő termelési fejlettséghez — és ilyen piacot jelent a tőkés világpiac —, a kivitel struktúrája gyökeresen másként alakult.

A kivitel felét ez esetben továbbra is mezőgazdasági cikkek teszik ki. Mégpedig jelentős részben feldolgozatlan formában. 1967-ben a tőkésországokba irányuló agrárexport 2/3-át vágó-állatok és állati termékek képezték. A szarvasmarha-kivitel — mintegy fele élő, fele vágott állapotban — a tőkés export 1/6-át jelentette. Ugyanakkor az egyéb relációkban domináns gépexport a tőkés kivitelnek csupán 10%-át éri el, s ez az arány változatlanul a hatvanas években sem több, mint az ötvenes évek elején. A kivitt gépek nagyobb részét is fejlődő országok vásárolják, hiszen a fejlett tőkésországok piacán eladott magyar kivitelnek mindössze 4%-a gép és gépi berendezés.

A külkereskedelem fejlődésének eddig tárgyalt mozzanatai egyértelműen hívják fel a figyelmet a forgalomban bekövetkezett mélyreható területi átcsoportosulásra. A közép- és kelet-európai országok korábbi tradicionális gazdasági kapcsolataikat szétvágva, a két világháború között rendkívül leszűkült keretekben, összes külkereskedelmük 10—13%-a erejéig kereskedtek egymással. 1945 után a háborút követő évek gyökeres politikai és gazdasági változásai talaján már egészséges fordulat következett be, s 1949-ben a KGST-országokkal folytatott kereskedelem az egész magyar külkereskedelem mintegy felére nőtt. Ehhez az állapothoz képest az ötvenes évek elején — a nemzetközi politika, az irányítási rendszer és számos más tényező hatására — az átcsoportosulás mintegy kiteljesedett: 1950 és 1955 között a magyar külkereskedelem 2/3-a bonyolódott a KGST keretében. A szocialista országokból származó behozatal azután a vizsgált periódusban több mint ötszörösére, a tőkés import csak több mint háromszorosára nőtt. A szocialista országokba irányuló export közel ötszörösére, a tőkésországokba kivitt áruk értéke nem egészen négyszeresére nőtt. Az ötvenes évek elején kialakult arányok tehát a későbbi években már csak kisebb hullámmáso-

kat, eltéréseket mutattak, általában a tőkés külkereskedelmi relációk további enyhe csökkenését. A hatvanas években a szocialista országokkal való kereskedelem az összáruforgalomnak mindvégig 67—70%-a körül mozgott. A tőkés világgal való kereskedelem tehát már a szocialista fejlesztés kezdetén az összes külforgalom 1/3-a körüli szintre süllyedt, s nagyjából mindvégig ezen is maradt.

A növekedés üteme ; a gazdaság struktúrájában és fejlettségi szintjében bekövetkezett változások

A szocialista gazdaságfejlesztés vizsgált évtizedeiben Magyarországon rendkívül gyors gazdasági fejlődés játszódott le. Az ország egész modern kori gazdaságtörténetének legdinamikusabb szakaszába érkezett, s a gazdaság alapvető strukturális átcsoportosulása ment végbe, fordulatot eredményezve a gazdaság fejlettségi színvonalában.

58. TÁBLÁZAT

A NEMZETI JÖVEDELEM VÁLTOZÁSA AZ ELŐZŐ ÉV SZÁZALÉKÁBAN

Év	%	Év	%
1951	16	1960	10
1952	—2	1961	6
1953	12	1962	5
1954	—4	1963	6
1955	8	1964	5
1956	—11	1965	1
1957	23	1966	8
1958	6	1697	9
1959	6		

Az ötvenes évek végéig a nemzeti jövedelem eléggé szélsőséges hullámzásokkal fejlődött, s a növekedés csak ez időtől vált kiegyensúlyozottabbá. (Lásd az 58. táblázatot.)

A különösen gyors fejlesztési és az azokat váltó stabilizációs periódusokkal, kiugrásokkal, megtorpanásokkal és visszaesésekkel tarkított fejlődési út végül is egészében a gazdaság gyors növekedését eredményezte. A nemzeti jövedelem értéke 1950 és 1967 között kerekén 80-ról 200 milliárd forintra nőtt, két és félszeresére emelkedett, ami, figyelembe véve a lakosság 10%-os növekedését, az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2,3-szeresére emelkedését, évi átlagban 5,1%-os növekedési ütemet eredményezett. (Lásd az 59. táblázatot.) Világpiaci árakon

59. TÁBLÁZAT

NEMZETI JÖVEDELEM

(1959. évi árszinten számítva)

Év	Milliárd forint	1950=100	Előző év=100
1950	78,8	100	—
1951	91,8	116	116,0
1952	89,6	114	97,6
1953	100,7	128	112,4
1954	96,2	122	95,5
1955	104,2	132	108,3
1956	92,4	117	88,7
1957	113,4	144	122,7
1958	119,6	152	105,5
1959	127,3	162	106,4
1960	139,5	177	109,6
1961	148,1	188	106,2
1962	155,1	197	104,7
1963	163,9	208	105,7
1964	171,7	218	104,8
1965	173,7	220	101,2
1966	188,2	239	108,4

számítva, főként a lassabban fejlődő mezőgazdaság nagyobb részesedési aránya következtében, a növekedés évi üteme mintegy 4%-ot tett ki.

Magyarország gazdasági növekedése tehát a szocialista fejlesztési periódusban rendkívül felgyorsult, és összehasonlíthatatlanul gyorsabbá vált, mint a megelőző történeti korszakok bármelyikében. A növekedés ütemét tekintve a két világháború között a leglassabban fejlődő országok közé tartozó Magyarország most a vizsgált periódusban világviszonylatban is a leggyorsabban növekvő országok sorába került, hiszen nagyobb tempót csak a szocialista országok (a KGST-országok együttesen átlag közel évi 7%-kal növelték egy főre jutó nemzeti jövedelmüket, Japán (7,4%) és a Német Szövetségi Köztársaság (5,5%), hasonlóan pedig Olaszország (4,9%) és általában a Közös Piac fejlett tőkésországai (4,5%) tudtak elérni.

A gyors ütemű növekedés, mint az egyes ágazatok vizsgálata során láttuk, az ipar leggyorsabb előretörése alapján a népgazdaság szerkezetét is átalakította. Az ipar szerepe — mint bemutattuk — jelentősen megnövekedett. A keresők alig 1/5-e helyett már közel 1/3-át az ipar foglalkoztatta, míg a mezőgazdasági népesség aránya több mint 1/2-ről 1/3 alá süllyedt. Ugyanakkor a nemzeti jövedelem termelésében is az ipar vált dominánssá, s a részesedés mintegy 1/3-os növekedésével az összérték 40—45%-át reprezentálta, szemben a mezőgazdasággal, amelynek részesedési aránya 1/4-del, 1/3-dal csökkent, és 30% körüli szintre szorult vissza.

A háború utáni évtizedek különlegesen gyors nemzetközi növekedési tempójával a korábban elmaradott és jórészt külső erőforrásra támaszkodó Magyarország tehát lényegében saját erőforrásaira alapozva nemcsak lépést tudott tartani, de az átlagosnál még gyorsabb ütemet biztosítva, szerkezetében is jelentékenyen modernizálódva csökkenteni tudta elmaradottságának korábbi mértékét.

A gazdaság fejlettségi szintjének legátfogóbb és nemzetközileg összehasonlítható mutatója, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem értéke alapján meghatározhatjuk Magyarország fejlettségi rangsorát és annak változását az utolsó három évtizedben.

A jobb összehasonlíthatóság érdekében a hivatalos nemzeti-jövedelem-adatok helyett azokat a számításokat vesszük alapul, amelyek az árrendszerek és számítási módszerek nemzeti különbségeit kikapcsolva 24 természetes mutató alapján készültek, s általában 10—12%-os határok közötti eltéréssel korrigálják a hivatalos nemzetijövedelem-adatokat. Az egy főre jutó átlagos nemzeti jövedelem 1960. évi dollárban számított összege Magyarországon 1937-ben 244, 1965-ben 500 dollárt tett ki. Ez az érték a háború előtt a Közös Piac országai átlagos nemzetijövedelem-szintjének 47%-át érte el, 1965-ben 52%-át. Az elmaradottabb és Magyarország szintjéhez közel álló európai tőkésországok (Görögország, Spanyolország, Portugália) átlagos szintjének a háború előtt 95%-át érte el, de 1965-ben már közel 30%-kal túlszárnyalta azt. Végül is az európai tőkésországok nemzetijövedelem-szintjéhez képest 46%-ról 53%-ra emelkedett. Az olló tehát, amely a két világháború között szétnyílóban volt, most, ha lassan is, de az összezárulás tendenciáját mutatja, s különös figyelmet érdemel a hasonló szintkategóriába tartozó tőkésországokkal szemben elért előrehaladás.

4. A gazdasági fejlődés társadalmi hatásai

A Magyarországon lejátszódó hatalmas politikai és gazdasági átalakulás a társadalom radikális átrétegződésével járt. A régi államrendszer és államapparátus összeomlása, illetve a felszabadulást követő szétzúzása, a nagybirtok felosztása, a gazdaságparaszttság erőteljes visszaszorítása, majd felszámolása, a tőke kisajátítása, a mezőgazdaság kollektivizálásának megvalósítása és a városi kisárutermelők legnagyobb tömegeinek szövetkezeti összefogása, a magánszektor szűk területre korlátozása, s mindaz, amit a felszabadulást követő negyedszázad során a proletárdiktatúra győzelmével a munkásosztály új szerepével, új, a munkásosztály és parasztág soraiból kikerülő politikai és gazdasági vezető réteg kialakulásával együtt járt, teljesen átalakította a magyar társadalom struktúráját, jellegét.

1945 és 1952—53 között nemcsak a volt uralkodó osztályok,

hanem jelentős „tartozék” csoportjaik és a **kispolgári** rétegek is elveszítették korábbi pozíciójukat a társadalmi **hierarchiában**, és helyváltoztatásra kényszerültek. Ez hatalmas tömegek társadalmi mozgását jelentette: hozzávetőleg 350—400 ezer család vesztette el korábbi pozícióját, és kényszerült társadalmi helyváltozásra.

Egyidejűleg azonban a forradalmi átalakulásnak és az új hatalmi viszonyoknak megfelelő, ellentétes irányú társadalmi áramlás is megindult. A közigazgatás és a hatalmi apparátus a gazdaság különböző szintű vezető posztjai nagy tömegeiben a munkásosztály és parasztság soraiból kikerült friss elemekkel töltődtek fel, amit kiegészített a fizikai dolgozók különböző alkalmazotti és szellemi munkakörbe történő „kiemelése”. A megelőző évek átrétegződését is figyelembe véve, családtagokkal együtt a „felemelkedő” csoportok összlétszáma végül is megközelítette az 1 millió főt. A hatvanas évtized elejére a vezető állású és értelmiségi keresők 40%-a munkás-, 26%-a pedig parasztcsaládokból került ki és mindössze 15%-uk jött ugyanolyan családból. A társadalom korábbi szélső pólusairól kiinduló „helycseré” irányú keresztmozgások, figyelembe véve a nagyerejű áramlással magával sodort, tulajdonképpen nem szélső póluson elhelyezkedő rétegeket is, minimálisan a lakosság közel egynegyedének változtatta meg gyökeresen a társadalomban elfoglalt helyét és életkörülményeit.

A volt proletariátus jellegzetes arculata átalakult. Már a vezető posztok felé irányuló tömeges kiáramlás is jelzi a proletariátus uralkodó osztállyá szerveződésének, megváltozott társadalmi helyének folyamatait. A képet teljesebbé teszi, ha figyelembe vesszük, hogy e változás nem egyszerűen foglalkozáscserékben jutott kifejezésre, hanem felnyitotta a korábban lezárt sorompókat, és tömeges generációk közötti átáramlási folyamatot szabadított fel. A két világháború közötti évtizedekben a proletárcsaládok gyermekei zömükben proletársorban maradtak, és a más rétegbe való átkerülés lehetősége igen minimális, majdnem véletlenszerű volt. Világosan jelzi ezt, hogy a középiskolai tanulók és egyetemi hallgatók között a munkáscsaládok gyermekei csak nem egészen 4—4%-os arányban kaptak helyet.

Az új helyzetben bekövetkezett változás radikalizmusát mutatja, hogy a hatvanas évtized elején a középiskolások több mint 44%-a, az egyetemistáknak pedig 33%-a került ki a munkáscsaládok (nem mezőgazdasági fizikai dolgozó) köréből.

A munkásosztálynak a társadalomban elfoglalt helye tehát gyökeresen megváltozott. Az osztály belső rétegződése is történelmi fordulatról tanúskodik. A korábbi proletariátus jellegzetes strukturális vonásaiként emelhetjük ki, hogy az első világháborút követően még mintegy fele, de a második világháború hadikonjunktúrája idején is több mint egyharmada agrárproletár volt, mintegy 10%-a házicseléd, s a munkásságnak alig több mint egyharmadára rúgó ipari munkások közel fele is kisipari műhelyekben dolgozott.

A munkásosztály átalakulásának döntő mozzanataként említhetjük a volt agrárproletár-réteg úgyszólván teljes eltűnését. Az ötvenes évek elején a 800 ezer főhöz közelítő, állami iparban dolgozó munkás és alkalmazottal szemben a mezőgazdaságban dolgozó munkások és alkalmazottak száma csak 200 ezer körül mozgott, vagyis az összes ipari és mezőgazdasági munkásnak és alkalmazottnak mintegy ötödét tette csak ki. A hatvanas évek közepén ez az arány már egyhatodra süllyedt. A házicselédek korábban jelentős rétege lényegében teljesen eltűnt. A munkásosztályon belül pedig jelentősen megizmosodott az ipari munkásság, az összes munkások több mint 60%-át reprezentálva.

A társadalom szerkezeti összetételének modernizálódása ugyanakkor a változott szerkezetű munkásosztály rohamos létszám- és aránygyarapodásában is kifejezésre jutott.

Az iparban és építőiparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak létszáma az 1950. évi 1057 ezer főről 1967-re 1963 ezer főre emelkedett, közel megkétszereződött. (S ezen belül az állami ipar és építőipar munkásainak száma 616 ezer főről 1228 ezer főre, kereken kétszeresére nőtt.) Az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya ezzel ugrásszerűen emelkedett. 1949-ben még csak az összes foglalkoztatott nem egészen 21%-át tette ki, 1960-ban nem egészen 33%-át, 1968-ban viszont már majdnem 40%-át. A lakosság nem mezőgazdaságban foglalkoztatott rétegei a közledés, kereskedelem

és egyéb területek ugyancsak bekövetkező létszámnövekedése révén összességében a foglalkoztatottak 45%-áról 70%-ára ugrott.

A munkásosztály hatalmas létszámgyarapodása és társadalmi súlyának növekedése természetesen csakis úgy következhetett be, hogy az egész átalakulási korszakban a társadalmi mozgás talán legjelentősebb mozzanataként nagyarányú átáramlás volt megfigyelhető a munkásosztály soraiba. A vizsgált periódusban az ipari munkásosztályba bevont új tömegek (a természetes kiválás és egyéb kiáramlás pótlásának igényét is számításba véve) csak nem egészen fele került ki a munkásság saját sorai-
ból — közel 2/3 részben az új generációból, közel 1/3 részben addig nem dolgozó nőkből és mintegy 10—15%-ban volt kisipari munkásokból — s több mint fele más társadalmi rétegből. Különösen a parasztság tömeges átáramlása volt domináns, míg az önállók, alkalmazottak és egyéb elemek biztosították az utánpótlás közel 1/5-ét. Mindez természetesen fellazította, új elemekkel töltötte fel az amúgy is fiatal magyar munkásosztály sorait. A hatvanas évek munkásai 50%-ban parasztcsaládokból származtak.

Már a nagy tömegű kiáramlás eddig említett mozzanatai is fényt vetettek a parasztság társadalomban betöltött helyének átalakulására és a parasztság soraiban végbement rendkívüli átalakulásokra. A tőkés időszak parasztság kategóriája negyedszázad leforgása alatt teljesen átalakult. A változás ebben a vonatkozásban még radikálisabb és drámaibb, mint a munkásosztály esetében.

A falusi népesség egyes rétegeiről az előzőkben már szó esett. A háború előtti magyar falu két jellegzetes rétege, a gazdag-parasztság az egyik oldalon és az agrárproletariátus tömegei — a mezőgazdasági keresők 39%-a föld nélküli munkás, cseléd volt — a másikon, az átalakulása nyomán eltűnt. Az előbbi fokozatos korlátozása, kiszorítása, majd tömeges felszámolása következtében, az utóbbi 1945 után elsősorban a földosztás révén — amikor a mezőgazdasági keresőknek már csak 13%-a maradt föld nélküli munkás — majd szövetkezeti taggá válva, vagy az iparban helyezkedve el — nem egy esetben többszöri státusváltáson keresztül — változtatja társadalmi helyét.

A kisárutermelő birtokos parasztság azonban maga is óriási átalakuláson megy keresztül. Először is sorai jelentősen kibővültek az újonnan földhöz juttatottak révén. Másrészt a földosztás nyomán a birtokkategóriák addigi differenciáltsága jelentősen csökkent, s erőteljes nivellálódási folyamat játszódott le. 1941-ben az összes birtokos 38%-a rendelkezett 5—20 kat. hold közötti földterülettel, 1949-ben több mint 48%-a. Az ún. középparaszttosodás folyamatát a tömeges kollektivizálás megindulása azonban megállította. A mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése nyomán a kisárutermelő birtokos parasztságból szövetkezeti parasztság alakult ki, a korábbi jelentős falusi társadalmi (és vagyoni) státuskülönbségeket feloldva, és egységes osztállyá ötvözve a volt agrárproletárt, birtokos parasztot és nagygazdát. Az összes mezőgazdasági keresőnek 1949-ben még csak nem egészen 1%-a volt szövetkezeti paraszt, s a következő években jelentős hullámmzással ugyan (1953: 19%, 1957: 6%), de az arány gyorsan emelkedett, a hatvanas évek elején pedig elérte az összes mezőgazdasági kereső 3/4-ét. Az egyénileg gazdálkodók aránya ugyanakkor a keresők 90%-áról nem egészen 5%-ára zsugorodott.

E történelmi horderejű átalakulást egyidejűleg a parasztság korábbi zártságának feloldódása, nagyobb átáramlási dinamizmus kísérte. A parasztság soraiból jelentős számban kerültek az államigazgatás és a gazdaságirányítás vezető pozícióiba. A vezető állásúak és értelmiségiek 26%-a a hatvanas évtized elejére paraszttcsaládokból került ki. A kiáramlás ugrásszerű felgyorsulását mutatja, hogy míg a harmincas évek elején a középiskolai tanulóknak alig több mint 1%-a, az egyetemistáknak pedig 1,5%-a volt szegényparasztok vagy gazdasági cselédek gyermeke, addig három évtizeddel később paraszttcsaládokból származott a középiskolások 17, az egyetemisták 11%-a.

A kiáramlás legtömegesebb útja természetesen a munkássá válás lehetett.

1965 és 1968 között a magyar társadalom rétegeződését leginkább kifejező arányok azt mutatták, hogy az ország népességének majdnem fele (48%) folytatott kereső foglalkozást, míg

a lakosság 12%-a nyugdíjas, 40%-a pedig eltartott volt (utóbbiak között 19% iskolás koron aluli eltartott).

A kereső családfővel rendelkező családoknak 6—8%-a tartozott a vezető állású és értelmiségi rétegbe.

A családok további 6—8%-a sorolható a középszintű szakemberek és vezetők rétegébe.

A családfő által folytatott foglalkozás alapján a családoknak csak 3—4%-a tartozott az adminisztratív (irodai) foglalkozás által kifejezett rétegbe. (Az adminisztratív keresők többsége a „második keresők” közül került ki.)

A társadalom egyik legkiterjedtebb rétegét, a kereső családok 20—25%-át a szakmunkások alkotják.

A betanított munkások csoportjába a kereső családok 12—18%-a sorolható.

A szakképzetlen munkások, segédmunkások, hivatalsegéd kategóriájába tartozott a családok mintegy 14—16%-a.

A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak tették ki a társadalom mintegy 25%-át. Sok vonatkozásban elkülöníthető, bár rendkívül eltérő csoportokra tagolható a keresők mintegy 3%-a körül mozgó önállóak rétege.

A gazdasági növekedés és társadalmi átalakulások hatására gyors és lényeges változások játszódtak le a lakosság életkörülményeiben, fogyasztási szokásaiban, s általában az életforma modernizálódásának folyamatát lendítették előre.

Az életkörülmények változásának talán egyik legfőbb mozzanata a tömeges városba áramlás és a jogilag városnak tekintett települések tényleges urbanizálódása volt. Az iparosodással előrehaladó urbanizáció rendkívül szembetűnő folyamata bontakozik ki a városi lakosság ugrásszerű emelkedésének adataiból: 1949 után a városok népessége kerekén 1 millió fővel, 28 százalékkal nőtt, 1949 elején az összlakosságnak csak több mint egyharmadát tette ki, a hatvanas évek végére pedig a városok és városi funkciót betöltő települések lélekszáma már jelentősen meghaladta az összlakosság felét.

Az urbanizáció gyökeresen átalakította a lakosság nagy részének életkörülményeit. Nagy tömegek cserélték fel a komfort és közművesítés nélküli falusi házakat, a falvak rendkívül szegé-

nyes kulturális lehetőségeit, életformát, szokásokat meghatározó kereteit folyóvízzel, részben komforttal ellátott városi lakásra, a város nyújtotta ugrásszerűen több civilizációs és kulturális lehetőségre és hatásra. A város által nyújtott civilizációs lehetőségek, az új kultúrkörnyezet hatásai megkezdtek az új városi lakosság életformájának, életritmusának, szokásainak átformálását.

Eltekintve az átmenet néha nagyon is súlyos megrázkódtatásaitól, az új környezetbe való beilleszkedés ellentmondásos emberi hatásaitól, az urbanizáció az életforma modernizálódása előtt nyitja meg az utat. Nem lehet azonban eltekinteni a folyamat negatív hatásaitól sem, egyebek között a növekvő és tartósodó városi zsúfoltságtól, a lakásellátottság és lakáskultúra fejlődésének a zsúfoltság által való akadályoztatásától, a tömegközlekedés nehézségeitől, a növekvő légszennyeződéstől, s általában az egészségtelenebb életkörülményektől. (Az átmenet jellegzetes és az érintett tömegek számára súlyos problémája a tömeg méretű „ingázás”. Budapest és öt vidéki nagy ipari város munkahelyeire naponta vagy hét végi hazajárással mintegy 350 ezren utaznak fel vidéki lakóhelyeikről.) A nagyvárosok (elsősorban Budapest) környékének települései egészségtelenül felduzzadnak, gyakran állandó lakásra alkalmatlan ideiglenes épületek elszaporodásával.

Az urbanizációs változások részben és lassanként a falusi településekre is kihatnak. A falvak villamosítása a civilizációs vívmányok alkalmazásának, az életforma átalakulásának bizonyos lehetőségét a falusi lakossághoz is eljuttatta. (Bár 700 ezer—1 millió, szórványtelepüléseken élő lakos még máig sem juthatott villanyhoz.) A civilizációs szolgáltatások ugrásszerűen növekvő fogyasztására utal a gáztűzhelyek tömeges falusi használata: a propán-bután gázt használók száma az 1960. évi 129 ezerről 1969-re 1,2 millióra ugrott. A vidéki városok, falvak közötti közlekedés formáit teljesen átalakította a rendszeres, viszonylag sűrű távolsági autóbuszközlekedés: az 1950-es 28 millió utassal szemben 1969-ben már közel 450 millió utas vette igénybe a távolsági autóbuszokat.

A legelmaradottabb tanyai települések gyors megszűnésének

tendenciája rajzolódik ki: 1949-ben a lakosság 17%-a élt tanyákon, a hatvanas évek végére arányuk 7—8%-ra csökkent. A falusi lakosságnak nagyobb része él tehát az előrehaladást jobban biztosító községekben, mint korábban. Életkörülményeik elsősorban a hatvanas évek nagy lendületű lakóházépítése nyomán, lényegesen civilizálódtak. A lakáskultúra a megelőző évtizedekhez viszonyítva ugrásszerű fejlődést mutat. Mindez természetesen elválaszthatatlanul összefügg a falu társadalmi átalakulásával, az új szövetkezeti paraszti életforma kibontakozásával. A nagyüzemi szövetkezeti formák terjedése, az ezzel összefüggő gépesítés a falusi munka- és életviszonyok átformálójává vált. A munka szervezete, jellege, a munkanap kihasználása, a pihenés lehetőségei gyökeres átalakulásokra utalnak.

A foglalkoztatottság a feszített ütemű iparosítás nyomán rendkívül gyorsan növekedett, s hamar felszámolta a korábbi állandó és tömeges munkanélküliséget. A magas és továbbra is emelkedő foglalkoztatási szint biztosította a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő felszívását is. A teljes foglalkoztatás biztosítását azonban még a munkaerővel való pazarlás, az alacsony munkaintenzitás, a felesleges foglalkoztatás kedvezőtlen mellékjelenségei kísérik.

A munkaidő törvényes szabályozása tulajdonképpen csak a II. világháború utáni Magyarországon valósult meg teljes mértékben, s a 48 órás munkahét, a túlórázás szabályozása és díjazása nyomán kezdődött meg a munkaidő további rövidítése, az egészségre veszélyes szakmák rövidebb (számos munkahelyen 6 órás) munkanapja, a „szabad szombat” fokozatos bevezetése több ipari szakmában stb.

A munkavédelmi törvények nyomán az üzemek szociális berendezéseinek kiépítése terén nagy előrehaladás történt. Egyik legfőbb vívmányként az általános szociális biztosítás bevezetését emelhetjük ki. A harmincas években megkezdődött szociális törvényhozás és szociálpolitika révén kiszélesedő biztosítás csak a lakosság 31%-ára terjedt ki, 1949-ben a lakosságnak már 41, 1960-ban 85, 1967-re pedig 97%-a részesült társadalombiztosításban. Az elmúlt negyedszázad során lényegében az egész társadalomra kiterjedt az ingyenes orvosi és lényegében

ingyenes gyógyszerellátás, ami e szolgáltatások igénybevételét ugrásszerűen megnövelte (a gyógyszerfogyasztás ötszörösére ugrott). Jelentősen növekedett az üdülők köre. (Az ötvenes évek elején az aktív keresők 5%-a, a hatvanas évek végén a jelentősen megnövekedett kereső tömegek 15%-a vett igénybe kedvezményes szakszervezeti, szövetkezeti stb. üdülést.)

A szociálpolitika korábbi elmaradottságával összefüggő és úgyszólván természetes reakciónak tekinthetjük, hogy a társadalmi juttatások fejlesztése gyakran meghaladta a valóságos lehetőségeket, s ez végül is nem egy területen sajátos új ellentmondásokat szült. A valóságos anyagi lehetőségeket meghaladó mértékű, teljes és általános, ingyenes társadalombiztosítás vívmánya ezért idézte elő például a kezelés minőségét sokszor károsan befolyásoló túlszűfolt egészségügyi intézményeket, a magánkezelés igénybevételét, a külön honorárium juttatását, a jobb ellátás reményében. Az alacsony — a férfiaknál 60, a nőknél 55 éves — korhatárhoz kötött általános nyugdíjrendszer erőforrásokat meghaladó intézménye ezért hozzájárult a többségükben rendkívül alacsony nyugdíjösszegek kialakulásához.

A korábban elmaradott szociális biztosítás gyors kifejlesztése mellett az életforma változásának fontos tényezője volt a 20. század technikai vívmányainak térhódítása is. A folyamatot jól jellemzi, hogy az 1000 lakosra jutó rádiók száma a vizsgált periódusban közel négyszeresére ugrott, s 1969 végén gyakorlatilag minden negyedik lakosra, vagyis átlag minden családra jut már rádió. A megkésve, csak az ötvenes évek második felében meghonosodott televízió elterjedése páratlanul gyors volt. Jelenleg már minden hatodik-hetedik lakosra, vagyis legalábbis minden második háztartásra, a munkás- és alkalmazotti háztartásoknak több mint kétharmadára jut televíziókészülék. A televíziózás az életforma változásának, a szabad idő felhasználásának, a szórakozásnak és egyben a tájékozódás és kulturálódás kialakulásának talán egyik legnagyobb horderejű tényezőjévé vált az utóbbi évtizedben. A televízió hatása természetesen rendkívül egyenlőtlen és ellentmondásos. Nyilvánvalóan többet tesz pl. a falu kultúrájának emeléséért (a színház, a film, az ismeretterjesztés tömeges falusi terjesztéséért), mint minden

eddiggi eszköz, de ugyanakkor ismeretes az olvasásra és az aktív ismeretszerzésre gyakorolt negatív hatása is, főként a fiatalabb generációk körében.

Az életkörülmények változásában nagy szerepet játszó technikai vívmányok különösen az ötvenes évek végétől terjedtek nagyobb lendülettel. Erre utal a gépkocsi és a motorkerékpár elterjedésének gyors növekedése is. Bár az ellátottsági szint európai összehasonlításban még rendkívül alacsony, a tendenciára éles fényt vet, hogy 1960 és 1969 között a gépkocsival vagy motorkerékpárral rendelkező családok száma mintegy háromszorosára, az összes családok 9%-áról 25%-ára ugrott, vagyis már minden negyedik családban motorra, gépkocsira ülhetnek a hétvégeken.

Megindult és rohamléptekkel halad előre a háztartások gépesítése. 1960-ban még egyedül a mosógépek használata volt jelentősebb, 1968-ra pedig a háztartások több mint felében géppel végezték a mosást, ezenkívül minden negyedik család háztartásában volt már porszívó, minden negyedik-ötödik család háztartási szokásait befolyásolta a hűtőszekrény beszerzése.

A fogyasztási struktúra az előzőekben elmondottak, valamint a fogyasztás volumenének kétszeresére növekedése ellenére még világosan magán hordja a közepes fejlettség jegyeit. Ezt tükrözi részben az élelmiszerfogyasztás viszonylag magas aránya, a ruházati cikkek fogyasztásának (amely csak fele a fejlett ipari országok fogyasztási hányadának), valamint a tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának (amely csak egyharmada a fejlett ipari országok megfelelő kiadási hányadának) viszonylagos elmaradottsága. Megmutatkozik ez az élelmiszerfogyasztás szerkezetén belül is. A fogyasztott élelmiszereknek pl. mindössze 6—8%-a továbbfeldolgozott termék, s a napi átlagban fejenként elfogyasztott 3054 kalória 45%-át cereáliák, 17%-át pedig zsiradékok teszik ki. Az élelmiszerfogyasztás belső szerkezeti elmaradottsága tehát csak lassan módosul, s nemzetközi összehasonlításban az általános fejlettségi szintnél kedvezőtlenebb képet mutat. Ebben szerepet játszik a szokások, tradíciók erőteljes hatása is.

A ruházati fogyasztás az elmúlt két évtizedben keveset nőtt. A ruházat kicserélődési ideje még nagyon hosszú.

A fogyasztás szerkezetének fejlődésében a legnagyobb figyelmet érdemlő tényező az ún. fogyasztási beruházásoknak (építési és tartós használati javak beszerzésének) előtérbe nyomulása. Különösen a hatvanas évtizedben nőtt meg erőteljesen az összes fogyasztás növekedésénél kétszer gyorsabban a fogyasztói beruházások értéke (a lakosság pénzbevételeinek már mintegy egyötödét érte el.)

A szociális biztonság és az életkörülmények általános javulása a kulturális színvonal és a szórakozási szokások jelentős fejlődése előtt nyitott utat.

A társadalmi kultúrfok jellegzetes mutatója például az újságolvasás elterjedése. A kiadott hírlapok összes példányszáma 1950 és 1970 között több mint kétszeresére nőtt. Az újságolvasás elterjedését bizonyítja egyébként a hatvanas évek második felében a társadalom politikai ismeretszintjéről készített reprezentatív felmérés is. Ez azt bizonyítja, hogy az értelmiségieknek több mint 80, a nem fizikai dolgozóknak 60, az ipari munkásoknak pedig közel 50 százaléka tájékozott a legfontosabb hazai és világpolitikai eseményekben.

1938-ban 17,3 millió példányban jelentek meg Magyarországon könyvek, nyomtatványok, 1969-ben pedig 87 millió példányban. Ez világosan mutatja, hogy a lakosság jelentős tömegeinek már rendszeres életszokásává vált az olvasás. A hatvanas évek második felében minden ötödik családban az összes 8 éven felüli családtagok olvasnak, s a családok további több mint 40%-ában is rendszeresen olvas a családtagok egy része. De így is eléggé magas még (közel 40%) az olyan családok száma, amelyekben senki sem olvas rendszeresen.

Kiegészíti a képet a színház- és mozilátogatás terjedése. A 10 milliós lélekszámú országban 1950 és 1969 között a színház- és hangversenylátogatók száma kereken 3 millióról 7 millió főre emelkedett (felc arányban Budapesten).

Az ismeretterjesztő előadások látogatóinak száma a hatvanas évtizedben tartósan 4—5 millió fő körül mozgott, s a múzeumlátogatók száma is 5—6 millióra nőtt az ötvenes évek 2 millió körüli létszámáról.

Az olvasás, a színház- és mozilátogatás és a művelődéssel,

kultúrával összefüggő egyéb elfoglaltságok tehát a tömegek mindennapi életének fontos, állandóan jelenlevő tényezőivé váltak.

Az életforma-változások szerves részeként a turizmus — részben a csoportos kirándulások, utazások tömeges szervezése, részben az autó és motorkerékpár terjedése, részben a megnövekvő szabadság és szabad idő révén — rendkívüli fellendülést mutatott a két világháború közötti évtizedekhez képest. 1969-ben az ország szállodáiban, turistaházaiban, campingjeiben és fizetővendég-férőhelyein 2,5 millió belföldi vendég fordult meg. Ez a közel 700 ezer szakszervezeti és vállalati beutalattal együtt már megközelíti a lakosság egyharmadát, szemben a háború előtti évi 200 ezres üdülői összlétszámmal. Az ötvenes évek úgyszólván teljes külföldi utazási zárlata után az évtized utolsó éveiben megnyílt az utazás lehetősége, elsősorban a szocialista országokba, 1961-től pedig a nyugati turizmus megindulása adott új lendületet az utazásoknak. 1960-ban közel 300 ezer magyar utazott külföldre; 92 százalékuk a szocialista országokba. Az évtized végén a kiutazók száma már ötszörösen meghaladta a háború előtti szintet és súrolta az 1 milliót.

Az üdülők és utazók száma tehát a hatvanas évek végén már évente mintegy 4 milliót tett ki. Természetesen közel sem ennyi lakos nyaralt, járta az országot, jutott el külföldre: a fennálló társadalmi és anyagi különbségek következtében egy szűkebb rétegnek évi többszöri utazásával, hétvégi vidéki túráival, vikendezésével, esetleg gyakoribb külföldi útjával számolhatunk. A turizmus azonban a lakosságnak legalább egyharmadára kiterjedt, s ez nemcsak a két világháború közötti helyzethez képest jelent ugrásszerű előrehaladást, hanem azt is mutatja, hogy az ország lakosságának életmódjára is hatást gyakorolt a tömegturizmusnak a második világháború után világszerte kibontakozó új szokása.

Mindezen mozzanatok azonban nemcsak egyenlőtlenül hatnak a társadalom különböző rétegeire, de a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetben levő rétegeit úgyszólván alig érintik.

A sokgyermekes családok, a kicsiny nyugdíjból élő öregek számára nemcsak az üdülés és utazás lehetősége, hanem a meg-

élhetés mindennapi gondjai sem tekinthetők megoldottnak. A lakosság mintegy egynegyede körében jórészt nem terjedhettek el a magasabb anyagi, kulturális szintre jellemző szokások. Ezeknek a tömegeknek az életkörülményei, a fogyasztási szintje és szokásai alig tudtak túllépni a tradicionális kereteken. Más okok, a civilizációs és kulturális vívmányok kiterjedésének korlátai még további jelentős falusi rétegeket is kirekesztenek számos vívmány haszonélvezői köréből.

*

A II. világháborút követő évtizedekben, főként az ötvenes évek végétől tehát a magyar társadalom radikális átalakulása mellett az életkörülmények lényeges változása, gyors modernizálódása játszódtott le.

Ez a bibliográfiai összeállítás nem lép fel a teljesség igényével. Csupán azokat a könyveket és fontosabbnak ítélt tanulmányokat említjük, amelyekre a jelen kötet leginkább épített, s amelyek ugyanakkor a további tájékozódás szempontjából a leghasznosabban forgathatók.

Teljesen mellőztük az elsődleges források, levéltári állagok, statisztikai évkönyvek, népszámlálások és más statisztikai kiadványok, valamint az ezek interpretálására vállalkozó tanulmányok felsorolását.

Mindazok, akik a legutóbbi évszázad magyar gazdasági fejlődése speciális időszakának, ágazatának vagy problémájának részletesebb irodalma iránt érdeklődnek, a következőkben felsorolt munkákban bőven találnak további támpontokat.

I. rész

Könyvek

- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914.
Szerk.: Szabó István. Akadémiai Kiadó, 1965.
- Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripára 1900—1914.
 Szikra Kiadó, 1955.
- Berend T. Iván—Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Eckhart Ferenc:* A magyar közgazdaság száz éve. Budapest, 1941.
- Fellner Frigyes:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916.
- Futó Mihály:* A magyar gyáripár története. A gyáripár kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig. Budapest, 1944.
- Gaál László:* A magyar állattenyésztés múltja. Akadémiai Kiadó, 1966.
- Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása. Kossuth Kiadó, 1961.

- Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Közoktatásügyi Kiadó, 1952.
- Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: *Kovácsics József*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- Sándor Pál*: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1958.
- Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Szikra Kiadó, 1954.
- Szterényi József—Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934.
- Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867—1900. Szerk.: *Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál*. Szikra Kiadó, 1956.
- Technikai fejlődésünk története 1867—1927. Budapest. 1927.
- Varga Jenő*: Magyar kartellek. Budapest, 1912.
- Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.
- Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Akadémiai Kiadó, 1970.

Fontosabb tanulmányok

- Berend T. Iván—Ránki György*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. 1867—1914. Történeti Szemle, 1966. 2.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország iparának 20. század eleji színvonala az európai összehasonlítás tükrében. Közgazdasági Szemle, 1960. 8—9.
- Berend T. Iván*: A közép- és kelet-európai integráció kérdéséhez. (Történelmi előzmények.) Közgazdasági Szemle, 1968. 2.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Peculiarities of Industrial Progress in Eastern Europe and the Development of the Working Class. Third International Conferences of Economic History. Paris, 1968.
- Hanák Péter*: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok. 1971. 5. szám.
- Hanuk Péter*: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi Szemle, 1962. 2. szám.
- Katus László*: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 1.
- Katus László*: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism. 1867—1913. A Quantitative Analysis. Studia Historica, 1970.
- Pach Zsigmond Pál*: Az oroszországi és magyarországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a 19. század második felében. Közgazdasági Szemle, 1958. 1.

- Puskás Júlia*: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. Történelmi Szemle, 1964.
- Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle, 1964. 2. szám.
- Ránki György*: Az Osztrák—Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány problémája. Valóság, 1968. 4.
- Sándor Vilmos*: A magyarországi ipari kapitalizmus kezdeti kibontakozásának néhány kérdése. 1849—1867. Századok, 1953. 2—3.
- Szuhay Miklós*: L'évolution des cultures á charrue en Hongrie de 1867 à 1914. Nouvelle Études Historiques. Budapest, 1960.

II. rész

Könyvek

- Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk.: *Incze Miklós*. Akadémiai Kiadó, 1955.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Akadémiai Kiadó, 1966.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. Akadémiai Kiadó, 1958.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933—1939. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Búzás József—Nagy András*: Magyarország külkereskedelme. 1919—1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.
- Fellner Frigyes*: Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1930.
- Gunszt Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. 1920—1938. Akadémiai Kiadó, 1970.
- Lackó Miklós*: Ipari munkásságunk összetételének alakulása. Kossuth Kiadó, 1961.
- Matolcsy Mátyás—Varga István*: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35. Budapest, 1936.
- Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Akadémiai Kiadó, 1963.
- Reményi Lajos*: Külkereskelempolitika Magyarországon. 1919—1924. Akadémiai Kiadó, 1962.

Szuhay Miklós: Állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Akadémiai Kiadó, 1969.

Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Akadémiai Kiadó, 1970.

Fontosabb tanulmányok

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a II. világháború előtt. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. szám.

Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924—1965. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. szám.

Puskás Júlia: A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján. Történelmi Szemle, 1964. 2. szám.

Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle, 1964. 2. szám.

Varga István: Egyes magyarországi vállalatok nyereségének alakulása a világgazdasági válság idején. Közgazdasági Szemle, 1955. 6. szám.

III. rész

Könyvek

Apró Antal: A KGST-országok gazdasági együttműködése és a magyar népgazdaság. Kossuth Kiadó, 1968.

Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.

Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első 5 éves terv megindításakor 1948—1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon. 1945—1947. Akadémiai Kiadó, 1969.

Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

Garamvölgyi Károly: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Kossuth Kiadó, 1965.

Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Kossuth Kiadó, 1964.

Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

- Lakos Sándor* : A szocializmus alapjainak lerakása. Kossuth Kiadó, 1963.
- Nyilrai Ferencné* : A magyar ipar fejlődése és távlatai. Kossuth Kiadó, 1971.
- Orbán Sándor* : Az agrártársadalom átalakulása Magyarországon. 1945—1970 (sajtó alatt).
- Ránki György* : Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában 1947—1949. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- Szakács Sándor* : Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. 1945—1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
- Timár Mátyás* : Gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

Fontosabb tanulmányok

- Berend T. Iván* : A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyedszázadában. Századok, 1970. 4. szám.
- Berend T. Iván* : A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez. Századok, 1965. 4—5. szám.
- Erlich Éva* : Nemzeti jövedelem dinamikus nemzetközi összehasonlítása naturális mutatókkal. Közgazdasági Szemle, 1968. 2. szám.
- Friss István* : Az MDP gazdaságpolitikája. A MTA Társadalomtörténettudományi Osztályának Közleményei. XI. kötet. 1—3. szám 1961.
- Ganczer Sándor* : Árszámítások, népgazdasági arányok. Közgazdasági Szemle, 1965. 11. szám.
- Jánossy Ferenc* : Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 7—8. szám, 1969.

Táblázatok forrásai

Ahol külön forrásokat nem tüntettünk fel, a táblázatok forrásai statisztikai kiadványok: évkönyvek, népszámlálások, ipar- és mezőgazdasági statisztikák.

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Bevezetés	7

I. rész

A modern tőkés gazdaság kialakulása

Az ipari forradalom kora (1848—1914)

1. A tőkés átalakulás alapjai: demográfiai változások, a hitelrendszer és az infrastruktúra kiépülése	17
Demográfiai változások és az oktatás szerepe	17
A modern bankrendszer kiépülése	24
Vasútépítés; a modern közlekedés megteremtése	31
2. A nemzetgazdaság átalakulása: mezőgazdaság, ipar, áruforgalom	37
A mezőgazdaság fejlődése	37
A gyáripár kialakulása és fejlődése	48
Áruforgalom	66
3. A nemzetgazdaság fejlődésének eredményei, sajátosságai és ellentmondásai	72
Az állam és a külföldi tőke szerepe	72
A nemzetgazdaság fejlődési üteme, eredményei és színvonala a háború előtt	77
4. A gazdasági átalakulás legfőbb társadalmi hatásai; a munkássz-tály kialakulása és osztályá szerveződése	83

A gazdaság új létfeltételei és a fejlődés megtorpanása (1919—1944)

1. Háborús leromlás és új létfeltételek	105
2. Piaci viszonyok és finanszírozás — az állami és a külföldi tőke szerepe	114
3. A válság hatása és az állami beavatkozás	129
4. A nemzetgazdaság fejlődése a két világháború között	144
Népesség és iskolázottság	144
A mezőgazdasági termelés stagnációja	149
Az ipar fejlődése és szerkezeti változásai	158
A gazdaság egyéb területeinek helyzete	174
A nemzetgazdaság növekedése, szerkezeti változása és fejlettségi szintje	182
5. Változások a társadalom összetételében és a munkásosztály helyzetében	186
6. A hadigazdaság évei	204

III. rész

A gazdaság szocialista átalakítása és az iparosítás a II. világháború után

1. Tőkeisajátítás és helyreállítás	227
2. A szocialista gazdasági stratégia és fejlődése	244
3. Növekedés és a gazdaság szerkezeti változásai	261
A munkaerő-állomány; a növekedés demográfiai és oktatási elemei	261
Az ipar fejlődése	267
A mezőgazdaság fejlődése	288
Az infrastruktúra és a szolgáltatások fejlődése	296

Külkereskedelem	298
A növekedés üteme; a gazdaság struktúrájában és fejlettségi szint- jében bekövetkezett változások	304
4. A gazdasági fejlődés társadalmi hatásai	307
Irodalom	321

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója

A szerkesztésért felel: Dr. Légrádi Istvánné

Műszaki vezető: Büchler Alfréd

Műszaki szerkesztő: Sipos Szabó Vilmos

A fedélterv Skollár Ferenc munkája

Kiadványszám: K — 3285 Formátum: Fr/5

Megjelent: 16,6 (A/5) ív terjedelemben, 10 550 példányban,

Baskerville betűtípusból 1972 évben

KG — 1907 — i — 7274

72/2389. Franklin Nyomda, Budapest

Felelős: Vértés Ferenc igazgató